מנהג מרשלייאה: ספר המנהגות לר׳ משה ב״ר שמואל

יוצא לאור על־ידי יעקב גרטנר

מבוא

א. שם הספר, אופיו ומחברו

שם הספר הנדפס להלן ושם מחברו נקובים בקולופון של כתב היד שהחיבור מועתק בו: 'נשלם בעזר צור ובישועתו ספר המנהגות לחכם ר' משה בן החכם ר' שמואל זכרונו לברכה אמן חזק'. לפי זה, שם הספר הוא 'ספר המנהגות',[1] אך לא ברור אם השם ניתן על ידי המחבר או אולי על ידי הסופר. מחברנו אינו מציין את שם הספר בחיבור עצמו, וגם אינו רומז לשם שנתן לספרו בשעת כתיבתו (אם 'ספר המנהגות' אינו השם המקורי).

הספר מתחיל במילים 'סדר תפלות כל השנה והנהוג לפי מה שמצאתי בסדר רב עמרם ושאר החכמים'. אולי ניתן לראות במילה 'והנהוג' את הסיבה לקריאת הספר בשם 'ספר המנהגות'. ויש להוסיף לזה את מה שכתב המחבר לקראת סיום ספרו: 'וזהו סדר כל השנה כולה חברתיו במרשלייאה והוספתי ושניתי קצת דברים בעיר מונטפישלייר. ורוב ענינו או כולו הולך מנהג מרשלייאה' (עמ' 171). ואמנם הספר עוסק בעיקרו בבירור המנהג שעל פיו יש לנהוג בתפילת הציבור בבית הכנסת.[2]

שתי עובדות אלו, האחת — שלפנינו ספר מנהגי תפילה לכל השנה, והאחרת — שהמנהגים הם מנהגי העיר מרשלייאה, מצביעות על חשיבות החיבור לתולדות התפילה והמנהג. הגיעו אלינו מחזורים, ספרי מנהג ותפילה מתקופת הראשונים אבל הם משקפים בעיקר את המנהג האשכנזי;[3] ספרנו הוא היחיד שיש בו תיאור

1 יש להבחין בין ספר המנהגות של מחברנו לבין ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, שהיה לא רק בן ארצו אלא גם בן אותה תקופה. ספר חשוב זה, שרק חלק ממנו הגיע אלינו, יצא לאור על ידי ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה; וראה מה שכתב אסף על הספר, שם, עמ' 123-128. ראה גם דברי ר' אשר, עמ' 129, שבהם הוא מסביר למה ספרו נקרא ספר המנהגות. השווה דברי המאירי, מגן אבות, הקדמת המאירי, עמ' לא: 'והוא מה שאמרו בירושלמי "אל תבוז כי זקנה אמך" (משלי כג, כב) — אלו המנהגות'; ברם דרשה כזאת לא נמצאת בירושלמי או במדרשי אגדה.

2 לתולדות סידור התפילה בתקופה הקדומה ראה: י' אלבוגן, עמ' 268-272; י' רוזנטל, 'לתולדות המחזור', מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 622-644.

3 חיבורנו אינו חיבור ייחודי בתחום מנהגי תפילה ובמקורות ימי הביניים נזכרו קובצי מנהגים שלא הגיעו אלינו. השווה צונץ, ריטוס, עמ' 21-22. על ספר המנהגים הקדום 'מעשה המכירי' ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 376-381. 'מנהגים' או 'מנהגות הגאונים' נזכרים לדוגמא בשבלי הלקט, סי' רצ; 'מנהגות חכמי מגנצא' — שם, סי' קצד; 'מנהגות אשפירא' — שם, סי' רסז. להלן רשימת חיבורים בתחום זה, שהגיעו לידינו

שלם של מנהגי התפילה באחת הקהילות החשובות שבפרובנס.[4]

יש לשים לב לנקודה נוספת הקשורה לנושא המנהג אצל מחברנו. בסוף ספרו, אחרי שהוא מציין שחיבורו מבוסס על מנהג מרשלייאה, הוא מוסיף: 'וחייב להתנהג כל איש כמנהגי אבותיו כאמרם ז"ל "הזהרו במנהג אבותיכם בידכם". ואמרו "פוק חזי מאן עמא דבר"'; הוא גם מסיים את כל הספר בדברי הירושלמי 'אעפ"י שכתבתי לכם סדר מועדות אל תשנו לכם ומנהג אבותיכם בידכם'. מכל זה מתקבל הרושם שמחברנו בא לברר את מנהגי התפילה על פי מקום מושבו, מרשלייאה, אבל בכל זאת היה ער להבדלי מנהג בין עירו ובין קהילות אחרות והוא רצה להדגיש שבעניינים הקשורים במנהגים ראוי שכל מקום ומקום ישמור על מסורת אבותיו.[5]

מהקולופון למדנו לא רק את שמו של הספר אלא גם את שם מחברו, ר' משה בן ר' שמואל. מתוך דבריו בספר ניכר שהיה תלמיד חכם, אבל חכם בשם זה אינו

ונכתבו מלפני זמנו של ר' משה ב"ר שמואל (הרבע הראשון של המאה הי"ג, כפי שמבואר בפנים, בהמשך), עד (בערך) דור אחד אחריו; רובם נזכרים בהערותיי. ואלה הם: 1. ספרי דבי רש"י (מחזור ויטרי; הפרדס; האורה; סדור רש"י); 2. 'סדר התפילה של הרמב"ם על פי כתב יד אוקספורד'; 3. ספר המנהיג; 4. 'מנהגי רבי חיים פלטיאל'; 5. ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל; 6. ספר מחכים לר' נתן ב"ר יהודה; 7. סדר טרוייש לר' מנחם ב"ר יוסף חזן מטרוייש; 8. מנהגי ר' אברהם חילדיק, מהד' ש' שפיצר, קבץ על יד, סדרה חדשה, ט (יט), ירושלים תש"ם; 9. מנהגים ישנים מדורא לר' יצחק ב"ר מאיר הלוי מדווייר"ן, בעל שערי דורא, מהד' י' אלפנביין, ניו־יורק תש"ח; 10. ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל; 11. שבלי הלקט לר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא.

על מנהגים שנהגו בתקופה שבה אנו עוסקים ניתן ללמוד כמובן גם מספריהם ופירושיהם של חכמי אשכנז, ספרד ופרובנס שפעלו בעת הזאת. אין לנו ספרי מנהגות ספרדיים מן המאות הי"א והי"ב, אבל לאחרונה יצא לאור בתרגום מערבית סידורו של רבינו שלמה ב"ר נתן אלסג'למאסי הכולל תפילות ודינים של תפילות לחול, לשבת ולחג. מספר זה ניתן ללמוד על מצב התפילה במרוקו בראשית המאה הי"ב, וסביר שהוא משקף בהרבה עניינים גם את התפילה בספרד (אם לא נקבל דעת צוקר על מוצאו המזרחי של הסידור. ראה ש' צוקר, קרית ספר, ל [תשנ"ב-תשנ"ג], עמ' 737-746 ודברי מהדיר הסידור, ש' חגי, במבוא לסידור, עמ' 5). ראה עוד הביבליוגרפיה של ספרות המנהג שערכו מ' רפלד וי' תבורי בספרו של ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ה, ירושלים תשנ"ה; שם בסעיף 5, סי' ד, עמ' רמה, ובסעיף ט, עמ' רנה, רשומה הספרות השייכת למנהג אשכנז ופרובנס.

4 אין לנו עדיין ספר שיתאר את תולדות יהדות פרובנס. לרשימה של מאמרים על קהילות שונות בצרפת ופרובנס ראה בספרו של ב' בלומנקרנץ: B. Blumenkranz, *Bibliographie des Juifs en France*, Toulouse 1974. לרשימה של חכמי צרפת ופרובנס וידיעות עליהם ראה גרוס, גליה. בהקשר זה ראוי לציין את ספרו של ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, ירושלים תשמ"ה. מאמר חשוב המתאר את החיים הרוחניים והחברתיים של יהדות פרובנס הוא מעטו של י' טברסקי: I. Twersky, 'Aspects of the Social and Cultural History of Provencal Jewry', *Journal of World History*, 11 (1968), pp. 185–207 (נדפס שוב ב־H. Ben Sasson & S. Ettinger (eds.), *Jewish Society through the Ages*, New York 1973, pp. 185–207). יש להזכיר כאן גם את עבודתו של שלמה פיק, 'מנהג פרובנס', שנכתבה כעבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, תשל"ח, ובה שיחזור של מנהג פרובנס על פי מה שניתן ללמוד מהמקורות שהגיעו אלינו.

5 ראה גם מה שכתבנו להלן. עמ' 91.

ידוע לנו בספרות הרבנית.[6] מתוך דבריו שהבאנו לעיל למדנו רק על מקום מושבו, מרשלייאה, אבל לא על התקופה שבה הוא פעל. ברם, למזלנו, הערת אגב שלו מאפשרת לנו לעמוד על ייחוסו וגם על זמנו.

בפרק הדן בתפילת יום טוב (עמ׳ 116) מעיר מחברנו שבנוסח של הבדלה במוצאי שבת שחל ביום טוב אין לומר בהבדלה את המילים ׳ואת יום השביעי ששת ימי המעשה קדשת׳; ואחר כך הוא מוסיף את המשפט הבא: ׳והרב יהונתן ועשרת הדברות מדודי ר׳ יצחק הסירוהו׳. סביר שר׳ יהונתן כאן אינו אלא ר׳ יהונתן הכהן מלוניל, מגדולי חכמי התורה בפרובנס בסוף המאה הי״ב ותחילת המאה הי״ג.[7] החכם השני, שר׳ משה מכנה אותו ׳דודי ר׳ יצחק׳, הוא מחבר ספר עשרת הדברות, ואינו אלא ר׳ יצחק ב״ר אבא מארי, מחברו של ספר העיטור,[8] שגם הוא היה תושב מרשלייאה.

ההתייחסות אל ר׳ יצחק בעל העיטור חשובה לנו מפני שבעזרתה אנו יכולים לקבוע כמה עובדות על בעל ספר המנהגות שלנו. אמנם זמן לידתו ופטירתו של ר׳ יצחק אינם ידועים במדויק, אבל מקובל שהוא נולד סביבות שנת 1120 ונפטר לקראת סוף המאה הי״ב. אם מחברנו היה אחיינו, יש להניח שהוא פעל ברבע הראשון של המאה הי״ג. בכל אופן דבר ברור הוא שספר המנהגות שלנו נכתב אחר שנת תתקס״ד, שהרי הספר מזכיר את ספר המנהיג וחיבור זה נכתב בשנת תתקס״ד (1204).[9]

אין בידינו פרטים ביוגרפיים נוספים על ר׳ משה בן שמואל, מחבר הספר הזה. אבל העובדה שהשתייך למשפחת בעל ה׳עיטור׳ מלמדת שהיה בן למשפחת חכמים.

ב. קהילת מרשלייאה (מרסיי) וחכמיה

המקורות מלמדים שכבר במאה השישית למניינם היתה במרסיי קהילה שהיתה מסוגלת לתת מקלט ליהודים נרדפים. מאז ועד המאה הי״ב אין הרבה ידיעות על יהודי המקום אבל איזכור של שמות יהודיים במסמכים שונים מהמאה הי״א מלמד על הימצאותם בעיר.[10] ידיעה חשובה על הקהילה מוסר לנו ר׳ בנימין מטודילה.

6 אמנם א׳ גרוס (גליה, עמ׳ 373) מזכיר את ר׳ משה ב״ר שמואל בין ׳חכמי מרשילייה׳, אבל זה מפני שהוא ידע על קיומו של כתב היד של הספר שלפנינו, כפי שהוא מציין בערך Moïse Ben Samuel, שם.

7 ראה עליו במבואו של ש״י פרידמן לפירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל לבבא קמא, ירושלים וניו־יורק תשכ״ט.

8 ספר עשרת הדברות נדפס בסוף ספר העיטור במהד׳ ר׳ מאיר יונה.

9 כך כותב בעל ספר המנהיג בהתחלת ההקדמה: ׳זה הספר בניתיו ויסדתיו וחיברתיו בשנת ד׳ אלפים ותשע מאות וס״ד לבריאת העולם׳.

10 J. Weyl, 'La résidence des Juifs à Marseille', *REJ*, 17 (1888), p. 96; A. Cremieux, 'Les Juifs de Marseille au moyen âge', *REJ*, 46 (1903), p. 1; H. Gross, *Gallia Judaica*, p. 367.

ר׳ בנימין יצא מטודילה שבצפון מזרח ספרד סביב שנת 1160 או 1167. הוא ביקר בכמה ערים בצפון מזרח ספרד, כולל ברצלונה וגירונה, ומשם עבר לפרובנס, שם ביקר, בין היתר, בנרבונה ובלוניל; בכל מקום שביקר רשם תיאור של הקהילה ושל חכמיה. הוא הגיע גם למרסיי וכתב על העיר את הדברים הבאים:[11]

> והיא (מרסיי) עיר גאונים וחכמים והם ב׳ קהלות ובם כמו שלש מאות יהודים. הקהל האחת היא יושבת על שפת הים למטה. והקהל האחר יושבת במגדל למעלה. והם ישיבה גדולה מתלמידי חכמים: רבי שמעון בן אנטוליו ור׳ יעקב אחיו ורבי ליבא והם ראשי ישיבה של מעלה. ובראש הקהל של מטה: רבי יעקב פורפית העשיר ורבי אברהם בר׳ מאיר חתנו ור׳ יצחק בר׳ מאיר ז״ל. והיא עיר סחורה מאד על שפת הים.

התמונה העולה מתיאור זה היא של ישוב יהודי גדול יחסית, שהשתתף כנראה בפעילות המסחר הבין לאומי שאיפיינה עיר נמל חשובה כמרסיי. גם ההערה על ר׳ יעקב פורפית, שהיה יהודי אמיד, מצביעה על מידת הסבירות שבהנחה זו.

עדות מעניינת על השתתפותם של היהודים בחיי המסחר של מרסיי נמצאת בצוואתו של ר׳ יהודה אבן תיבון, אבי משפחת המתורגמנים הידועה. ר׳ יהודה מוכיח את בנו, בין השאר, בהדברים הבאים:[12]

> ואם הייתי נותן לך עצה היית עובר על עצתי [...] ומה אזכור או אספר מהקלותך אותי בעניין הזה. אפילו במרשיליאה הייתי עמך ביחד בארץ נכריה וקנית מסחרים רבים ופחותים ולא שאלת עצתי, גם לא הודעתני. ולא ידעתי מכל מעשיך ומסחריך דבר עד שהוצאת אותם מן הספינה בעיר ארלדי. ואלו היה גוי שרוי ומעירי היה שואל עצתי או מודיע אותי במקחו וממכרו.

איפיונו של ר׳ בנימין את העיר מרסיי כעיר של ׳גאונים וחכמים׳[13] שהחזיקה ישיבה, מתאשר מדברי מבקר מפורסם אחר. זמן קצר אחרי ביקורו של ר׳ בנימין הגיע למרסיי ר׳ יהודה אלחריזי.[14] משורר ומתרגם זה הגיע לעיר בסביבות שנת

11 מסעות ר׳ בנימין מטודילה, מהד׳ מ׳ אדלר, לונדון תרס״ז, עמ׳ ה.

12 ראה: I. Abrahams, *Hebrew Ethical Wills*, I, Philadelphia 1945, pp. 71–72.

13 בהקשר זה ראוי לציין את תשובתו של ר׳ זרחיה הלוי בעל המאור לחכמי מרשלייאה, שהובאה על פי כתב יד אצל א״א אורבך ׳מתשובותיהם של חכמי פרובנס׳, מזכרת לזכר הרב יצחק אייזיק הרצוג, ירושלים תשכ״ב, עמ׳ 413; וזו לשון התחלת התשובה: ׳זאת התשובה שהשיב הרב ר׳ זרחיה הלוי לחכמי מרשלייה בדין היתומים שהוציאו שטר חוב על ר׳ יצחק ב״ר אבא מרי וטען כבר השמיטתו בחיי אביהם. תשובתנו הרמתה לאחינו ורבותינו שבמרשיליה יזכרו לטוב ולשלום׳. ראה גם דברי הרמב״ן באיגרתו, כתבי הרמב״ן, מהד׳ שעוועל, א, ירושלים תשכ״ג, עמ׳ שנז: ׳ועתה ראו נא קהלות פרובנצא — מנרבונא עיר תהלה, עד מרשיליא העיר ההוללה׳.

14 ראה עליו ח׳ שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת (בעריכת ע׳ פליישר), ירושלים תשנ״ז, עמ׳ 145 ואילך.

1190, והתבקש על ידי חכמי הקהילה לתרגם את פירוש המשניות לרמב״ם מערבית לעברית. וכך הוא כותב בהקדמתו לפירוש המשנה לרמב״ם:[15]

> נקרא נקראתי בעיר מרשיליא אשר על מבואות ים יושבת ובית נתיבות נצבת ובמבחר המקומות נחצבת; ושמעה יוצא בכל הארץ ואליה גוים יבאו מאפסי ארץ. ושם קהל גדול מזרע הקדש, עובדי עבודת הקדש, מלאכתם מלאכת ה׳, וערב ובקר שתולים בבית ה׳; עולים במעלות גבוהים, אנשי חיל יראי אלהים, עומדים בארחות ישר ומעמידין, ומעלין בקדש ואין מורידין, ותהי עלי שם יד רבותי, אציליה ושועיה, נקובי ראשית בחכמה וידועיה — לפרש להם בלשון הקדש פרוש המשניות שחבר הרב הגדול נר ישראל [...] רבנא משה, נטרה רחמנא,[16] בן הרב רבי מימון ז״ל.

אלחריזי חוזר על שתי נקודות שהזכיר ר׳ בנימין: מרסיי היתה עיר נמל חשובה ומקום תורה וחכמה.

ג. תוכן הספר

המחבר לא הקדים מבוא לחיבורו, אבל מפתיחת הספר ניתן ללמוד על מטרותיו בכתיבתו. משפט הפתיחה של הספר הוא: ׳סדר תפלות כל השנה והנהוג לפי מה שמצאתי בסדר רב עמרם ושאר החכמים׳; מחברנו בא אפוא לרשום את תפילות כל השנה לשימושם של המתפללים ואמנם זהו תוכן הספר. החיבור מתחיל בתיאור תפילת ימות החול והשבת וממשיך משם לתפילת ראש חדש ולתפילות המשותפות לימים טובים, ולתפילת ימות הצום. מכאן הוא ממשיך בתיאור תפילות חגי השנה, כשהוא מתחיל מתשרי ומסיים באלול.

ברם, מחברנו מודיענו שאין הוא מציג לפני הקורא את תפילות כל השנה בסתם, אלא את תפילות כל השנה כפי שהוא מצא אותן ׳בסדר רב עמרם ושאר החכמים׳. דברים אלו סותרים לכאורה את מה שכתב בסוף ספרו, והוא ש׳רוב ענינו או כולו הולך מנהג מרשלייאה׳. נראה שיש להבין את כוונתו כך: בדברים שיש להם מקור בדברי קדמונינו (מלבד דברים המפורשים בתלמוד) המקור העיקרי, אבל לא היחיד, לדבריו הוא סדר רב עמרם. ברם ׳הנהוג׳ (׳סדר תפלות כל השנה והנהוג׳), כלומר הדברים התלויים במנהג, או הדברים שבהם המנהג שונה מסדר רב עמרם, המתואר בספר הוא על פי ׳מנהג מרשלייאה׳.

העובדה שמחברנו השתמש בסדר רב עמרם כבסיס עיקרי לספרו, תואמת את הידוע לנו על מעמדו של סדר זה באותה תקופה. אף על פי שרב עמרם שלח את הסדר לר׳ יצחק ב״ר שמעון מספרד, הוא נעשה עד מהרה המקור הסמכותי

15 ראה: הקדמות לפירוש המשנה, מהד׳ מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ״א, עמ׳ ג.

16 מברכה זו למדים אנו שבזמן כתיבת התרגום הרמב״ם היה עדיין בחיים.

ביותר לענייני תפילה בפרובנס, וגם בצרפת ובאשכנז.[17] עם פרסום הספר הזה, יש להוסיף את שם מחברו, ר׳ משה ב״ר שמואל, לרשימת החכמים שעשו שימוש בסדר רב עמרם.

מחברנו אינו מציין בגוף חיבורו את מקורותיו. אבל המשווה בין דבריו ודברי רב עמרם יראה שאמנם במקרים רבים דברי רב עמרם שימשו בסיס לדבריו גם אם שינה לעתים מזומנות את הנאמר בסדר כדי להתאים את הדברים למנהג מרשלייאה.[18] מקור נוסף לספר הוא הרמב״ם, אבל בשאיבות מן היד החזקה ניתן להבחין רק במקומות אחדים בדרך השוואת המקורות. מקור אחר שממנו שאב מחברנו במקומות אחדים הוא ספר המנהיג.[19]

ד. מטרת החיבור

מחברנו ראה בספרו, בעיקר, ספר הדרכה למתפלל ולשליח ציבור ולא חיבור הבא לברר את ההלכה על פי המקורות. לדיון הלכתי אין הוא נכנס אלא במקומות שבהם הדבר נחוץ. הספר הוא בעיקר מעין ׳קיצור שולחן ערוך׳ עבור המתפלל והש״ץ, ספר הכולל פירוט של חלקי תפילות לסוגיהן ומעמדיהן, והוראות לגבי מה יש לקרוא כשיש קריאה בתורה.

כוונת המחבר בספרו עולה בעיקר מתכונות הספר אבל יש עליה ראיות נוספות מגוף החיבור. בדרך זו ניתן למשל לתת טעם לעובדה שבסוף הספר, אחרי ׳סדר כל השנה כולה׳ (כלשונו), עובר המחבר מן העיסוק בצד הטכני של התפילה לדברי תוכחה לחזן העובר לפני התיבה. הוא מתחיל את דבריו בהבלטת חובת החזן להיות בקי בסדר התפילה על בוריו:[20]

> וראוי לחזן שידע כל מה שזכרנו כדי שיהיה נשמר בתנאי וחייוב הסדר בחזון כי שליח צבור שטעה סימן רע לשולחיו ו׳הקריבהו לפחתך הירצך או הישא פניך׳ (מלאכי א, ח) כי אין [ראוי] להעמיד לפני המלך אלא מי שיודע טכסיסי מלכות. ואמ׳ ר׳ אלעזר מאי דכתיב ׳היתה לי נחלתי כאריה ביער נתנה עלי בקולה על כן שנאתיו׳ (ירמיה יב, ח) — זה שליח צבור היורד

17 ידועים דברי רבינו תם לר׳ משולם ב״ר נתן ממלון (Melun), המובאים בספר הישר, מהד׳ רוזנטל, ברלין תרנ״ח, עמ׳ 81, סי׳ מה סעיף ג: ׳וכל שאינו בקי בסר״ע ובהלכות גדולות ובמס׳ סופרים ובפרקי דר׳ אליעזר ובדרכה ובתלמוד (צ״ל ״למדנו״, ראה ש׳ אברמסון, קרית ספר, לז [תשכ״ב], עמ׳ 242) ובשאר ספרי אגדה אין לו להרוס דברי הקדמונים ומנהגם, כי יש עליהם לסמוך בדברים שאינם מכחישין תלמוד שלנו אלא מוסיפין׳. השווה גם, שם, עמ׳ 99, סי׳ מח סעיף ו: ׳ואינך מאמין לרב עמרם, שמפיו אנו למדין כל ברכות ותפלות כגון ברכת מפטיר ורוב ברכות שאינן לא בתלמוד ולא במסכת סופרים׳.

18 בדרך כלל היערנו על זה על אתר.

19 ראה להלן עמ׳ 174, רשימת המקורות והחכמים.

20 ראה עמ׳ 171.

לפני התיבה שאינו הגון [...] ושישים כונתו במה שיאמר ויבאר האותיות ויחבר המלות שראוי לחבר ויפסיק הראוי להפסיק ויבין מה שיאמר.

ברם בעיני המחבר אין די בכך שהחזן יהא בקי בצד הפורמלי של התפילה; הוא דורש ממנו גם כוונת לב:

וכל שכן מי שאינו משים כונתו בתפלתו ומתפלל ׳מצות אנשים מלומדה׳ (ישעיה כט, יג) והוא אמרו ׳בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני׳ (שם). וכל שכן מי שאינו מבין מה שאומ׳ שפעמים הוא מברך את השם ופעמים הוא מקלל את העם והוא ׳לא ידע ואשם׳ (ויקרא ה, יז).

וכאן עובר מחברנו להוכיח את החזן על פגמים שכנראה היו מצויים בין החזנים בני זמנו (וכפי שהם מצויים בכל הדורות ובכל המקומות): ׳וכל שכן מי שאין כונתו אלא להשמיע קולו ונגונו שאין תפלתו לשם, כי אם לעם, והוא כמקריב קרבן י״י לזר. וכל מי שאין מתפלל כי אם להתגדל על העם, שהוא שנוי ובזוי לשם ולעם. וכל שכן מי שמתפלל בקלות ובעזות ראש ואינו משים על לבו לפני מי הוא עומד, שתפלתו תועבה׳.

ויש גם דרישות בקשר לאופיו ולמידותיו של החזן:

וכל שכן מי שאינו ירא שמים וכל שכן מי שהוא בעל עברות ולא עשה תשובה שלימה. אבל צריך שיהא ירא שמים בענוה וביראה ובדעה מיושבת [...] ושיהיה שפל ומרוצה לקהל. וזה בתפלת חול, כל שכן בתפלת ראש השנה ויום הכפורים. כי אז ראוי להיות מרבה בתחנונים, כמו ששנינו (תענית טז ע״א) ׳ר׳ יהודה אומ׳: מטופל ואין לו ויש לו יגיעה בשדה וביתו ריקם ופרקו נאה שפל ברך ומרוצה לעם ויש לו נעימה וקולו ערב ובקי לקרות בתורה בנביאים ובכתובים ובקי בכל הברכות כלן׳. ואם הוא נמצא חסר מכל אלו ורחוק הוא להמצא יבחרו מי שהוא יותר מוכתר ברובם ובגדוליהם.

קטעים אלו מלמדים שבראש מעייניו של הכותב היה החזן, וכנראה אליו מכוון הספר; אך אין זה שולל את האפשרות שמחברנו רצה שחיבורו ישמש גם לקהל כספר הדרכה. ראיה לשתי הנחות אלו הם הקטעים האחרונים של הספר. בהמשך לקטעים שהובאו לעיל על החזן ותכונותיו, בא מעין תקציר של הספר כולו. בראש הפיסקה כתוב ״יוצר בחול׳ ומיד אחר כך נרשם הפירוט הבא: ׳אומ׳ ״ישתבח״ וקדיש ופורס על שמע ותפלה ותחנה וקדיש קצר ״אשרי״ ״למנצח״ ״ובא לציון״ וקדיש שלם ו״שיר מזמור״ וקדיש קצר ו״יהא שלמא״ ו״עלינו לשבח״׳. ואחר כך כתוב ׳ובשני ובחמישי׳ והפירוט שלו. ועל דרך זאת מצוינים ׳מנחה׳, ׳ערבית׳, ׳שבת׳, ״יוצר של שבת׳, ׳מנחה׳, ׳מוצאי שבת׳, ׳ראש חדש׳, ׳יום טוב׳. בנקודה זו נקטע החיבור ומופיע סימן כזה~. נראה שלפני מעתיק כתב היד החיבור המשיך ופירט את יתר מועדי השנה: תעניות, ראש השנה, יום הכפורים, סוכות, חנוכה, פורים, פסח, שבועות, ט׳ באב. אלא שהוא ראה את המשך כתיבת הדברים מיותר,

שהרי הכל נמצא מפורש בתוך הספר, ולכן החליט להשמיט את ההמשך. סביר שמחברנו רשם תקציר זה בסוף ספרו כדי שהמתפלל ושליח הציבור יוכלו למצוא בספר בקלות הדרכה מהירה לתפילות שיש לומר בכל יום מימות השנה.

מחברנו לא היה היחיד בצרפת שהיה מעוניין לרשום בספר את מנהג מקומו. זמן לא רב אחריו אסף ר׳ יהודה ב״ר אליעזר ׳מנהגים וסדרים ישרים מיוסד הרב ר׳ מנחם שליח ציבור[21] מעיר הקדש טרוייש׳. וכך כותב ר׳ יהודה בהקדמה לספרו:[22] ׳זאת תורת האדם השם על לבו העובר לפני בוראו ללומדו איך יעבדנהו ע״פ מנהג הישר של טרוייש ק״ק, וראוי להעתיק ספר זה לכל שליח צבור, פן ידמה לאיש רק ובור, ויחשב כגולם, וכחלום חולם, בעבודת הצור ב״ה׳. והוא מוסף שהוא רק ממשיך את דרך רבו, ר׳ מנחם שליח צבור: ׳והנה ר׳ מנחם ש״צ מטורייש יסדו להורות הפתאים עבודת הבורא יתברך לא [ישגו] בעומדם לפני אדון העולם ב״ה, כי אין מעמידין לפני המלך אלא מי שיודע בטכסיסי מלכות׳. רעיון זה שאין מעמידין לפני המלך אלא מי שיודע בטכסיסי מלכות, מופיע כזכור גם בדברי מחברנו.[23]

כאן המקום לציין שני ספרי מנהג נוספים שמטרותיהם היו שונות מאלו של מחברנו. ספר אחד נתחבר קצת לפני זה של ר׳ משה, ואף הובא על ידו, ואילו השני נתחבר ככל הנראה בזמנו לא רחוק ממרשלייאה. שני הספרים נתחברו כתגובה לאותה בעיה אבל מגמותיהם היו שונות.[24]

הספר הראשון הוא ספר המנהיג, מאת ר׳ אברהם ב״ר נתן[25] הירחי, יליד לוניל,[26] שנדד מפרובנס, למד בישיבות בצרפת ואשכנז, אבל בסוף ימיו התיישב בטולידו

21 על ר׳ מנחם ב״ר יוסף ועל תלמידו ר׳ יהודה ב״ר אליעזר ראה שמואל דוד לוצאטו, הליכות קדם, אמסטרדם תר״ז, עמ׳ 50; צונץ, ריטוס, עמ׳ 28; גרוס, גליה, עמ׳ 240. סביר שר׳ יהודה, מסדר סדר טרוייש, הוא ר׳ יהודה ב״ר אליעזר, מחבר ספר מנחת יהודה, הנדפס יחד עם ׳רבותינו בעלי התוספות על חמשה חומשי תורה׳, ירושלים תשכ״ז.

22 סדר טרוייש, עמ׳ 3. סדר טרוייש נזכר בשו״ת מהרי״ק לר׳ יוסף קולון, סי׳ ט: ׳נהגו בכל קהילות צרפת להתענות בו בה״ב אחר פסח ואחר סוכות ואין זה אלא מנהג בעלמא וגם כתב בסדר מטרו״ייש שאין טעם ברור למה הוקבעו׳.

23 במשל זה השתמש גם ר׳ נתן ב״ר יהודה, בעל ספר מחכים, שמדבריו מביא ר׳ יהודה ב״ר אליעזר, מלקט מנהג טרוייש, בכמה מקומות בגליון ספרו. ספר מחכים יצא לאור מכתב יד, עם מבוא והערות, על ידי יעקב פריימן וראה שם, עמ׳ 1: ׳מעולם לא עברתי על דעת חבירי והם בקשו ממני לסדר סדר תפלה יחד למען ירוץ קורא בו, למען לדעת במה יעבוד בוראו שהרי כתוב ״שויתי י״י לנגדי תמיד״. פי׳ כשאדם מתפלל יהיה כאלו שכינה לנגדו. ואין מעמידין לפני המלך אלא מי שיודע בטכסיסי מלכות׳.

24 כבר עמד על נקודה זו י׳ תא־שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ״ג, עמ׳ 84־86.

25 ר׳ אברהם היה ככל הנראה קרוב משפחה של מחברנו. אחד מקרוביו (שהיה אף מרבותיו), היה ר׳ יצחק ב״ר אבא מארי, דוד מחברנו. ראה מה שכתב רפאל במבואו לספר המנהיג, עמ׳ 17.

26 יש סוברים שהוא לא נולד בלוניל אלא באביניון, ראה רפאל, שם, עמ׳ 11.

שבספרד ושם חיבר את ספרו. הייחוד בספרו הוא שרשם את מנהגי המקומות שהוא הכיר, על כל גווניהם. בעל המנהיג בא אפוא לסייע לאנשים שמסיבות שונות נדדו ממקומם,[27] והכירו מנהגים שונים מאלו שהיו נהוגים במולדתם. הכרה זו גרמה מבוכה. ספר המנהיג בא לתת לגיטימציה למיגוון המנהגים, שהרי ׳אלו ואלו דברי אלהים חיים׳, וגם לספק ללומד ביסוס הלכתי למנהגים השונים בנתינת טעמים ונימוקים.

הספר השני, ששמו זהה לספרו של מחברנו, הוא ספר המנהגות מאת ר׳ אשר ב״ר שאול מלוניל. לפי עדותו של ר׳ אשר בהקדמה הקצרה שבראש חיבורו,[28] הוא נתעורר לכתוב את דבריו משהבחין אצל בני עמנו ביחס של זלזול במנהגים, יחס שנבע לדעתו מחוסר ידיעת מקורם וטעמם. כדי לתקן מצב זה בא ר׳ אשר לרשום את המנהגים ולבססם במקורות ולתת טעמם. לדעת תא־שמע[29] נבע זלזול זה מריבוי המנהגים שנודעו עקב המגע בין אזורים שונים, ומן ההתפתחות העצומה בלימוד התורה שחלה בפרובנס בדור הקודם. התפתחות זו דרבנה את הלומדים לעגן את המנהג במקורות המקובלים, ולא לסמוך על כוחם של ה׳קדמונים׳ לתקן תקנות בלי לעגנן בספרות ההלכה.

שני ספרים אלו נחשבו עד עתה ראשונים בתחום המנהג;[30] ועם פרסום ספר המנהגות לר׳ משה ב״ר שמואל יש להוסיף לרשימה זו גם את ספרו. אבל שלא כשני ספרי המנהג האחרים, ספר זה לא בא כדי לחזק את מעמדו של המנהג, אלא כדי להכשיר את שליח הציבור לתפקידו.

ברם ייתכן שגם מחברנו התכוון להתמודד עם בעיית המנהגים המקומיים.[31] אפשר שמשמע כך ממה שכתב בסוף ספרו (עמ׳ 171) בלשון זו: ׳ורוב ענינו או כולו הולך מנהג מרשלייאה [...] וחייב להתנהג כל איש כמנהגי אבותיו כאמרם ז״ל ״הזהרו במנהג אבותיכם בידכם״. ואמרו ״פוק חזי מאן עמא דבר״׳. והוא חותם את הספר עם המובאה הבאה מהירושלמי: ׳אעפ״י שכתבתי לכם סדר מועדות אל תשנו לכם ומנהג אבותיכם בידכם׳. משמע שגם ר׳ משה ב״ר שמואל מתכוון בדבריו לחזק את מעמדו של המנהג המקומי כנגד הנבוכים או כנגד המזלזלים בו, לנוכח ריבוי המנהגים.

27 על הנסיבות ההיסטוריות שגרמו לתנודות אוכלוסיה במאה הי״ב ראה תא־שמע (לעיל, הערה 24), עמ׳ 82. השווה גם א׳ גרוסמן, ׳בין ספרד לצרפת׳, גלות אחר גולה, ירושלים תשמ״ט, עמ׳ 75-101.

28 ראה: ספר המנהגות לר׳ אשר ב״ר שאול מלוניל, עמ׳ 129.

29 ראה תא־שמע (לעיל, הערה 24), עמ׳ 84.

30 כדברי תא־שמע, שם: ׳ושם (בפרובנס) גם נתחברו שני ספרי המנהג הממשיים הראשונים על אדמת אירופה׳.

31 מ״צ ווייס, מהדיר סדר טרוייש, ציין סיבה זו גם ביחס לסדר זה. ראה בראשית דבר לסדר טרוייש, עמ׳ 1.

ה. מנהגי מרשלייאה

חיבורנו הוא החיבור הפרובנסלי היחיד שהגיע אלינו ובו רישום שלם של מנהגי בית כנסת לשנה כולה. על פיו אפשר לעמוד על מנהגי התפילה של בני פרובנס בזמן המחבר, ובכל אופן על מנהג פרובנס שנהג בעיר מרסיי.

אמנם זמן מה לפניו נכתב ספר המנהיג, ובו נזכרים הרבה ממנהגי פרובנס המאשרים פעמים רבות את דברי מחברנו, כפי שציינתי בהערותיי. אבל אין ב׳מנהיג׳ רישום שיטתי של מנהגי פרובנס, אלא ציון לחלק מהם בלבד, בעיקר במקרים שבהם היו הבדלי מנהגות בין צרפת, ספרד ופרובנס. גם בספר המנהגות לר׳ אשר ב״ר שאול אין התייחסות מפורטת למנהגי תפילה ודיניה.

הרבה ממנהגי פרובנס רשומים בספר ארחות חיים לר׳ אהרן הכהן מלוניל שנכתב כמאה שנה אחרי חיבורנו. ר׳ אהרן נמנה עם מגורשי צרפת בשנת 1306, והעובדה שגלה ממקומו הביאה אותו לחבר את ספרו. ספרו הוא בעיקר לקט הלכות, ולא מדריך לכל תפילות השנה. עד לפרסום חיבורנו, ספר זה היה המקור העיקרי לידיעת מנהגי פרובנס בתחום התפילה.

פרסום ספר המנהגות לר׳ משה ב״ר שמואל מאפשר את חקר מנהג פרובנס בשלימותו ובמיוחד את שאלת היחס שבין מנהג זה למנהג אשכנז וספרד. במקומות אחדים בהערותיי לגוף החיבור עמדתי על היחס הזה. בהכללה אפשר לקבוע שבענייני תפילה תאם מנהג מרשלייאה את מנהג הספרדי. עם זאת ניכרת בו גם השפעה של המנהג הצרפתי־האשכנזי. למסקנה זו הגיע כבר יום־טוב ליפמאן צונץ לפני מאה וחמישים שנה בקשר למנהג פרובנס כולה.[32]

להלן מספר דוגמאות ממנהגי התפילה של קהילת מרשלייאה התואמים את המנהג הספרדי:

1. שלש הברכות ׳שלא עשאני גוי׳, ׳שלא עשאני עבד׳, ׳שלא עשאני אשה׳ נאמרו בסוף ברכות השחר, לפני ברכת ׳המעביר שינה׳.
2. לא אמרו ברכת ׳הנותן ליעף כח׳.
3. בברכה השניה של ברכות התורה אמרו ׳הערב נא׳ בלי האות ו״ו.
4. הקדימו ׳הודו לה׳ קראו בשמו׳ ל׳ברוך שאמר׳.
5. בשבת (ולא בחול) הוסיפו ׳ה׳ מלך ה׳ מלך ה׳ ימלוך לעולם ועד׳ לפני ההוספות לפסוקי דזמרא של שבת.
6. בשבת (ולא בחול) הוסיפו ׳מזמור לתודה׳ אחרי ההוספה ׳ה׳ מלך ה׳ מלך ה׳ ימלוך לעולם ועד׳.

32 ראה: צונץ, ריטוס, עמ׳ 45-46. ראה גם דבריו ב־'Ritus der Synagoge von Avignon', *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 144 (1838), pp. 580–581. על תולדות מנהג התפילה של פרובנס אחרי גירוש היהודים מצרפת ופרובנס והדפסת מנהג אויניון, קרפנטרס ועוד, ראה: C. Roth, 'The Liturgies of Avignon and the Comtat Venaissin', *Journal of Jewish Bibliography* 1, 4 (1939), pp. 99–105.

7. המזמורים הנוספים בשבת נאמרו לפני ברכת ׳ברוך שאמר׳ ולא אחריה.
8. קדושת מוסף בשבת התחילה במילים ׳כתר יתן לך׳.
9. קוראים הלל בראש חודש ובחנוכה בבית האבל.
10. הברכה על תקיעת השופר היתה ׳לשמוע קול שופר׳.
11. אחרי מלכיות תוקעים תקיעה שברים תרועה תקיעה, אחרי זכרונות — תקיעה שברים תקיעה, אחרי שופרות — תקיעה תרועה תקיעה.
12. בתפילת העמידה של יום כיפורים אמרו ׳מלוך על כל העולם׳.
13. לא אמרו מזמורים של שבת וקדושה רבה בהושענא רבה.
14. בחנוכה קוראים בכל יום נשיא אחד והקריאה מתחלקת לכהן ולוי וישראל. ישראל שהוא שלישי חוזר הכל.

להלן כמה מנהגי תפילה של קהילת מרשלייאה המצביעים על השפעה של המנהג הצרפתי־האשכנזי:

1. נוסח ברכת התורה היה ׳לעסוק בדברי תורה׳.
2. נוסח הקדושה של יום חול היה ׳נקדש את שמך׳.
3. לפני תפילת ערבית של שבת לא אמרו ׳והוא רחום׳.
4. בערב יום הכיפורים שליח הציבור לא התוודה בסוף תפילת מנחה להוציא את שאינו בקי.
5. בתפילת שחרית של ראש השנה אמרו ׳אבינו מלכנו׳.

ו. תיאור כתב היד

כתב יד של ספר מנהגות לר׳ משה ב״ר שמואל נמצא בספריה של בית המדרש לרבנים באמריקה וסימנו Mic 8163, מספרו בקטלוג ברומר 515a. הוא כתוב על נייר, בכתב ישן, ולדעת הרב יהודה ברומר, המומחה לכתבי יד בספריה, הוא נכתב בסוף המאה הי״ד או בראשית המאה הט״ו. סוג הכתב הוא פרובנסלי־ספרדי. גודל כתב היד הוא 13×18.6 ס״מ והוא מחזיק 249 דף. בסוף כתב היד נרשם: ׳כתבתי אני לעצמי זה שמי קומפראט דוין דוויש׳. בסופו מופיעה גם רשות הצנזור שמחק כמה מילים. ראה להלן, בפנים הספר, עמ׳ 96 הערה 11. חיבורנו מתחיל בדף 1, ומגיע עד דף 35 ע״ב של כתב היד.

הספר מחולק לפרקים, בראש כל פרק רשום שמו באותיות גדולות. בהתחלת הספר כתובה השורה הראשונה (׳סדר תפלות כל השנה והנהוג׳) באותיות גדולות, ואין שם לפרק הראשון, העוסק בתפילת שחרית. יתר הפרקים הם: תפלת המנחה (3 ע״ב); תפלת ערבית (דף 4); תפלת שבת (דף 4); תפלת יוצר (4 ע״ב); תפלת מנחה (5 ע״ב); תפלת מוצאי שבת (6); ראש חדש (6 ע״ב); תפלת יום טוב (7 ע״ב); ובפסח ובשבועות ובעצרת; ושחרית (8 ע״ב); ובמנחה (9); ערבית (10); תפלת תעניות (10); ובבית אבל (11); ראש חדש תשרי (11 ע״ב); תפלת ראש השנה (12); תפלת שחרית (13); ובמנחה (14); וביום השני (14 ע״ב); כפרה (14 ע״ב); ערב יום הכפורים (15 ע״ב); סדר תפלת יום הכפורים ערבית (15 ע״ב);

סדר היום (16 ע״ב); תפלת מוסף (18); תפלת מנחה (18 ע״ב); תפילת נעילה (19 ע״ב); שמעתי מנהג לוניל (19 ע״ב); תפלת ערבית מוצאי יום הכפורים (20); ערב סוכות (20 ע״ב); ערבית (20 ע״ב); תפלת יוצר (20 ע״ב); ובמוסף (21); וביום השני (21); ובחול המועד (21 ע״ב); ובבקר (21 ע״ב); ובשמיני עצרת (22 ע״ב); ובבקר (22 ע״ב); וביום שני (22 ע״ב); מרחשון (23); כסלו (23); טבת (24); בעשרה בטבת (25 ע״ב); שבט (25 ע״ב); פורים (27 ע״ב); שחרית (28); ראש חדש ניסן (29); ערב פסח (29); ליל הפסח (29); תפלת יוצר (29 ע״ב); במנחה (30); וערבית (30); וביום השני (30); ובמוצאי יום טוב (30); וביום שלישי (30 ע״ב); וביום הרביעי (30 ע״ב); ובחמישי (30 ע״ב); ובששי (30 ע״ב); ובששי (30 ע״ב); וכשחל שבת (30 ע״ב); וביום השביעי (31); ויום שביעי (31 ע״ב); וביום השני (31 ע״ב); אייר (32); סיון (32); ובבקר (32); תמוז (32 ע״ב); אב (33); אלול (34); וזה סדר (34).

כתב היד השתמר במצב טוב וכמעט שאין קשיים בקריאתו. שמרתי על שמות הפרקים כפי שהם מופיעים בכתב היד, והוספתי או שיניתי כותרות משנה רק כשהדבר היה נחוץ מטעמי עריכה. הוספתי גם הפניות לפסוקים שהזכיר המחבר. מתחת הטקסט הוספתי הערות שבהן ציינתי את המקור לדברי מחברנו ואת ההלכה והמנהג במקורות אחרים שלפני זמן מחברנו וקצת אחריו. במיוחד ניסיתי להבליט את המייחד את מנהג פרובנס לעומת המנהג הצרפתי־האשכנזי והמנהג הספרדי.

*

ברצוני להודות להנהלת הספריה של בית המדרש לרבנים באמריקה על הרשות לפרסם את כתב יד של הספר הזה, וכן לקרן הזכרון לתרבות יהודית על הסיוע בהכנת כתב היד לפרסום.

תודתי נתונה לפרופ׳ י׳ תבורי שעבר על חלק גדול של הספר והעיר את הערותיו המועילות, וכן לרב א׳ שושנה שהעיר גם הוא כמה הערות מועילות. פרופ׳ ע׳ פליישר העיר כמה הערות חשובות וציינתי אותן בשמו בהערות. שלמה סלע מהמרכז למחשבים של אוניברסיטת בר־אילן נענה תמיד בסבר פנים יפות לבקשת עזרה והדרכה בכל הקשור לסידור הספר במחשב, ועל כך מגיעות לו רוב תודות.

מנהג מרשלייאה: ספר המנהגות לר׳ משה ב״ר שמואל

[תפלה לימות החול][1]

[תפלת שחרית]

סדר תפלות כל השנה והנהוג לפי מה שמצאתי בסדר רב עמרם ושאר החכמים.

חייב לאמר מאה ברכות בכל יום[2] שנ׳ ׳מה ה׳ אלהים שואל מעמך׳ (דברים י, יב) ואמרו רבותינו ז״ל אל תיקרי ׳מה׳ אלא ׳מאה׳ ומה בא״ת ב״ש עולה מאה שהוא י״ץ.[3] גם מספר אותיות בפסוק עם תוספת ׳א׳ מאה.[4]

ואזכיר מה[5] ברכות מה שיש בסדרין.[6] בתחלה בשחר מברך תחלה ׳על נטילת ידים׳, ׳אשר יצר׳, ׳אלהי נשמה׳, ׳אשר נתן לשכוי בינה׳, ׳פוקח עורים׳, ׳זוקף כפופים׳, ׳סומך נופלים׳,[7] ׳מתיר אסורים׳,[8] ׳מגביה שפלים׳,[9] ׳רוקע הארץ׳, ׳אוזר

1 כותרת זו וכן הכותרת ׳תפלת שחרית׳ אינם בכתב היד ורשמתי אותן כנוסח שאר הכותרות שבחיבור.

2 ראה מנחות מג ע״ב. על המונח מאה ברכות ראה נ׳ וידר, ׳״מאה ברכות״ — ״ברכות השחר״׳, סיני, מד (תשי״ט), עמ׳ רנח-רס.

3 מחברנו מביא כאן שיטה נוספת ללימוד ׳מאה׳ מ׳מה׳. השיטה מובאת כבר במִחזור ויטרי, עמ׳ 3, בשם ׳יש אומרים׳. ראה גם תוס׳ מנחות מג ע״ב, ד״ה שואל; ספר אור זרוע, ח״א סי׳ לב; ספר המנהיג, עמ׳ כח; שבלי הלקט, מהד׳ מירסקי, עמ׳ 128 והערה 6; בעל הטורים לדברים י, יב; שו״ת התשב״ץ, ח״ב סי׳ קסא.

4 זו שיטה שלישית לעניין הנזכר. ראה תוספות, שם; אור זרוע, שם; ספר המנהיג, שם; שבלי הלקט, שם; בעל הטורים, שם.

5 לכאורה צ״ל ׳מאה׳. מעניין לציין שגם בספר מנהגות לר׳ אשר ב״ר שאול, עמ׳ 140, כתוב: ׳ועתה נדבר על מה ברכות שחייב אדם לברך בכל יום׳; אסף מעיר שם, הערה 5: ׳צ״ל: מאה׳.

6 ראה סדר רב עמרם גאון (להלן: סר״ע), עמ׳ ב.

7 בעל העיטור (ח״ב, עז ע״א) כותב: ׳והאומר ״סומך נופלים״ טעות היא. ולפי שמצאנו ״סומך ה׳ לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים״ הרגילו בכך, ואינו בספרים׳.

8 בסר״ע, עמ׳ ג, כתוב: ׳ולא אמרינן מתיר אסורים דבזוקף כפופים סגי ליה׳. ראה דברי הטור, או״ח סי׳ מו: ׳וראיתי בסדורי רב עמרם כיון שבירך זוקף כפופים אין לברך מתיר אסורים ואיני יודע למה דהא בגמרא מפרש כל אחת ואחת למה נתקנה׳. וראה בית יוסף, שם.

9 ברכה זו נזכרת אצל כמה חכמים, ראה: סר״ע, עמ׳ ב; סדור רב סעדיה גאון (להלן: רס״ג),

בגבורה׳, ׳עוטר ישראל׳,[10] ׳שעשה לי כל צרכי׳, ׳המכין מצעדי גבר׳, [׳שלא עשאני גוי׳],[11] ׳שלא עשאני עבד׳, ׳שלא עשאני אשה׳,[12] ׳המעביר שינה׳, ׳ויהי רצון׳,[13] ׳לעסוק בדברי תורה׳,[14] ׳הערב נא׳,[15] ׳אשר נתן לנו את תורתו׳,[16] וקורא פרשת (פרשת)[17] תמידין,[18] ובשבת מוסיף ׳וביום השבת׳, ובראש חדש מוסיף ׳ובראשי חדשיכם׳,[19] ושונה פרק ׳אי זהו מקומן׳ ודורש ׳ר׳ ישמעאל אומ׳ בשלש עשרה מדות התורה נדרשת׳. ויש שקוראין ברכת כהנים קודם ׳אי זהו מקומן׳.[20] ועד כאן כל אחד קורא בביתו או בבית הכנסת בלחש או קצתם בביתו וקצתם

עמ׳ פח (ראה שם בהערות); סידור ר׳ שלמה ברבי נתן, עמ׳ ח; מחזור ויטרי, עמ׳ 57; פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ׳ ח; ספר העיטור, ח״ב עז ע״א. אבל חכמים אחרים התנגדו לאמירתה. על גלגולה של ברכה זו ראה מ׳ חלמיש, ׳ברכת ״מגביה שפלים״ — ברכה שנשתכחה׳, אסופות, ב (תשמ״ח), עמ׳ קצא-ר.

10 ראה מה שכתב בן ארצו ובן זמנו של מחברנו, ר׳ אשר ב״ר שאול, ספר מנהגות, עמ׳ 141.

11 בכתב היד ברכה זו נמחקה על ידי הצנזור.

12 ראה מנחות מג ע״ב. על תולדות שלוש ברכות אלו ראה נ׳ וידר, ׳על הברכות ״גוי — עבד — אשה״, ״בהמה״ ו״בור״׳, סיני, פה (תשל״ט), עמ׳ צז-קיד. ובטור או״ח סי׳ מו: ׳ובסדורי אשכנז כתובים אלו ג׳ ברכות מיד אחר נותן לשכוי בינה ובספרי ספרדים כתובים בסוף קודם המעביר שינה׳. מנהג מרשלייאה בפרט זה מתאים אפוא למנהג ספרד.

13 יש לציין שברכת ׳הנותן ליעף כח׳ שנוספה במנהג אשכנז חסרה כאן. על תולדות ברכה זו ראה מ׳ חלמיש, ׳ברכת ״הנותן ליעף כח״׳, אסופות א (תשמ״ו), עמ׳ שסא-שעז.

14 ראה ספר המנהיג, עמ׳ מו: ׳אקב״ו לעסוק בדברי תורה. כך קבלתי מרבותי׳ בצרפת ובפרובי׳, ובתלמוד וביסוד העמרמי על דברי תורה, וכן מנהג ספרד וכן נראה לי דעל דברי תורה כולל עסק הלימוד ועשיית המצות והישר׳; טור או״ח סי׳ מז: ׳וזו נוסחה בא״י אמ״ה אקב״ו על דברי תורה. ונוסח אשכנזים לעסוק בדברי תורה׳. מנהג מרשלייאה מתאים אפוא למנהג האשכנזי.

15 ראה טור ובית יוסף, שם, שהוספת האות ׳ו׳ לפני ׳הערב׳ היא חידושו של ר״ת שראה ב׳הערב׳ המשך של ברכת לעסוק בדברי תורה, ואילו חכמי ספרד גרסו ׳הערב׳ בלי ׳ו׳, ו׳הערב׳ היא ברכה בפני עצמה. מנהג מרשלייאה מתאים אפוא למנהג ספרד המניח שיש כאן שלוש ברכות ולא שתים. והשווה דברי מ׳ מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ׳ירושלים תשכ״ב, עמ׳ 81-82.

16 נראה שהכוונה לברכת ׳אשר בחר בנו׳, אף על פי שאינו מובן למה לא ציין אותה מחברנו על פי פתיחתה, כפי שציינו אותה ר׳ אשר ב״ר שאול ב׳ספר המנהגות׳, עמ׳ 131, ור׳ אהרן הכהן ב׳ארחות חיים׳, י ע״ב.

17 הסופר טעה וכתב את המילה ׳פרשת׳ פעמים.

18 סדר הלימוד כאן הוא המובא בסר״ע (עמ׳ ג) ובהתאם למנהג ספרד. השווה תשובת רב נטרונאי, שם, עמ׳ 106. וראה הגהות מיימוניות, סדר תפלה, אות א: ׳בסדר רב עמרם מברך ברכת התורה וקורא פרשת התמיד ושונה משנת איזהו מקומן ודורש די״ג מדות דר׳ ישמעאל. כך מצוי בתשובה ומנהג כל ישראל שבאספמיא׳. וראה להלן הערה 20.

19 וכך מובא בסר״ע, עמ׳ ד. ראה ספר המנהיג, עמ׳ מט, הכותב: ׳ואשר כתב רב עמרם [...] וכן מנהג ספרד ופרובינצ׳ וקצת צרפת׳. מנהג מרשלייאה היה דומה למנהג פרובנס, ספרד ולחלק ממנהג צרפת.

20 לפנינו השפעה של המנהג הצרפתי, שנהגו ללמוד כאן מקורות אחרים, כפי שעולה מתוס׳ ברכות יא ע״ב, ד״ה שכבר: ׳הצרפתים נהגו לומר פסוקים דברכת כהנים וגם אלו דברים שאין להם שיעור שהיא משנה ואלו דברים שאדם אוכל פירותיהן כו׳ שהיא ברייתא׳.

בבית הכנסת. ויש מקומות שאחד מהקהל קורא אותן כולן על הסדר בקול רם להוציא מי שאינו יודע.[21]

ואחר כן מתחיל אחד מן הקהל בקול רם ׳הודו לי״י קראו בשמו׳ וכולן אחריו עד ׳כי גמל עלי׳. ו׳ברוך שאמר׳ עד ׳בתשבחות׳,[22] ׳ויהי כבוד׳[23] ו׳תהלה לדוד׳[24] ו׳הללויה הללי נפשי׳ ו׳הללויה כי טוב׳ ו׳הללויה הללו את י״י׳ ו׳הללויה שירו׳ ׳הללויה אל בקדשו׳ ו׳ברוך י״י לעולם׳[25] וישע׳ עד ׳ושמו אחד׳.[26] ועומד שליח צבור ומתעטף בטלית ומברך על מצות ציצית[27] ופותח ׳ישתבח׳.

ובשבת מוסיף אחר מדרש רבי ישמעאל ׳י״י מלך׳[28] ו׳מזמור לתודה׳[29] ו׳השמים מספרים׳ ו׳רננו צדיקים׳ ו׳לדוד בשנותו׳ ו׳תפלה למשה׳ ו׳יושב בסתר׳ ו׳הללויה׳ ו׳הודו לי״י כי טוב׳. ואחר כך אומ׳ ׳הודו לי״י קראו בשמו׳ כבחול עד ׳מלך מהולל בתשבחו׳. ומוסיף ׳מזמור שיר ליום השבת׳ (תהלים צב) עד ׳י״י לארך ימים׳ (תהלים צג) וחוזר ל׳יהי כבוד י״י׳ עד סוף השירה כחול. עומד שליח צבור ומתעטף ומתחיל ׳נשמת כל חי תברך׳ עד ׳עבדך משיחך׳ ואומ׳ ׳ובכן[30] ישתבח׳

21 ספר המנהיג, עמ׳ לד: ׳וכן כתב רב עמרם זצ״ל (ראה סר״ע, עמ׳ ב) מנהג כל ארץ ספרד להוציא את מי שאינו בקי, מתחיל החזן בקול רם כל הברכות והן עונין אמן על כל ברכה וברכה ויוצאין ידי חובתן דגדול העונה אמן יותר מן המברך׳. מלשונו של מחברנו משתמע שלא כך היה המנהג במרשלייאה.

22 מנהג מרשלייאה להקדים ׳הודו לה׳ קראו בשמו׳ לפני ׳ברוך שאמר׳ מתאים למנהג ספרד.

23 בסר״ע, עמ׳ ט, אחר ברכת ׳ברוך שאמר׳ מובא: ׳ואומר יהי כבוד ה׳ לעולם ישמח ה׳ במעשיו וכו׳ ׳. וכן גם בספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 11.

24 מחברנו אינו מציין שמוסיפין לפני ׳תהלה לדוד׳ פסוק ׳אשרי יושבי ביתך׳ כפי שמציינים רב עמרם ובעל ספר האשכול.

25 פסוק זה אינו מובא בסר״ע ולא בספר האשכול.

26 הכוונה לשירת הים, שמות יד, ל עד שם טו, יט, וסיומה בזכריה יד, ט. השירה אינה מופיעה בסר״ע, עמ׳ ט־י, ובסדור רס״ג, עמ׳ לד, וכשהתחילו להוסיף אותה הוסיפו אותה אחרי ברכת ישתבח. ראה סידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ י; רמב״ם, הל׳ תפלה, פ״ז הי״ג ובסדר תפלות כל השנה שלו, עמ׳ 194. השווה ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 12; ספר המנהיג, עמ׳ נד; ארחות חיים, יג ע״ב; וספר המנהגות, עמ׳ 132. מבנה פסוקי דזמרא כאן דומה לזה המובא במחזור ויטרי, עמ׳ 64, ויש להניח שמבנה החטיבה במנהג מרשלייאה היה קרוב בפרט זה למנהג הצרפתי. על התפתחות חלק זה של פסוקי דזמרא ראה אלבוגן, התפילה בישראל, עמ׳ 67.

27 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 64; ארחות חיים, ז ע״א. מעניין לציין שמחברנו אינו מזכיר הברכה על הנחת תפלין.

28 הכוונה למשפט ׳י״י מלך י״י מלך י״י ימלוך לעולם׳. על הרכבו של משפט זה ראה רבינו בחיי, כד הקמח, מהד׳ שעוועל, עמ׳ רמ. השווה ספר המנהיג, עמ׳ נא, קנג; שבלי הלקט, סי׳ עו. בעל שבלי הלקט מציין שם: ׳ויש שאין אומרים אותו בחול כלל׳. מנהג מרשלייאה היה אפוא כמקומות שלא נהגו לאומרו בחול. וזה גם מנהגו של ר׳ אהרן הכהן מלוניל בארחות חיים, יב ע״ב סי׳ יט־כ. במנהג ספרד ובמנהג איטליה היום מתחילים פסוקי דזמרא גם בימי חול וגם בשבת ויום טוב במשפט זה.

29 אישור לידיעה ש׳מזמור לתודה׳ נאמר בפרובנס (וגם בספרד) רק בשבת נמצא בספר המנהיג, עמ׳ נב. לא כך היה לפי מנהג צרפת, ששם לא אמרו ׳מזמור לתודה׳ בשבת.

30 ראוי לציין שכאן בתפילת שבת נוספה המילה ׳ובכן׳ לפני המילה ׳ישתבח׳ ואילו לעיל בתיאור תפילת יום חול כתוב ׳ופותח ישתבח׳.

עד 'חי העולמי'. ובכל יום וטוב אומ' כל זה כשבת אלא שאין אומרים 'מזמור שיר ליום השבת' אלא מתחיל 'טוב להודות'.[31]

אחר שמסיים 'ישתבח' בין בחול בין בשבת או' קדיש,[32] 'יתגדל ויתקדש שמיה רבא בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגל[33] ובזמן קריב'. וכל העם עונין עמו 'אמן יהא שמיה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא ויתברך'.[34] ואומר 'ישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמיה דקודשא בריך הוא לעילא מכל ברכתא ושירתא תושבתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן'. וזה אני קורא בכל מקום קדיש קצר.[35]

ואחר כך[36] אומ' החזן 'ברכו את י"י המבורך' והעם עונין אחריו 'ברוך י"י המבורך לעולם ועד'. ומתחיל יוצר ואומ' קדושה והוא עומד והעם יושבין. ו'לאל ברוך' ו'אהבת עולם'[37] בקול רם ושלש פרשיות של קרית שמע בלחש ו'אמת ויציב' עד 'ועזרת' עד 'גאל ישראל' בקול רם.

והכל עומדים מיד ומתפללין 'שמונה עשרה' בלחש. ומי שאינו יודע להתפלל ישתוק עד שיתפלל שליח צבור בלחש עם שאר העם. וכל מי שיגמור תפלתו מן הצבור יפסע שלש פסיעות לאחריו[38] ויעמוד במקום שיגיע אליו בעת שישלים פסיעתו[39] ויטה ראשו[40] לצד שמאלו ויאמר 'שלום' ואחר כך לצד ימינו ואו' 'שלום' ואו' 'עושה שלום במרומיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל'.[41]

31 ראה מה שכתבנו בעמ' 114 הערה 33.

32 על הקדיש ראה אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 72–75; סר"ע, עמ' יא; מחזור ויטרי, עמ' 74; ספר המנהיג, עמ' נו, נט; ארחות חיים, כא ע"א; שבלי הלקט, מהד' מירסקי, עמ' 149 וההערות שם.

33 מתחת למילה 'בעגל' יש מה שנראית כאל"ף, אבל אל"ף בכתב אשכנזי ולא פרובנסלי.

34 מדברי מחברנו אנו למדים שהמנהג במרשלייאה היה לצרף את המילה 'יתברך' למענה 'יהא שמיה רבא'. על התפתחותו של המנהג ראה מאמרי 'המענה "יהא שמיה רבא מברך" בקדיש: שיטות ומקורות', סידרא, יא (תשנ"ה), עמ' 39–53.

35 קדיש זה נקרא במקורות בשם; קדיש חסר, קדיש קצר, קדיש זוטא. ראה: די סולה-פול, הקדיש, עמ' 107. על השם 'קדיש' ראה שם, עמ' 100–101.

36 ממילים אלו ואילך נשען מחברנו על לשונו של הרמב"ם, הל' תפלה פ"ט ה"א-ה"ג, אלא שבמקום שהרמב"ם מדבר על פריסת שמע מזכיר מחברנו את שם התפילות שנאמרו.

37 בברכות יא ע"ב חולקים שמואל ורבנן אם פתיחת הברכה היא 'אהבה רבה' או 'אהבת עולם'. הרי"ף והרמב"ם פסקו שיש לומר 'אהבת עולם' ואילו באשכנז אמרו 'אהבה רבה' בבוקר ו'אהבת עולם' בערב. ראה טור או"ח סי' ס, ובית יוסף, ד"ה ברכה. ראה גם י' תא-שמע, '"אהבת עולם" ו"אהבה רבה"', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 601–611. מנהג מרשלייאה היה אפוא כמנהג ספרד.

38 יומא נג ע"ב: 'אמר רבי אלכסנדרי אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיפסיע שלוש פסיעות לאחוריו ואחר כן יתן שלום'.

39 שם: 'אמר ליה רב מרדכי, כיון שפסע שלוש פסיעות לאחוריו התם איבעיא ליה למיקם'. רב מרדכי כאן הוא גאון בבלי, ראה הלכות גדולות, עמ' 4; רי"ף ברכות, סוף פ"ה; אלבק בספר האשכול, ח"א, עמ' 37 הערה יז; אפטוביצר, ראבי"ה, א, עמ' 75 הערה 17.

40 מהמילה 'ויטה' ואילך סוטה מחברנו מלשונו של הרמב"ם ומתאר את מנהג מרשלייאה.

41 לפי מחברנו הכוונה של נתינת שלום היא לאמירת המילה 'שלום' ולא להרכנת הראש כפירוש

ואחר[42] שיפסע שליח שלש פסיעות לאחוריו מתחיל בקול רם ׳שמונה עשרה׳ להוציא את מי שלא התפלל. והכל עומדין ושומעין ועונין אמן אחר כל ברכה וברכה, אלו שלא יצאו ידי חובתן ואלו שיצאו. ואומ׳ קדושה בין ברכה שנית לשלישית[43] וכיון שיגיע החזן לקדושה יש רשות לכל אחד ואחד לחזור במקום שעמד בעת התפלה.[44] ומתחיל החזן ואו׳ ׳נקדש[45] את שמך בעולם כשם שמקדישין אותו בשמי מרום וכן כתו׳ על יד נביאך וקרא זה אל זה ואמ׳ קדוש׳ וכו׳. וכשיגיע[46] שליח צבור ל׳מודים׳ כורע כל העם ושוהין מעט[47] ואומ׳ ׳מודים אנחנו לך י״י אלהינו ואלהי אבותינו אלוה כל בשר יוצרנו׳ וכו׳.

ואחר[48] שישלים החזן ברכת הודאה אם יש שם כהנים נושאים את כפיהם שחרית ומוסף.[49] וכן כל מנחה של תענית צבור חוץ ממנחה של יום הכפורים שתחת מנחה נושאים את כפיהם בנעילה.[50] ואם אין שם כהנים שישאו את כפיהם או׳ החזן ׳אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו בברכה המשולשת בתורה וכו׳, יאר, ישא׳.[51] ואו׳ ׳שים שלום׳.

ואחר[52] שמשלים החזן תפלתו יושב ונופל על פניו ומטה מעט ראשו הוא

רס״ג, ראה סידורו, עמ׳ כ. על כל הנושא ראה מאמרי ׳שלוש פסיעות ונתינת שלום בסוף תפילת העמידה: תולדות המנהג׳, אסופות (בדפוס).

42 כאן חוזר מחברנו ללשונו של הרמב״ם, שם.

43 ברמב״ם הלשון היא: ׳ואומר קדושה בברכה שלישית׳.

44 כאן הולך הרמב״ם בעקבות ׳יש האומרים׳ ברי״ף, ברכות סוף פ״ה, שכתב: ׳וכדפתח שליח צבור הדר לדוכתיה ואיכא מאן דאמר עד דמטי שליח צבור לקדושה׳. המשך הקטע אודות אמירת קדושה אינו לשון הרמב״ם.

45 נוסח הקדושה של מנהג מרשלייאה הוא זה של מנהג אשכנז. ראה טור או״ח, סי׳ קכה. נוסח הקדושה של הרמב״ם דומה לנוסח ספרד. בסדר התפילה של הרמב״ם (עמ׳ 202) מובא: ׳שליח צבור מברך לעולם ברכה שלישית בנוסח זה. נקדישך ונעריצך ונשלש לך קדושה משולשת כדבר האמור על יד נביאך וקרא זה אל זה...׳.

46 כאן חוזר מחברנו ללשון הרמב״ם.

47 נוסח הרמב״ם בדפוסינו הוא: ׳וכורע כל העם שוחין מעט ולא ישחו יותר מדאי׳.

48 כאן סוטה מחברנו מלשון הרמב״ם והם דברי עצמו.

49 מנהג מרשלייאה היה לשאת כפיים בכל יום, והוא תואם את פסקו של הרמב״ם, הל׳ תפלה פי״ד ה״א: ׳בשחרית במוסף ובנעילה הכהנים נושאים את כפיהם אבל במנחה אין נשיאת כפים׳. על המנהג ראה י׳ זימר, עולם כמנהגו, עמ׳ 731. זימר קובע: ׳שנשיאת כפים היתה נוהגת בפרובנס בשבתות וי״ט, ולא בכל יום׳. לאור הנאמר כאן עולה שבמרשלייאה לפחות נהגו לשאת כפיהם בכל יום.

50 ראה תענית כו ע״ב; רמב״ם, הל׳ תפלה פי״ד ה״א-ה״ב.

51 ראה סר״ע גאון, עמ׳ לו; סדור רס״ג, עמ׳ מב; רמב״ם, הל׳ תפלה פי״ד ה״י; טור או״ח, סי׳ קכז. על תולדות תפילה זו ראה מ׳ מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ״ח, עמ׳ 145-146.

52 כל הקטע הבא המתחיל מהמילה ׳ואחר׳ עד המילים ׳והוא הנקרא סדר קדושה׳ מבוסס על לשונו של הרמב״ם, שם, ה״ה-ה״ו, בשינויים, שרובם באים כדי להתאים את הנאמר עם מנהג מרשלייאה.

והעם[53] ואומר תחנה[54] והוא נופל. וישב החזן ויגביה ראשו הוא ושאר העם ויאמר בקול רם 'ואנחנו לא נדע'.[55]

ואחר כך יעמוד שליח צבור לבדו ואומ' קדיש קצר פעם שנית והם עונין כמו שעונין בראשון.

ואו' 'אשרי' ועומד והם יושבין ואו' 'למנצח' 'ובא לציון' 'ואני זאת בריתי' 'ואתה קדוש', והוא הנקרא סדר קדושה.[56] ואו' קדושה שאמרנו ומוסיף 'תתקבל צלותנא ובעותנא עם צלותהון ובעותהון וכו', יהא שלמא רבא', והעם עונין כדרכם וזה קדיש אנו קורין קדיש שלם.[57] ויושב החזן ואומ' 'שיר מזמור'[58] ואחר כך עומד ואו' קדיש ו'יהא שלמא' וכל העם עונין כדרכן[59] ואומרי' 'עלינו לשבח'[60] והולכין לבתיהם.

ובשני ובחמישי אחר שישלים החזן 'שמונה עשרה' פותח 'והוא רחום'[61] ואחר

53 מחברנו אינו מציין לאיזה צד יש לנטות. ייתכן שלא היתה הקפדה בעניין זה. גם הרמב"ם לא ציין לאיזה צד יש לנטות. אבל בעניין זה היו חילוקי מנהג. ראה מחזור ויטרי, עמ' 70; ספר האשכול מהד' אלבק, ח"א, עמ' 48; ארחות חיים, מה ע"ב; ספר הרוקח, עמ' רכא; ספר המנהיג, עמ' קג; אבודרהם, עמ' קיט. נראה שהמנהג בצרפת ובאשכנז היה ליפול על צד ימין, ובספרד, בעקבות תשובת רב נטרונאי (ראה תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 144) ותשובת רב האיי (אוצר הגאונים לברכות, הפירושים, עמ' 84 סי' רלב) היה ליפול על צד שמאל. מאמר מפורט שכתבתי על תולדות המנהג הזה עומד להופיע אי"ה בסיני כרך קכא (תשנ"ח).

54 על 'תחנה' ראה להלן.

55 ברמב"ם לא נזכר פסוק זה (דברי הימים ב ב, יב) בהלכות תפלה, אבל הוא מביא אותו בסדר תפלות כל השנה כחלק מהפסוקים שיש לומר לאחר נפילת אפיים כשמגביה פניו מן הקרקע. הפסוק כבר מובא בסידור רס"ג, עמ' כה, ובסר"ע, עמ' לח.

56 מחברנו השמיט מדברי הרמב"ם פרטים אחדים אודות אמירת סדר קדושה. ההמשך הוא דברי מחברנו.

57 קדיש בתוספת 'תתקבל צלותהון' בסוף התפילה נזכר כבר בסר"ע, עמ' לט. וכן מזכירו הרמב"ם בסדר תפלות כל השנה.

58 תהלים פג. ראה ר' אשר ב"ר שאול, ספר המנהגות, עמ' 144-145; ארחות חיים, דף מו ע"א.

59 לא נאמר שיתום אומר קדיש זה, ונראה שאמירת קדיש זה על ידי יתום היא התפתחות יותר מאוחרת; ראה י' תא־שמע, אשכנז, עמ' 307; די סולה פול, הקדיש, עמ' 101-106. היו מקומות שהוסיפו תפילות אחדות שלא נזכרו על ידי מחברנו, ראה ארחות חיים, מו ע"ב; ספר המנהיג, עמ' קז.

60 מחזור ויטרי, עמ' 57: 'ת' (=תוספת): ואו' בלחש עלינו לשבח'. ר' אשר ב"ר שאול, ספר המנהגות, אינו מזכיר תפילה זו אבל בארחות חיים (שם) נאמר: 'ואחר כל התפלה מהתפלות כשיצא מבה"כ או אפילו התפלל ביחיד אומר עלינו לשבח'. על מקורה של תפילת 'עלינו לשבח' כתפילת סיום של כל התפילות ראה הצעתו של י' תא־שמע, 'מקורה ומקומה של תפילת "עלינו לשבח" בסידור התפילה: סדר המעמדות ושאלת סיום התפילה', ספר זיכרון לא' תלמג', חיפה תשנ"ג, עמ' פה־צח.

61 ראה מחזור ויטרי, עמ' 68. וכך הוא גם בארחות חיים, מז ע"א סי' א. ראה גם סידור רבנו שלמה מגרמייזא, עמ' קכז־קכח; ספר מחכים, עמ' 41; ספר המנהיג, עמ' קב ובהערות לשורה 88.

שישלים נופל על פניו הוא וכל העם[62] ואומר תחנה.[63] ומוסיף החזן ׳י״י אלהי ישראל שוב מחרון אפך והנחם על הרעה לעמך׳ והעם עונין אחריו.[64] ואומר תחנה אחרת[65] ואחר כך עומד ואומ׳ ׳ואנחנו לא נדע׳ ואחר כך אומ׳ קדיש קצר. ופותח החזן ׳אל ארך אפים ורב חסד ואמת אל באפך תוכיחנו. חוסה י״י על ישראל עמך הושיענו מכל רע. חטאנו לך אדון סלח נא כרוב רחמך אל. אל ארך אפים מלא רחמים אל יסתר פניך ממנו. חוסה׳ וכו׳.[66]

ופותח החזן הארון ואו׳ ׳ויהי בנסוע הארון׳ וכו׳[67] (במדבר י, לה) ומוציא ספר תורה ואו׳ ׳גדלו לי״י אתי׳ (תהלים לד, ד). ועונין הקהל ׳רוממו י״י אלהינו והשתחוו להדום רגליו׳ (תהלים צט, ה), ׳רוממו יי אלהינו והשתחוו להדר קדשו׳ (שם ט), ׳אין קדוש כי״י׳.[68] ומתחיל לגלות ספר תורה ואו׳ ׳תגלה ותראה מלכותו ויוצאנו מצרה׳ ואו׳ ׳הבו גודל׳. ׳כהן קרא יעמוד פלוני הכהן׳ ואחריו לוי.[69]

אם אין שם לוי יקרא כהן שנית במקום לוי.[70] ואם אין שם כהן נתפרק חבילה[71] ולא יקרא לוי כלל. וי״א לא יקרא במקומו אלא שלישי או רביעי[72] ויקרא ישראל במקום כהן[73] ׳יעמוד פלוני במקום כהן׳.

62 מנהג מרשלייאה לומר ׳והוא רחום׳ לפני נפילת אפיים מתאים למנהג הקדום שהובא בכל המקורות, רב עמרם, מחזור ויטרי, אבודרהם, הטור; וכלשון ר׳ אהרן הכהן בארחות חיים, מח ע״א: ׳ובכל מקומות ישראל נהגו ליפול על פניהם אחר והוא רחום ואומר תחנה׳. מנהג ספרד להקדים נפילת אפיים מבוסס על הזוהר והאר״י, והוא התפתחות יותר מאוחרת.

63 מחברנו אינו מציין איזו תחינה נהוג לומר. וכך גם אצל בעל ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 84: ׳ונופלין על פניהם ואומר כל אחד ואחד תחנונים לפי חכמתו׳. אבל בארחות חיים, מה ע״א, כותב ר׳ אהרן: ׳אחר התפלה בשחרית ובמנחה נופל על פניו ומתפלל בכל התחנונים שירצה. והמנהג לומר מזמור ״אל באפך תוכיחני״ (תהלים ו), וי״א גם כן מזמור ״אלהי בך בטחתי אל אבושה״ (שם כה)׳.

64 במחזור ויטרי, עמ׳ 71, נאמר: ׳בשיני ובחמישי אחר כל בקשותיו אומ׳ כאן ש״צ בתחינת לב ובכיוון לב וכל הציבור עונין אחריו: ״י״י אלקי ישר׳ שוב מחרון אפך והנחם על הרעה לעמך. הבט משמים וראה״...׳. וראה בהערה הבאה.

65 מחברנו אינו מציין איזה תחינה נאמרה. אבל השווה ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 49; ארחות חיים, מח ע״א; אבודרהם, עמ׳ קיט.

66 על תולדות המנהג לומר ׳אל ארך אפים׳ ראה זימר, עולם כמנהגו, עמ׳ 115–122.

67 פסוק ׳ויהי בנסוע׳ בפתיחת הארון אינו נזכר במחזור ויטרי, עמ׳ 71. בארחות חיים, קמג ע״ב, הוא נזכר רק לשבת. אצל מחברנו הוא נזכר אפוא לראשונה בפתיחת הארון ביום חול. הוא מובא אחר כך בספר מחכים, עמ׳ 15.

68 פסוקים אלו נזכרים בשינויים במסכת סופרים, פי״ד ה״ה-ו, עמ׳ 259; מחזור ויטרי, עמ׳ 72.

69 השווה מחזור ויטרי, שם.

70 ראה גיטין נט ע״ב.

71 שם.

72 דין זה לא נתבאר בגמרא, ורש״י שם, ד״ה נתפרדה, מביא בזה מחלוקת רבותיו. ייתכן שדברי מחברנו מבוססים על דברי דודו, בעל העיטור, ח״ב, צה ע״ד: ׳אין שם כהן נתפרדה החבילה: י״א אין קורא לוי וי״א שקורא במקום ישראל׳.

73 ראה גיטין נט ע״ב.

[ואו׳] ׳ברוך שנתן תורה,[74] תורת י״י תמימה, עדות י״י נאמנה, פקודי י״י ישרים׳ (תהלים יט, ח-ט), ׳י״י עוז לעמו׳ (שם כט, יא), ׳האל תמים דרכו׳ (שם יח, לא). ואו׳ העולה (ברוך)[75] ׳ברכו את י״י המבורך׳ ועונה החזן ׳ברוך י״י המבורך לעולם ועד׳.[76] ומברך העולה ׳בא״י אשר בחר בנו מכל העמי׳ ונתן לנו את תורתו בא״י נותן התורה׳ והקהל עונין אמן.[77] ואין הקורא רשאי לקרות בתורה עד שיכלה אמן מפי העונים.[78]

וקורא בפרשת הסדר שהניח בו אם לא יארע בו יום שיש בו פרשת[79] כמו ראש חדש או יום טוב או תענית, שנדחת פרשת הסדר.[80] ולא יקרא פחות משלשה פסוקים[81] ולא תהיה בפרשה פחותה מעשרה פסוקים.[82] ואם נשלם הענין בתשע כגון פרשת ׳ויבא עמלק׳ (שמות טז, ח) בפורים דיו.[83] ואחר שישלים לקראת מברך ׳בא״י אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו בא״י נותן התורה׳[84] ועונה החזן ׳אמן׳.

ואם היה צריך להודות מאחד מארבע דברים שצריך להודות[85] בא מן הדרך או מן הים או מן היבשה[86] או שחלה ונתרפא או יצא מבית האסורים מברך ׳בא״י הגומל לחייבים טובות׳[87] ועונה החזן ׳ברוך שגמלך טוב כן יגמלך כל טוב סלה אמן חזק׳.[88]

74 אין זה פסוק אלא דברי שבח.

75 יש סימן מחיקה מעל המילה. כנראה שהסופר טעה וכתב ׳ברוך׳ במקום ׳ברכו׳ (הערת פרופ׳ יוסף תבורי).

76 מדברי מחברנו משתמע שרק החזן ענה ולא כל הקהל.

77 השווה מסכת סופרים פי״ג ה״ו, עמ׳ 243 והערות שם; מחזור ויטרי, עמ׳ 72; רמב״ם, הל׳ תפלה פי״ב ה״ה.

78 ראה סוטה לט ע״ב.

79 לכאורה צ״ל ׳פרשה׳.

80 ראה מגילה כא ע״א-כב ע״ב.

81 ראה מגילה פ״ד מ״ד.

82 ראה מגילה כא ע״ב.

83 ראה מגילה פ״ג מ״ו.

84 ראה מסכת סופרים, עמ׳ 244; מחזור ויטרי, עמ׳ 72.

85 ראה ברכות נד ע״ב.

86 מדברי מחברנו ׳מן היבשה׳ ולא ׳מן המדבר׳, משתמע שכל הולכי דרכים חייבים לברך וזה בהתאם למנהג ספרד. וראה טור או״ח, סי׳ ריט: ׳ונוהגין באשכנז וצרפת שאין מברכן כשהולכים מעיר לעיר שלא חייבו אלא בהולכי מדברות דשכיחי בה חיות רעות ולסטים [...] אבל הרמב״ם ז״ל כתב דבכל דרך ובכל חולי צריך להודות [...] וכן נוהגין בספרד׳ (הערת הרב אברהם שושנה).

87 גירסת הדפוס בברכות שם היא ׳ברוך גומל חסדים טובים׳ (ראה דקדוקי סופרים שם), ואילו גירסת הרי״ף, הרמב״ם והרא״ש היא: ׳ברוך גומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב׳.

88 רמב״ם, הל׳ ברכות פ״י ה״ח: ׳וכל השומעים אומרים שגמלך טוב הוא יגמלך סלה׳. בארחות חיים, מט ע״ב: ׳ואם היה צריך להודות מברך בא״י אמ״ה הגומל לחייבים טובות שגמלני כרחמיו וכרוב חסדיו ועונין החזן וכל השומעים אמן. ואח״כ אומר צור שגמלך כל טוב הוא יגמלך חן וחסד סלה אמן׳.

אחר שיקראו שלשה בפרשה הבאה מן הסדר אומ׳ קדיש קצר ואחר גולל ספר תורה.[89] ועומד ואו׳ יהללו את שם י״י וכו׳ ומחזיר הספר בארון. ואחר כך פותח החזן ׳אשרי׳ וכל הסדר הנזכר כשאר הימים.

תפלת המנחה

אומר[90] שליח צבור ׳אשרי׳ הוא וכל העם מיושב. ועומד שליח צבור ואו׳ קדיש קצר. והעם עומדים ועונין כדרכם ומתפללין כולם בלחש. ואחר כך חוזר שליח צבור ומתפלל בקול רם אומ׳ קדושה כדרך שעשה בשחרית עד שישלים תפלתו. ויושב הוא והם ונופלין על פניהם ואו׳ תחנה. ומגביה ראשו הוא והם ומתחננים מעט מיושב כדרך שחרית. ואו׳ קדיש שלם וכל העם עונין כדרכן והולכין להם.[91]

תפלת ערבית

וכל העם[92] יושבין והוא עומד ואו׳ ׳והוא רחום׳ וכולו,[93] והעם עונין כן ואו׳ ׳ברכו את י״י המבורך׳ והם עונין אחריו ׳ברוך י״י המבורך לעולם ועד׳. ומתחיל לפרוס על שמע, ׳מעריב׳ ו׳אהבת׳ וקרית שמע ו׳אמת ואמונה׳ ו׳השכיבנו׳ ו׳ברוך י״י לעולם׳ ׳ויראו עיננו׳ עד ׳כל מעשיו׳. ואו׳ קדיש קצר ועומדין העם ומתפללין ׳שמונה עשרה׳ בלחש. ואחר שישלימו התפלה או׳ קדיש שלם[94] ויושבין ואו׳ ׳שיר מזמור׳[95] ועומד ואו׳ קדיש ו׳יהא שלמא רבא׳[96] ואו׳ ׳עלינו לשבח׳ והולכין לבתיהן לשלום.

89 בסר״ע, עמ׳ נט: ׳ולעניין לומר יתגדל ויתקדש, יש שהחזיקו לומר אחר קריאת ספר תורה לאלתר קודם הגללו, ויש שהחזיקו לומר אחר שמחזירין אותו למקומו. ומסתבר לאחר קריאת תורה, שמה טעם לקדש ואחר כך לפתוח באשרי׳. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 73; ארחות חיים, נ ע״א.

90 הלשון היא של הרמב״ם, הל׳ תפלה פ״ט ה״ה, בשינויים קלים. ואולי הוא על פי נוסח אחר של הרמב״ם שעמד לפני המחבר.

91 ברמב״ם הלשון היא: ׳עונין כדרכן ונפטרין למעשיהם׳. יש לציין שאין כאן אמירת ׳עלינו לשבח׳ בסוף התפילה כבסוף תפילת שחרית וערבית. גם בספר ארחות חיים, צד ע״א, אין ׳עלינו׳ בסוף מנחה. הסבר לזה נמצא בספר צרור החיים לר׳ חיים בן דוד, תלמיד הרשב״א, ירושלים תשכ״ו, עמ׳ יח: ׳ואחר סיום התפילה היו שוהין קצת בבית הכנסת, ואומ׳ עלינו לשבח, ומנהג צרפת שאין אומרין אותו בתפלת מנחה ואפילו בשבת, רק בשחרית ובערבית, שעה שאומרים ״שמע ישראל״. ברם להלן במנחה של שבת, עמ׳ 108, יש ׳עלינו לשבח׳ בסוף התפילה. בספר מחכים יש ציון ל׳עלינו לשבח׳ בסוף שחרית, אבל לא בסוף מנחה וערבית.

92 המחבר ממשיך להשתמש בלשונו של הרמב״ם, הל׳ ט׳, בשינויים.

93 אמירת ׳והוא רחום׳ לפני ערבית מובאת כבר בסדור רס״ג, עמ׳ כו, ובסר״ע. היא מובאת גם בסידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ כא, וברמב״ם, שם.

94 ברמב״ם הלשון: ׳וכשמשלימין אומר קדיש והם נפטרין׳. ההמשך כאן אינו מלשון הרמב״ם.

95 כלומר, אמירת תהלים פ״ג כמו בסיום תפילת שחרית. ובדומה לשחרית אינה נזכרת אמירת ׳פיטום הקטורת׳. ראה ארחות חיים, צה ע״ב, המעיר שיש מקומות שאומרים לעולם ׳מי כאלהינו׳ ו׳פיטום הקטורת׳ ׳בין בבקר בין בערב והכל הולך אחר המנהג׳.

96 כמו בשחרית אין נזכר כאן שקדיש זה נאמר מפי יתום.

תפלת שבת

ערב שבת או׳ ׳אשרי׳ ועומד ואו׳ קדיש קצר ו׳שמונה עשרה׳ כמו בחול וכופל התפלה ואו׳ קדיש שלם ואינם נופלין על פניהם.[1]

תפלת ערבית

וערבית אינו או׳ ׳והוא רחום׳[2] אבל פותח ׳ברכו׳ ופורס על שמע, ׳מעריב׳ ו׳אהבת׳ וקרית שמע ו׳אמת ואמונה׳ עד ׳מפחד לילה׳ וחותם ׳ופרוס סוכת שלומך׳ עד ׳ועל ירושלים׳,[3] ואחר כך אומר קדיש קצר. ומתפללים אבות גבורות וקדושת השם וברכת רביעית או׳ ׳אתה קדשת׳[4] והודאה ו׳שים שלום׳.[5]

ואחר שמשלים תפלתו בלחש פותח החזן בקול רם ׳ויכולו׳[6] ואחר כך מתפלל ברכה אחת מעין שבע מפני המתאחרים,[7] ואינו מניח לאומרו בשום שבת חוץ

1 באוצר הגאונים למגילה, עמ׳ 34-35 סי׳ קכג, מובאת התשובה הבאה המיוחסת לרב האיי גאון: ׳וששאלתם מקום שנהגו לנפול על פניהם בערבי שבתות ובערבי ראשי חדשים במנחה. אין כך מנהגנו שאין נופלין על פנינו במעלי כל ראש חדש במנחה ובערבי ימים טובים ובמעלי שבת אבל איסור אין בכך׳. המנהג שלא ליפול על הפנים בערבי שבת מובא גם במחזור ויטרי, עמ׳ 142; בספר העתים, עמ׳ 171; ובספר המנהיג, עמ׳ קלב.

2 בסר״ע מובאת אמירת פסוק ׳והוא רחום׳ גם לפני תפילת ערבית של שבת, ראה שם, עמ׳ סא; וכן הוא בסידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ לא וכך היה המנהג בספרד. אבל בצרפת ובפרובנס המנהג היה שלא לאומרו, ראה סדור רש״י, עמ׳ 240; ספר המנהיג, עמ׳ קיח; ארחות חיים, קלה ע״א; ספר מחכים, עמ׳ 17. ראה י׳ צימלס, ׳בגליוני ״סדור רב סעדיה״׳, רב סעדיה גאון: קובץ תורני־מדעי, ירושלים תש״ג, עמ׳ תקלז-תקמב.

3 על השינוי בחתימת ברכת ׳השכיבנו׳ בליל שבת ראה ספרי גלגולי מנהג, פרק ח; י׳ תא־שמע, אשכנז, פרק ד.

4 בסדור רס״ג, עמ׳ קיא, בסר״ע, עמ׳ סג, ובסידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ לא, נוסח הברכה מתחיל ׳ומאהבתך ה׳ אלהינו שאהבת את ישראל עמך׳. בספר המנהיג, עמ׳ קלז: ׳ועומדין בתפי׳ ואומ׳ אבות וגבורות וקדושת ה׳ ואהבתך [...] ביסוד העמרמי. וייתכן יותר מנהג צרפת ופרובינצ׳ לומר אתה קדשת וכו׳; ראה שם בהערות. על דחיית נוסח ׳ומאהבתך׳ על ידי ׳אתה קדשת׳ ראה נ׳ וידר, ״׳ישמח משה״ — התנגדות וסנגוריה׳, מחקרים לזכר יוסף היינימן, ירושלים תשמ״א, נספח ב, עמ׳ צו-צט.

5 נוסח הברכה האחרונה הוא ׳שים שלום׳ לכל התפילות, בהתאם למנהג הבבלי, וכך הוא מנהג ספרד ואיטליה. באשכנז התפתח המנהג לומר ׳שלום רב׳, שמקורו ככל הנראה מארץ ישראל, לתפילת מנחה ומעריב, שאין בהן נשיאת כפים, ראה אלבוגן, התפילה, עמ׳ 47, 396 והערה 56.

6 אמירת ׳ויכלו׳ בליל שבת נזכרת כבר בסר״ע, עמ׳ סד; סידור רס״ג, עמ׳ קיד. ובספר המנהיג, עמ׳ קלז: ׳ודאמרי׳ בפ׳ כל כתבי הקדש (שבת קיט ע״ב) כל המתפלל בערב שבת ואומ׳ ויכולו כאילו מעיד על מעשה בראשית, למדנו שבתפי׳ צריך לאומרו ויכולו, וזה שאנו חוזרין לאומרו בקול רם להוציא את שאינו בקי לפי שהוא עדות גדולה. ועוד שלא תחלק בי״ט שחל להיות בשבת שאומ׳ אתה בחרתנו, יעלה ויבוא והשיאנו ואין אומ׳ בלחש; ראה שם בהערות.

7 ראה שבת כד ע״ב.

מליל שבת ראשון של פסח כשחל בשבת דהוא ליל שמורים,[8] ואפילו בשבת שאחר יום טוב. ואמרו[9] אם חל יום טוב או ראש חדש בשבת אינו מזכיר אותם שאילמלא שבת אין שליח צבור יורד לפני התיבה ערבית. ואפי׳ למאן דאמ׳[10] יום הוא שנתחייב בחמש תפלות הכא התפלה הזאת אינה אלא תקנה מפני הסכנה.[11]

ואחר כך אומ׳ קדיש שלם ואחר מקדש על היין מפני האורחים[12] ועכשיו שאין אורחים אוכלין בכנסת מקדשין שם משום רפואה דפסיעות גסות.[13]

ויושבים[14] והוא והם אומרים בקול רם פרק ׳במה מדליקין׳[15] ואפ׳ הוא שבת ויום טוב[16] חוץ מליל יום הכפורים כשחל בשבת[17] וחוץ משבת שאחר יום טוב.[18] ואחר כך עומד ואו׳ קדיש קצר ומפני ששנה דברי רבותי ז״ל אומ׳ במקום ׳תתקבל׳ ׳על ישראל ועל רבנן׳ וכו׳, ו׳יהא שלמא׳[19] ואומ׳ ׳עלינו לשבח׳ והולכין לבתיהם ואוכלין.

8 ראה דברי מחברנו להלן עמ׳ 158-159.

9 שבת שם, בשם רבא.

10 שם, בשם ר׳ יהושע בן לוי.

11 מסקנת הסוגיא שם.

12 השווה פסחים קא ע״א; סר״ע, עמ׳ סה.

13 הסבר זה מבוסס על דברי רב נטרונאי גאון שהובאו בסר״ע, עמ׳ סה (תשובות רב נטרונאי גאון, עמ׳ 186). ראה דברי בעל ספר המנהיג, עמ׳ קמג: ׳נפלאתי על מנהג ספרד ופרובינצ׳ שמקדשים שם בבתי כנסת בשבתות ויו״ט דכיון שאין אורחין אוכלין שם ואין אדם יוצא בה הוויא ליה לבטלה בלי ספק׳. השווה גם ספר המנהגות לר׳ אשר ב״ר שאול, עמ׳ 174. דיון נרחב על המנהג ועל תשובת רב נטרונאי ראה בפירושו של ר׳ יעקב שור לספר העתים, עתים לבינה, עמ׳ 178-180. להשתלשלות המנהג ראה גם תא־שמע, אשכנז, פרק ה.

14 בסר״ע, עמ׳ סו, מובא: ׳ומתבעי ליה לאינש למיקם בבי כנישתא עד דמקדש שליחא דצבורא על כסא דחמרא דקידושא ועד דאמר מקדש השבת לא יתיב דמעלי לברוכי׳. לשון זו מובאת במחזור ויטרי, עמ׳ 84, אבל בלי הסיום ׳לא יתיב דמעלי לברוכי׳, ראה שם בהערת המהדיר. ראה גם ארחות חיים, קלו ע״ב: ׳ויש מקומות שנהגו לעמוד על רגליהם בשעה שמקדש החזן בבית הכנסת ואז״ל דמעלי לברכי כלומר עייפות הברכים׳. השווה ספר המנהיג, עמ׳ קמד, הערה לשורה 91.

15 סר״ע, עמ׳ סה: ׳ולאחר שמקדשין בבית הכנסת אומרים פרק ממסכת שבת, וזהו פרק במה מדליקין׳.

16 וכן מובא בספר הרוקח, עמ׳ מ סי׳ נ.

17 כפי שיתבאר בהערה הבאה הטעם שאין אומרים ׳במה מדליקין׳ כשיום טוב חל בערב שבת הוא מפני שאי אפשר לומר ׳עישרתם עירבתם׳. ביום הכיפור שחל בשבת אין טעם לומר ביום שישי ׳עישרתם׳, שהרי למחרת אין אוכלים.

18 במחזור ויטרי, עמ׳ 441: ׳ת׳ (=תוספת). ואם חל יום טוב בערב שבת אין אומ׳ במה מדליקין כל עיקר לפי שאין לומ׳ עישרתם עירבתם׳. השווה ארחות חיים, קלו ע״ב; מנהגי ר״ח פלטיאל, עמ׳ 45; שבלי הלקט, סי׳ סז וראה טור או״ח, סי׳ ער: ׳ונוהגין באשכנז שלא לאומרו בי״ט שחל להיות בערב שבת מפני שאין יכולין לומר עשרתם׳. אבל מנהג זה לא היה מקובל בכל קהילות צרפת, שהרי במנהג טרוייש, עמ׳ 15, כתוב: ׳במה מדליקין אומ׳ אותו גם כשחל י״ט ביום ששי וגם בליל יום כפור׳.

19 קדיש זה, הידוע כקדיש דרבנן, אינו מצוין בסר״ע ובסידור רס״ג ומחזור ויטרי. כאן כנראה אחד המקורות הקדומים להופעתו בתוך התפילה. וראה צבי קארל, הקדיש, לבוב תרצ״ה, עמ׳ 67-71; די סולה פול, הקדיש, עמ׳ 89.

תפלת שחרית

תפלת יוצר עומד החזן אחר שישלימו השירה ומתחיל 'נשמת כל חי' בקול רם עד סוף 'ישתבח'. ואו' קדיש קצר ואו' 'ברכו' ויוצר של שבת ו'אל אדון' עד 'אופני קודש' ו'לאל אשר שבת' עד 'שבת קדש' ואו' 'שמך י"י' ופורס על שמע עד 'גאל ישראל'. ומתפלל שבע אומ' ברכה רביעית 'ישמח משה' וכופל תפלתו ואו' קדיש קצר.[20]

ופותח הארון ואו' 'קומה י"י', 'כהניך ילבשו צדק', 'בעבור דוד' (תהלים קלב, ח-י), ואו' 'ויהי בנסוע' (במדבר י, לה), עד 'ואין צור כאלהינו' (שמואל א ב, ב) כמו בחול. ומוסיף בשבת 'על הכל יתגדל', 'שמו של מלך' עד 'עמו ישראל', 'תגלה ותראה' עד 'כל החוסים בו'.[21]

וקוראין בפרשה שבעה גברי[22] ואו' קדיש קצר[23] ואחר כך קורא מפטיר בתורה. ואחר גולל ספר תורה דאמר ר' יהוש' בן לוי 'המפטיר אינו מפטיר עד שיגלול ספר תורה' (סוטה לט ע"ב). ומברך ברכת ההפטרה 'אשר בחר'.[24]

והמפטיר בנביא לא יפחות מכ"א פסוקים, ג' כנגד כל אחד שבעה שקראו בתורה.[25] ואם סליק ענינא כגון 'עולותיכם ספו' (ירמיה ז, כא), אי נמי איכא תרגמן, לא בעינן כ"א דאמ' רב נחמן[26] כי הואי קרינן עשרה פסוקים במקום תרגומן אמרי לן פסוקו.

ואחר שגומר מברך 'צור כל העולמים' ו'רחם על ציון', ו'שמחנו', ו'על התורה', ומסיים 'מקדש השבת'.[27]

ואם היה ראש חדש בשבת פסקו רב אלפסי והר"ם[28] שמזכיר המפטיר של ראש חדש כר' יהושע בן לוי דאמ' (שבת כד ע"ב) יום הוא שנתחייב חמש תפלות והמאור[29] ורבים ז"ל כתבו דהתם איכא שאר תפלות ולכן מזכיר של חנוכה במוספין ושל שבת בנעילה והכא נמי הלכתא כרב גדל דאמ' שהמפטיר אינה מזכיר של

20 השווה לכל זה סר"ע, עמ' סח-עב; מחזור ויטרי, עמ' 153-156; ארחות חיים, עמ' קמב-קמג.

21 הגרעין לבקשת 'תגלה' נמצאת במסכת סופרים פי"ד ה"ו, עמ' 260.

22 ראה מגילה פ"ד מ"ב.

23 סר"ע, עמ' עז.

24 מסכת סופרים פי"ג ה"ז, עמ' 244; סר"ע, עמ' עז.

25 ראה מגילה כג ע"א.

26 שם כג ע"ב: בדפוסים שלנו 'רב שמואל בר אבא'. הגירסא ברי"ף 'רב נחמן בר אבא'. וראה דקדוקי סופרים.

27 ראה מסכת סופרים פי"ג ה"ח-הי"ד, עמ' 244-249; סר"ע, עמ' עז-עח.

28 רי"ף: שבת, יא ע"א מדפי הרי"ף; רמב"ם, הל' תפלה פי"ב הט"ו. וראה דברי הכסף משנה, שם, בשם רבינו יונה: 'דאפילו לדעת רש"י והרי"ף (שזוהי גם דעת הרמב"ם) אינו חותם בראש חדש כלל אלא אומר מעין המאורע וחותם בשל שבת'.

29 המאור הקטן, שבת, יא ע"א מדפי הרי"ף. אחרי שהוא דוחה את פסקו של הרי"ף הוא מסיים את דבריו בלשון זו: 'וכרב גידל נקטינן (שאמר ר"ח שחל להיות בשבת המפטיר בנביא אינו צריך להזכיר של ר"ח שאלמלא שבת אין נביא בר"ח) כמנהגא דילן'.

ראש חדש שאלמלא שבת אין נביא בראש חדש וכן מנהג.[30] אבל אם היא שבת ויום טוב מסיים ׳מקדש השבת ישראל והזמנים׳. ואם הוא ראש השנה או יום הכפורים מסיים ואומ׳ ׳ודברך אמת וקיים׳, ומסיים ׳מקדש השבת ישראל ויום הזכרון או יום הכפורים׳. וכן מברך מפטיר בימים טובים גרידא אלא שאינו מזכיר של שבת.[31]

ואחר פותח ׳אשרי׳, ואם חל בשבוע הבא ראש חדש[32] או תענית[33] מכריז עליו תחלה ואחר יאמר ׳אשרי׳. ואחר עומד ואו׳ ׳יהללו׳ ומחזיר ספר תורה למקומו ואו׳ קדיש קצר[34] ומתפלל קול רם ועונה שבע ואו׳ תפלת שבת ברכה רביעית בלחש.[35] ואחר חוזר החזן בקול רם ומתפלל ועונין קדושה רבה ׳קדוש׳ ו׳ברוך׳ ו׳שמע׳ ו׳אני י״י׳ ו׳ימלוך׳, ומתחיל הקדושה ׳כתר יתנו לך׳,[36] ומשלים תפלתו ואו׳ קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳ והולכין.[37]

ואין בו סדר קדושה ולא תחנונים אחר תפלת שחרית כשאר הימים אבל אומרי׳ אותה קודם תפלת המנחה.[38]

ירושלמי בנדרים (פ״ח ה״א, מ ע׳ד) ׳אמ׳ ר׳ אחא אמ׳ ר׳ אבהו ׳אסור להתענות עד שש שעות. אמ׳ ר׳ יוסי מתני׳ אמר כן ׳היו מתענין וירדו גשמים קודם חצות לא ישלימו עד כדין צפרא׳. ורב אלפסי הביאו.[39]

30 בארחות חיים, נה ע״ב-נו ע״א, מובאות דעתם של הרמב״ם, הרי״ף, בעל המאור ור״ת, ובסוף כתוב שם: ׳ולפי זה הא דאמרינן בגמ׳ לית הלכתא ככל הני שמעתתא לאו אדרב גידל קאי וע״כ פשט המנהג בעיר נרבונא שלא להזכיר של ר״ח בהפטרה דשבת ור״ח וכ׳כ הר׳ משולם ז״ל שאין להזכיר בה של ר״ח כלל. וה״ה בחש״מ (=והוא הדין בחולו של מועד) ושבת וכן מנהג ברוב המקומות׳. מנהג מרשלייאה מתאים לדבריהם של רז״ה ובעל ארחות חיים, על פיהם המנהג בפרובנס היה שלא להזכיר ראש חודש כלל. ויש להוסיף שמנהג פרובנס מתאים לדעת ר״י המובאת בתוס׳ שבת כד ע״ב, ד״ה ולית הלכתא, ולא כדעתם של רש״י, רי״ף ורמב״ם.

31 סר״ע, עמ׳ עח.

32 ראה עמ׳ 109 הערה 2.

33 ראה דברי מחברנו, להלן עמ׳ 119: ׳ומנהג להכריז בשבת שלפני תענית שנהן י״ז בתמוז וי׳ בטבת׳, והמשך דבריו שם. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 173; ארחות חיים, קמג ע״ב.

34 השווה מחזור ויטרי, שם; ספר המנהיג, עמ׳ קסח.

35 הלשון ׳מתפלל קול רם ועונה שבע ואו׳ תפלת שבת ברכה רביעית בלחש׳ נראה משובש, שהרי המתפלל אומר את כל תפילת העמידה בלחש.

36 זוהי הקדושה גם במחזור ויטרי, עמ׳ 175, והיא הקדושה במנהג ספרד; באשכנז נאמר ׳נקדישך ונעריצך׳. על השינויים בנוסח הקדושה ראה אלבוגן, התפילה, עמ׳ 50 51.

37 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 177.

38 הלשון כאן היא של הרמב״ם, הל׳ תפלה פ״ט הי״ג, בשינויים קלים.

39 שבת, ה ע״א מדפי הרי״ף.

תפלת מנחה

פותח החזן ׳אשרי׳ ועומד ואו׳ ׳ובא לציון׳ וכל סדר קדושה ואו׳ קדיש קצר ואו׳ ׳ואני תפלתי לך י״י׳ (תהלים סט, יד) והעם עונין אחריו.[40]

ומוציא ספר תורה ואו׳ ו׳עתה קומה׳, ׳ויהי בנסוע׳ עד ׳ואין צור כאלהינו׳ כמו בחול. וקורין שלשה גברים בפרשה העתידה להיות[41] בין שתקרא אותה בשבת הבאה או לא תקרא מחמת שיש בשבת הבאה יום טוב או בשניה או בשלישית כגון שיקרא יום ראשון מפסח או מסוכות, כי אז קוראין פרשת ׳ויהי ביום השמיני׳ במנחה של שלש שבתות וכן ׳וזאת הברכה׳ בתשרי. וגולל ספר תורה ואו׳ ׳יהללו׳ ומחזירין ואו׳ קדיש קצר.

ובלחש מתפללים שבע כולם ואו׳ ׳אתה אחד׳ ברכה רביעית. וחוזר התפלה בקול רם ואו׳ ׳צדקתך׳ שלשתם[42] ואו׳ קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳.[43]

וממתן תורה ועד משנה תורה נהגו לומר ׳משה קבל תורה׳ פרקים מאבות[44] ואחר כך או׳ קצר ו׳על ישראל ועל רבנן׳ ו׳יהא שלמא׳ ואין אומ׳ אבות לא בראש חדש ולא בשבת שלפני יום טוב ולא בשבת פרשה[45] ולא עם חתן ולא עם אבל.[46]

תפלת מוצאי שבת

פותח[47] החזן ׳והוא רחום׳ ופורס על שמע וכו׳ ואו׳ קדיש קצר ומתפלל ומבדיל ברביעית ׳אתה חננתנו׳ ואומ׳ קדיש קצר, ואו׳ ׳ויהי נועם׳[48] בקול רם בנעימה[49]

40 השווה ספר המנהיג עמ׳ קפה, והערות המהדיר שם.

41 השווה לכל זה מחזור ויטרי, עמ׳ 179.

42 השווה סר״ע, עמ׳ עט, קלח; סידור רס״ג, עמ׳ קכב; מחזור ויטרי, עמ׳ 179; ספר המנהיג, עמ׳ קפו.

43 השווה מחזור ויטרי, שם; ספר המנהיג, שם.

44 הכוונה כאן הוא למנהג לומר פרקי אבות מפרשת יתרו (שבה פרשת מתן תורה בהר סיני) עד פרשת מסעי (הפרשה האחרונה לפני ספר דברים, משנה תורה); השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 112; ארחות חיים, קמו ע״א; ספר המנהיג, עמ׳ קפט; מחכים, עמ׳ 27. וראה מה שכתב ש׳ שרביט, ׳קריאת אבות והברייתות שנספחו לה׳, בר־אילן, יג (תשל״ו), עמ׳ 174-177, ומה שכתבתי על מקור מנהג אמירת אבות בספרי גלגולי מנהג, פרק ד.

45 לא נתבררה לי כוונתו.

46 השווה ארחות חיים, קמו ע״א. וייתכן שהטעם לנוהג זה הוא הקשר בין אמירת אבות לאמירת פסוקי ׳צדקתך׳ ובימים שלא אמרו ׳צדקתך׳ לא אמרו גם אבות. ראה ארחות חיים, שם, ושבלי הלקט, סי׳ קכו, מט ע״ב, אודות אמירת ׳צדקתך׳. וראה לעניין זה גם: לבוש החור, סי׳ תרסט סעיף ז.

47 השווה סר״ע, עמ׳ פ-פא.

48 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 114; שבלי הלקט, סי׳ קכט. השווה גם ספר המנהיג, עמ׳ קצא.

49 השווה סר״ע, עמ׳ פא; סדור רש״י, סי׳ תקכא; ספר הפרדס, עמ׳ שיז. השווה גם שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא א, בראשית, מהד׳ מירסקי, עמ׳ יא-יב; שבלי הלקט, סי׳ קכט, מהד׳ מירסקי, עמ׳ 524; ארחות חיים, קמז ע״א; ספר מחכים, עמ׳ 28; זוהר מקץ, קצז ע״ב. וראה עוד לנושא הזה גם: י״ל זלוטניק, ׳מאגדות השבת ומנהגיה׳, סיני, כו (תש״י), עמ׳ פז.

מעומד והעם מיושב וכופל פסוק ׳אורך ימים׳.[50] ואחר כך או׳ ו׳אתה קדוש׳ וכל סדר קדושה ואין או׳ ׳ובא לציון׳ מפני שמקובל שאין משיח בא אלא ביום[51] וגם אין או׳ ׳ואני׳.[52] ואו׳ קדיש שלם, ומבדיל על הכוס,[53] ואחר כך מתחיל ׳ויתן לך׳[54] ופטום הקטורת[55] ואו׳ קדיש קצר ואו׳ ׳על ישראל׳ ו׳יהא שלמא׳ במקום ׳תתקבל׳. ואומר ׳עלינו לשבח׳, הולכין לבתיהם.

תפלת ראש חדש

שבת לפני ראש חדש או׳ החזן אחר קריאת ההפטרה ׳יקום פורקן׳[1] ואו׳ ׳יום פלוני יהיה ראש חדש׳.[2] וערב ראש חדש אין אומ׳ תחנה.[3] ומעריב ויוצר ומנחה מתפלל ׳שמונה עשרה׳ ואו׳ ׳יעלה ויבא׳[4] כדכת׳ ירושלמי (ברכות פ״ד ה״ג, ח ע״א) כל דבר שהוא להבא אומרו בעבודה לשעבר אומרו בהודאה. ואם לא הזכיר יחיד יעלה ויבא ב׳רצה׳ מחזירין אותו[5] חוץ מערבית.[6] אבל שליח צבור שטעה אין מחזירין אותו אבל אם טעה במוסף או במנחה חוזר.[7] ואם לא עקר רגליו חוזר לעבודה ואם עקר רגליו חוזר לראש.[8]

50 על הטעם לכפילת פסוק זה ראה מחזור ויטרי, עמ׳ 115; סדור רש״י, עמ׳ 260, סי׳ תקכא; פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ׳ תקפט; ספר המנהיג, עמ׳ קצא; ארחות חיים, קמז ע״א; שבלי הלקט, סי׳ קכט.

51 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 411; ארחות חיים, קמז ע״א; פירוש התפלות והברכות לר׳ יהודה ב״ר יקר, ח״א, עמ׳ עה.

52 השווה טורי זהב, או״ח סי׳ תצה ס״ק א.

53 ראה סר״ע, עמ׳ פב. השווה גם תשובת רב נטרונאי, שם, עמ׳ סה (תשובות רב נטרונאי גאון, עמ׳ 202).

54 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 180; ספר המנהיג, עמ׳ ר; ארחות חיים, קמז סע״א; ספר מחכים, עמ׳ 28.

55 השווה ספר המנהיג, עמ׳ ר; ארחות חיים, קמז ע״ב. מנהג צרפת היה לאמרו בסוף תפילת שחרית של שבת בלבד, ראה ספר המנהיג, עמ׳ לא; ארחות חיים, שם. היו מקומות שבהם נהגו לומר ׳פיטום הקטורת׳ בכל יום, בקר וערב; ראה ספר המנהיג, שם; ארחות חיים, מו ע״ב. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 5; סדור רש״י, עמ׳ 4; סדר טרוייש, עמ׳ 15.

1 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 172-173. תפילת ׳יקום פורקן׳ אינה נמצאת בסדר רב עמרם.

2 עדיין אין כאן אלא הכרזה בלבד מפי החזן בלי שום תוספת. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 173; ארחות חיים, קמג ע״ב.

3 לפי מחזור ויטרי, עמ׳ 73, ברוב קהילות צרפת אין אומרים בערב יום טוב תחינה, ושם דין לראש חודש כדין יום טוב לאמירת תחינה ונפילת אפים.

4 סר״ע, עמ׳ פו.

5 ראה שבת כד ע״א.

6 ראה ברכות ל ע״ב.

7 כך פסק הרי״ף, ברכות, כא ע״א מדפי הרי״ף, על פי הנאמר בברכות לא ע״א. ראה פירוש העניין בבית יוסף או״ח, סי׳ קכו ד״ה ובכל מקום.

8 ראה ברכות כט ע״ב. השווה גם סר״ע, עמ׳ פו-פז; טור או״ח, סי׳ תכב.

ואחר שגומר התפלה בשחרית או׳ החזן [הל]ל[9] ומברך ׳לקרוא את ההלל׳[10] וקורא אותו בדלוג.[11] מתחיל ׳הללויה׳ עד ׳למעיינו מים׳ ומדלג ׳לא לנו׳ ומתחיל ׳י״י זכרנו׳ ומדלג ׳אהבתי׳ ומתחיל מה ׳אשיב׳ עד סוף ההלל לפי מנהג המקום[12] ואו׳ קדיש שלם.[13]

ומוציא ספר תורה[14] וקורא בתורה ׳בראשי חדשיכם׳ (במדבר כח, יא) ארבעה דגרסינן (מגילה פ״ד מ״ב) כל שיש לו מוסף ואין בו יום טוב, כגון ראש חדש וחולו של מועד, קורין ארבעה. ויום טוב דאסור בעשיית מלאכה קורין חמשה ויום הכפורים דענוש כרת ששה ושבת דאסור סקילה שבעה. כל דטפי מחבריה טפי ליה חד גברא.[15] אין פוחתין מהן ולא מוסיפין אבל ימים שאין בהם מוסף כגון שני וחמישי וחנוכה פורים ותענית ומנחה של שבת ויום הכפורים אינן קוראין אלא שלשה[16] וראש חדש ארבעה[17] אין פוחתין מהן ולא מוסיפין[18] דכי אמרינן מוסיפין אשבת קאי[19] ויש אומ׳ דביום הכפורים וימים טובים מוסיפין גם כן כיון דלית[20] בהו בטול מלאכה.[21]

וכך קורין בהן: שלשה פסוקים ׳וידבר׳ ׳צו׳ ׳ואמרת׳. ולוי קורא שלשה, חוזר ׳ואמרת׳ ׳ואת הכבש׳ ׳ועשירית האיפה׳. ישראל מן ׳עולת תמיד׳ עד ׳ובראש חדשיכם׳. רביעי מן ׳ובראשי׳ עד סוף הענין. וזהו שאמרו ׳אמצעי דולג׳.[22] ואחר

9 תענית כח ע״ב: ׳רב איקלע לבבל חזינהו דקא קרו הלילא בריש ירחא׳.

10 השווה תוס׳ תענית כח ע״ב, ד״ה אמר, ותוס׳ ברכות יד ע״א, ד״ה ימים. השווה גם מחזור ויטרי, עמ׳ 192 193; ארחות חיים, קנג ע״א. על שיטת מחברנו בברכת הלל, ראה מה שכתבנו בעמ׳ 115, הערה 34.

11 תענית שם בהמשך: ׳סבר לאפסוקינהו כיון דחזא דקא מדלגי דלוגי אמר שמע מינה מנהג אבותיהם בידיהם׳.

12 ראה סר״ע, עמ׳ פז, שמביא שני מנהגים בענייה אחרי שליח הציבור. השווה גם ספר המנהיג, עמ׳ רנג, ובהערות שם.

13 נראה שכל הקטע מבוסס על דברי רב עמרם גאון, שם.

14 גם הקטע הבא מבוסס על סר״ע, אלא שמחברנו הוסיף פרשנות ממסכת מגילה כפי שהערנו בהמשך.

15 הפרשנות שנוספה ללשון המשנה מובאת ממגילה כב ע״ב.

16 מגילה פ״ד מ״א: ׳בשני וחמישי ובשבת במנחה קורין שלשה׳. לשלושה זמנים אלו הוסיף גם הרמב״ם מנחה של שבת ויום הכפורים, חנוכה, פורים ותענית, ראה הל׳ תפלה פי״ב הט״ז.

17 כנזכר לעיל.

18 המשך משנת מגילה פ״ד מ״א.

19 שיטה זו מובאת בר״ן על הרי״ף: ׳אחרים מפרשים דנהי דאין פוחתין קאי אכולהו אבל מוסיפין עליהן אשבת בלחוד קאי אבל בשאר לא כדי שלא להשוותם לשבת שהוא עדיף מיניהו ובשבת דוקא דמוסיפין משום דליכא יומא דעדיף מיניה ויתיר ממנינא׳.

20 נראה שיש כאן טעות וצ״ל ׳דאית׳.

21 כך פסק הרמב״ם, שם. הבית יוסף, או״ח סי׳ רפב ד״ה ומוציאין, כותב שכך כנראה סובר רש״י ושכן מצא בתשובות מהר״ם (=ר׳ מאיר מרוטנבורג).

22 כדעתו של רב במגילה כב ע״א, וכך נפסק בסוף הסוגיא שם.

כך אומ׳ קדיש קצר וגולל ספר תורה[23] ופותח ׳אשרי׳ ועומד ומתחיל ׳ובא לציון׳ גו׳ ׳ואני זאת׳ ׳ואתה קדוש׳ כמו בחול ואינו אומ׳ ׳למנצח׳ כי אינו יום צרה[24] ומחזיר הספר למקומו, ואו׳ קדיש קצר ומתפללין מוסף שבע וכופל אותם אבות וגבורות וקדושת השם ואו׳ ׳ראשי חדשים׳ ברכה רביעית ועבודה והודאה וברכת כהנים ו׳שים שלום׳ ואו׳ קדיש שלם.[25]

ואם חל להיות בשבת ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שבע כשאר שבתות ואו׳ ׳יעלה ויבא׳ בעבודה.[26] ובבקר מוציאין שני ספרי תורה באחד קוראין שבעה בפרשת היום ובשני קורא מפטיר מן ׳וביום השבת׳ עד סוף ענין ראש חדש (במדבר כח, ט-טו) ואו׳ קדיש קצר.[27] ומפטיר בנביא בישעיה מן ׳כה אמר י״י השמים כסאי׳ עד ׳והיה מדי חדש׳ (ישעיה סו, א-כג). והמפטיר מנהג העיר שלא להזכיר של ראש חדש כמו שכתבתי בתפלת שבת.[28] ואם חל ראש חדש באחד בשבת מפטיר שבת שלפניו בשמואל מן ׳ויאמר לו יהונתן מחר חדש׳ עד ׳ביני ובינך עד עולם׳ (שמואל א כ, יח-מב) לפי מה שאמרו (מגילה לא ע״א) בראשי חדשים מפטירין ׳והיה מדי חדש׳. אמ׳ אבי״[29] ראש חדש שחל באחד בשבת מפטירין מאתמל ׳ויאמר לו יהונתן׳. ומתפללין במוסף שבע וכופל אותם אבות וגבורות וקדושת השם ו׳אתה יצרת׳ ברכה רביעית ועבודה והודאה וברכת כהנים ו׳שים שלום׳.[30] ובמנחה אינו או׳ ׳צדקתך׳ שאין אומ׳ ׳צדקתך׳ ביום שיש בו הלל.[31]

תפלת יום טוב

שבת שחל להיות יום טוב בתוכה, ואפי׳ בערב שבת, אין אומ׳ ׳ויהי נועם׳ במוצאי שבת שלפניו,[1] כל שכן אם היה יום טוב מוצאי שבת, דכיון דאיכא בפסוקא קמא ׳ומעשה ידינו׳ תרי זימני בעינן דיש לקמן שתא יומא כלם כחול.[2] וכל היכא דלא

23 כך מובא גם בסר״ע אלא ששם נוספה בקשת ׳יהי רצון׳ שעליה מעיר המהדיר ׳הנוסח הבא כאן שונה בכי״י בחסר ויתר, וכנראה הכל תוספת היא׳, דעה זו מקבלת חיזוק מנוסח ספרנו.

24 בסר״ע אין התייחסות ל׳למנצח׳.

25 נראה שהדברים שנאמרו כאן בנויים על סר״ע, למרות שאין התאמה גמורה ביניהם.

26 ככל הנראה גם קטע זה מבוסס על רב עמרם גאון.

27 בסר״ע אין כאן אמירת קדיש קצר.

28 ראה לעיל עמ׳ 106 וזאת אף על פי שרב עמרם גאון כותב (עמ׳ עח): ׳וצריך להזכיר מעין המאורע כל יום בין שבת בין ראש חדש בין מועד׳.

29 בדפוסים שלנו חסר ׳אמר אביי׳.

30 ההמשך חסר בסר״ע.

31 כלל זה כבר מוזכר במחזור ויטרי, עמ׳ 112.

1 השווה תשובות רב שר שלום, עמ׳ ע; תשובות רב נטרונאי גאון, עמ׳ 202.

2 בסר״ע, עמ׳ פב: ׳מאי טעמא — כיון דאמרינן ״ומעשה ידינו כוננה עלינו״ תרי זמני, בעינן עד דאיכא לקמן שיתא כלהו חולא׳.

אמרינן 'ויהי נועם' לא אמרינן קדושה דסדרא ולא 'ויתן לך' כך כתב רב עמרם[3] וכן המנהיג[4] וכן מנהג. וכן ערב יום טוב אין בו נפילה על אפים במנחה.[5] ותקן ר' חנוך ז"ל שערב פסח או שבועות או סוכות אין בו נפילה על אפים ואם היה יום ספר אין בו פסוקי דרחמי.[6] ואמ' כי הקשה לו קצת אנשים על זה המנהג כי לא נניח בערב שבת ושבת גדול מיום טוב.[7] והשיב עליהם כי שבת מקדש ממילא ואינו תלוי בקבוע בית דין ואינו צריך הכירא אבל יום טוב בעי קדוש בית דין וישראל הוא דמקדשי להו הילכך עבדינן להו היכרא ליקרי ולפרסומי להו.[8] ואני אומ' כי לטעם הזה אין אומרי' 'וביום השבת שני כבשים' שהוא קרבן שבת ולא תמידין של כל יום כי אם קרבני ראשי חדשים וימים טובים.[9]

תפלת ערבית

ובפסח ובשבועות ובעצרת[10] ערבית פותח 'ברכו' ופורס על שמע וחותם בהשכיבנו 'ופרוס סכת שלומך' וגומר כשבת ומתפלל שבע ערבית שחרית ומנחה ואו' ברכה

3 בתשובה של רב שר שלום גאון שהובאה בסר"ע, עמ' פב, נאמר: 'כללא דמלתא כל הכי דלא אמרינן ויהי נועם לא אמרינן קידושא דסדרא'. תשובה זו מיוחסת גם לרב נטרונאי, ראה תשובות רב נטרונאי, עמ' 202 הערה 3. אבל יש להעיר שמחברנו קובע שאין אומרים גם 'ויתן לך', ולדין זה אין מקור בדברי הגאונים.

4 בספר המנהיג, עמ' קצב, אכן מביא המחבר את תשובת רב שר שלום, אבל אין הוא מזכיר את הדין שגם אין אומרים 'ויתן לך'. כאמור, מנהג זה שאינו מוזכר בדברי הגאונים.

5 מובא כך בתשובה של רב האיי גאון הנמצאת בתורתן של ראשונים, ח"ב, עמ' 42, סי' ט; ראה אוצר הגאונים למגילה, עמ' 34-35, סי' קכג. הוא מובא גם בספר המנהיג, עמ' קלב: 'אין מנהג בצרפת ובספרד ליפול על פניה' מנחת בערבי שבתות וי"ט'.

6 לפנינו ידיעה שעד כמה שידוע לי לא באה אלינו משום מקור אחר: שר' חנוך תיקן שבערב כל אחד משלוש הרגלים אין נפילת אפיים, לא רק במנחה אלא גם בשחרית. ואם ערב החג הוא 'יום ספר', כלומר שני או חמישי, אין אומרים פסוקי רחמים (אל ארך אפים). ר' חנוך כאן הוא ככל הנראה ר' חנוך ב"ר משה, ראש ישיבת קורדובה במאה השמינית לאלף החמישי (סוף המאה העשירית ותחילת המאה הי"א). אפשר שידיעה זו הגיעה למחברנו באמצעות ספר 'הלכתא גבראתא' לר' שמואל הנגיד, שאבד מאיתנו. על 'הלכתא גבראתא' ראה מבואו של מרגליות ל'הלכות הנגיד', עמ' 11-25, וראה גם ש' אברמסון, 'מתורתו של רב שמואל הנגיד מספרד', סיני, ק (תשמ"ז) עמ' ז ואילך.

7 ר' חנוך מספר שהיו אנשים שהיקשו על תקנתו שאיך ייתכן לתקן לא ליפול אפיים בשחרית של ערב יום טוב ובכל זאת ליפול אפיים בשחרית של ערב שבת, הרי שבת חמורה מיום טוב?!

8 ראה ביצה יז ע"א.

9 המחבר מתייחס כאן למה שכתב לעיל עמ' 96 בברכות השחר של כל יום, שאחרי אמירת 'לעסוק בדברי תורה, הערב נא, אשר נתן לנו את תורתו' יש לקרוא 'פרשת תמידין, ובשבת מוסיף "וביום השבת", ובראש חדש מוסיף "ובראשי חדשיכם"'. הוא סובר שאם נקבל את הטעם של ר' חנוך, אין צורך להזכיר אחרי ברכות התורה לא פסוקי קרבן שבת ולא פסוקי תמיד כל יום, שהרי אין צורך לפרסמם ולעשות להם היכר.

10 כנראה נשמט כאן 'ובסוכות' לפני 'ובעצרת' (שמיני עצרת).

רביעית ׳אתה בחרתנו׳ ו״יעלה ויבא׳ ׳והשיאנו׳ ובפסח או׳ ׳זמן מתן חרותינו׳[11] ובשבועות ׳זמן מתן תורתינו׳[12] ובסוכות ׳זמן שמחתנו׳[13] וחותם בכולם ׳מקדש ישראל והזמנים׳.[14]

ואם חל בשבת או׳ ׳בחרתנו׳ ׳שבתות למנוחה ומועדים לשמחה ואת יום השבת ואת יום החג׳[15] וחותם ׳מקדש השבת ישראל והזמנים׳,[16] אבל ב״יעלה ויבא׳ נראה לי שאין מזכיר בו וכן ב״יעלה ויבא׳ של ברכת המזון שאין [תפלת][17] ״יעלה ויבא׳ ראויה כי אם לימים טובים וראשי חדשים שזמנם תלוי בקביעות בית דין כי הם צריכין הזכרה כאמרו ׳וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם, ונזכרתם לפני י״י אלהיכם׳ (במדבר י, י).[18]

ואעפ״י שאמרו חכמים (ספרי במדבר, פיס׳ עז, עמ׳ 71): ״׳וביום שמחתכם״ — אלו שבתות וימים טובים, ״ובמועדיכם״ — אלו שלשה רגלים ור׳ נתן או׳ ״וביום שמחתכם״ — אלו תמידין׳,[19] וכן הילכתא. עם כל זה קרא לא משמע לן כן.[20] וכתב האשכול[21] בשם רב מר[22] שלום דבשבת וראש חדש שאומרי׳ ׳יעלה ויבא׳ אינו או׳ ׳את יום המנוח הזה׳[23] אלא ׳את יום החדש הזה׳ בלבד.

11 ראה סר״ע, עמ׳ קי, אלא ששם הנוסח הוא ׳זמן חרותנו׳, וכן בסדור רס״ג, עמ׳ קלה, בסידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ פב, ובסדר תפלות כל השנה של הרמב״ם.

12 ראה סר״ע, עמ׳ קלא.

13 ראה שם, עמ׳ קעב.

14 ראה ברכות מט ע״א.

15 ראה סר״ע, עמ׳ קלא, אלא ששם הנוסח ׳ומועדים לשמחה ויום המנוח הזה׳. וכך גם במחזור ויטרי, עמ׳ 304.

16 ראה ברכות, שם, וביצה יז ע״א.

17 מילה זו נוספה בגליון.

18 נראה שמחברנו הולך בעקבות דברי ר׳ חנוך, לעיל עמ׳ 112, שיום טוב צריך היכירא ולא שבת. הוא סובר ש״יעלה ויבא׳ ראוי לימים שתלויים בקביעת בית דין ולכן הם זקוקים להזכרה; שבת אינה זקוקה להזכרה ולכן אין צורך להזכירה ב״יעלה ויבא׳. טעם זה שונה מהטעם של רב עמרם בסידרו, עמ׳ פט, שלפיו: ׳אין צריך להזכיר עוד בעבודה, שכיון שאומר רביעית בפני עצמה למה הוצרך להזכירה עוד בעבודה. ועוד אם תאמר אפשר להזכיר של שבת בעבודה, אם כן כל שבת של שאר ימות השנה יזכיר בעבודה של שבת׳. השווה תשובות הגאונים חמדה גנוזה, סי׳ קל, ותשובות חכמי צרפת ולותיר, סי׳ סו.

19 בספרי שלפנינו דברי ר׳ נתן באים אחרי ׳וביום שמחתכם — אלו שבתות׳. ח״ש הורוביץ מעיר שם: ׳צ״ע איך דורש תמידים מן ״וביום שמחתכם״ ובפסיקתא זוטרתא גרס דברי ר׳ נתן לבסוף (ובראשי חדשיכם כמשמעו ר׳ נתן וכו׳) ואולי דברי ר׳ נתן נשמטו ממקומן וצ״ל ובמועדיכם וכו׳ רגלים, ר׳ נתן אומר אלו תמידין׳. השערתו של הורוביץ מתאשרת מדברי מחברנו.

20 כלומר, אין זה פשוטו של מקרא.

21 מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 146; מהד׳ אויערבך, ח״ב, עמ׳ 12; תשובות רב שר שלום, עמ׳ עט סי׳ מב.

22 צ״ל ׳שר שלום׳, וכן הוא בספר האשכול.

23 על השימוש במונח ׳את יום המנוח הזה׳ במקום ׳את יום השבת הזה׳ ראה י׳ זימר, עולם כמנהגו, עמ׳ 268.

ואחר התפלה או׳ קדיש שלם. ואחר מקדש על הכוס יין קדוש[24] זמן[25] חוץ ליל הראשון של פסח שאפי׳ עני מישראל לא יפחתו לו מארבע כוסות של יין[26] ואו׳ ׳עלינו לשבח׳.

ואם חל להיות בשבת או׳ מעין שבע אחר התפלה ואין מזכיר יום טוב שאלולא שבת אין שליח צבור יורד לפני התיבה ערבית ואע׳ג דאמרינן (שבת כד ע״ב): ׳יום הוא שנתחייב בחמש תפלות׳ הכא תפלה זו ה[ת]קינו רבנן משום סכנה ואין מוסיפין עליה, וכבר זכרתי זה בתפלת שבת.[27] ואחר או׳ קדיש שלם, ואחר כך מקדש על היין ואומ׳ ׳במה מדליקין׳ ואו׳ קדיש דרבנן ו׳עלינו לשבח׳.

ובשבת שאחר יום טוב שיהיה שני מחג, ושבת בין שלא יהיה יום טוב,[28] או׳ אחר התפלה ׳ויכלו׳ ו׳מגן אבות׳ דאמרינן בפרק ראשון מחולין (פ״א מ״ז) ׳יום טוב שחל להיות בערב שבת תוקעין ולא מבדילין׳ ובמקום תקיעה הם התקינו אותה ברכה מעין שבע להמתין המתאחרין לבא בעבור סעודת יום טוב לשבת[29] ואינו או׳ במה מדליקין לפי שאין מעשרין ומערבין ביום טוב,[30] ומקדש על הכוס ואו׳ ׳עלינו לשבח׳.

תפלת שחרית

ושחרית אומר ברכות ופסוקים כשבת[31] אלא שאין או׳ אחר תמידין ׳וביום השבת׳[32] וכן אינו או׳ ׳במזמור שיר ליום השבת׳ אבל מתחיל ׳טוב להודות׳[33] ואו׳ ׳נשמת

24 ברכת ׳אשר בחר בנו מכל עם׳.

25 ברכת שהחיינו.

26 ולכן אין צורך לקדש על היין בבית הכנסת בשביל האורחים. השווה פסחים פ״י מ״א.

27 ראה לעיל עמ׳ 105.

28 כלומר שבת חול המועד.

29 דברי המחבר מבוססים על הנאמר בספר המנהיג, עמ׳ קלח-קלט: ׳וי״ט שחל להיות בע״ש אע״פ שאין עושין מלאכה כי אם אוכל נפש צריך לומר ברכה מעין שבע, מגן אבות בדברו, מדאמרינן בסוף פ״ק בחולין י״ט שחל להיות בע״ש תוקעין ולא מבדילין ובמקום תקיעה תיקנוה אותה ברכה מעין שבע ברכות להמתין המתאחרין לבוא בעבור סעודת יום שבת׳. בספר מחכים, עמ׳ 19, מובא טעם אחר: ׳ואף בי״ט שחל להיות בערב שבת היו אומרים אותה שלא לחלק בשאר שבתות או שמא היו טרודים בצורך אוכל נפש׳. דברי ר׳ נתן בעל המחכים מובאים בארחות חיים, קלו ע״א, אלא ששם נוסף עוד טעם: ׳או שמא היו טרודים באוכל נפש ומתאחרין לבא או כגון שומרי גגות ופרדסים׳.

30 נראה שגם דברים אלו מבוססים על דברי בעל ספר המנהיג, עמ׳ קלט: ׳ומנהג צרפת כשחל י״ט בע״ש שאין אומ׳ במה מדליקי׳ שאין יכול לומ׳ עשרתן ערבתן הדליקו את הנר, דהא אין מגביהין תרומות ומעשרו׳ בי״ט, כך קיבלת׳ בצרפת׳. ראה הערת המהדיר, שם, שהיתה מחלוקת בנידון בין חכמי אשכנז. בבית יוסף, סי׳ ער, ד״ה ונוהגין, משתמע שזה היה המנהג באשכנז אבל לא בספרד.

31 טעם המנהג נמסר בספר המנהיג, עמ׳ נב: ׳וזהו שנהגו כל ישראל לומר בי״ט מזמורים שלשבת לפי שגם הן נקראו שבתות ומועדי קודש ומקדשי׳ אותן על הכוס כשבת׳.

32 כדברי המחבר לעיל (עמ׳ 96), שרק בשבת מוסיפים ׳וביום השבת׳.

33 ראה סדור רס״ג, עמ׳ קכ: ׳וגם ביום טוב הוא פותח ככה ברוך שאמר ומסיים נשמת כל חי חוץ ממזמור שיר ליום השבת שאינו אומר אלא מתחיל טוב להודות לה׳׳. השווה ארחות

כל חי׳ ויוצר כשבת אבל כשמגיע ל׳אופני קדש׳ מדלג ׳ולוקח שמך י״י אלהינו׳.

ואחר שמשלים תפלת יוצר מברך ׳לגמור את ההלל׳[34] שני ימים ראשונים של פסח ושני ימים של עצרת ותשעת ימי החג. ובשאר ימי הפסח מברך ׳לקרא׳ שהם ששה.

ואחר ההלל או׳ קדיש שלם. ומוציא ב׳ ספרים,[35] באחד קורין חמשה בפרשה,[36] ואם חל בשבת שבעה,[37] וקורא המפטיר בשני קרבן היום, ואחר כך או׳ קדיש קצר ומפטיר בנביא וחותם ׳מקדש ישראל והזמנים׳, ואם חל בשבת או׳ ׳מקדש השבת ישראל והזמנים׳. ואו׳ ׳אשרי׳ ומחזיר ספר תורה למקומו ואו׳ קדיש קצר.

ומתפללין תפלת מוסף וכופל אבות וגבורות וקדושת השם וברכה רביעית ׳אתה בחרתנו׳ ׳ומפני חטאינו׳ ׳והשיאנו׳ ועבודה והודאה וכו׳, ואו׳ קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳. כתב רב גאית ז״ל[38] נוהגין בשבת לומ׳ קרבן שבת ורא׳ חדש בלבד[39] אבל שאר ימים טובים לא מפני שיש בהן טורח וחיישינן שמא תטרף דעתו של מתפלל ואתי לאימנועי או למיטעי. ואו׳[40] קדושה רבה כשבת.

תפלת מנחה

ובמנחה או׳ ׳אשרי׳ ׳ובא לציון׳ וכל סדר קדושה ואו׳ קדיש קצר ומתפלל שבע וכופל ואו׳ קדיש שלם ואו׳ ׳עלינו לשבח׳.

ואם חל בשבת מוציא ספר תורה וקורא בפרשה העתידה לבא כסדר הפרשיות כשאר שבתות ואינו אומר ׳צדקתך׳.[41]

ואם חל יום טוב במוצאי שבת[42] מתפלל כשאר יום טוב ואו׳ ׳אתה בחרתנו׳

חיים, יג ע״א, קעא ע״א; ספר מחכים, עמ׳ 32. על מנהג שונה השווה ספר המנהיג, עמ׳ נב; סדר טרוייש, עמ׳ 5; אבודרהם, עמ׳ קסא. על תולדות המנהג באשכנז ניתן לעמוד מתוך דברי המהרי״ל: מנהגים, עמ׳ קמו, ודברי הרמ״א בדרכי משה לאו״ח, סי׳ תפח אות א. השווה גם דברי הבאר היטב, או״ח, סי׳ נא, סק״י. ברם הבית יוסף, שם, הביא את דברי הארחות חיים אודות המנהג לדלג המילים ׳מזמור שיר ליום השבת׳, וכך הוא המנהג בהרבה קהילות ספרדיות עד היום. גם במחזור איטליה רשום לפני מזמור צ״ב: ׳ביום טוב כשחל בימות השבוע מתחילין מטוב להודות׳.

34 שיטת המחבר היא השיטה הקדומה שלפיה בימים שגומרים את ההלל חותמים ׳לגמור׳, ובימים שאין גומרים את ההלל — ׳לקרוא׳. ראה סר״ע, עמ׳ פז, צח, קכה; סידור רס״ג, עמ׳ קנג; מחזור ויטרי, עמ׳ 192, 437; ספר המנהיג, עמ׳ רנג, והמקורות שציין המהדיר בהערה לשורה 22; אנציקלופדיה תלמודית, ט, עמ׳ תכב-תכג.

35 השווה דברי הרא״ש, מגילה פ״ד, סימן י׳; הר״ן, שם, י ע״ב מדפי הרי״ף, ד״ה ומדאמרי׳.

36 ראה מגילה פ״ד מ״ב.

37 שם.

38 הכוונה כאן כנראה לדברי ר׳ יצחק אבן גיאת שלא הגיעו אלינו ממקור אחר.

39 מכאן אנו למדים שבשבת וראש חודש נהגו בספרד לומר פסוקי קרבן שבת וראש חדש. ראה לעיל עמ׳ 96 הערה 19.

40 נראה שאלו דברי מחברנו.

41 ראה מה שכתב המחבר, לעיל עמ׳ 111.

42 ראה סר״ע, עמ׳ קכט.

עד 'שמך הגדול עלינו קדשת' ואחר או' 'ותודיענו משפטי צדקך' עד 'כקדושתך'[43] ואו' 'ותתן לנו' עד 'זכר ליציאת מצרים' ו'יעלה ויבא' ו'השאינו' עד 'והזמנים'. ואחר שגומר תפלתו מקדש יקנה"ז,[44] כן סדרו דרב עמרם.[45] ומה שאמ' 'ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת' תוספת וייתור שכבר אמר 'בין יום השביעי לששת ימי המעשה', והרב יהונתן[46] ועשרת הדברות מדודי[47] ר' יצחק הסירוהו.[48] גם לפי האמר לא היה ראוי לומר 'בין יום השביעי לששת ימי המעשה' אלא כשמסיים 'בין קדש לחול' אחר (שבת)[49] שבת או אחר יום טוב שסמוך לחול שהוא מעין אחר שבת או אחר יום טוב שסמוך לחול שהוא מעין חתימה ואינו ממנין ההבדלות אבל בשבת אם מונה ליום טוב לא היה צורך לגמרו דלאו מעין החתימה הוא שחותם 'בין קדש לקדש' אבל גומר במקומו 'בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת' ומסיים בין קדש לקדש. ומנהג לאמרו דסדר הבדלות הוא מונה.[50]

ובמוצאי יום טוב לחולו של מועד פורס על שמע ומתפלל כחול אומ' 'אתה חננתנו' בברכה רביעית כמוצאי שבת ואו' 'יעלה ויבא' בעבודה ומבדיל על הכוס בלא בשמים ומאור[51] ואו' קדיש שלם ו'עלינו לשבח'.

תפלת שחרית חול המועד

ויוצר חול המועד פורס על שמע ומתפלל 'שמונה עשרה' ואו' 'יעלה ויבא' בעבודה ומברך על ההלל ואו' קדיש שלם. ומוציא ספר תורה וקורין בו ארבעה[52] ואו' קדיש קצר וגולל ספר תורה. ואחר כך או' 'אשרי' ועומד ואו' 'ובא לציון' וכל הסדר ומחזיר הספר בארון ואו' קדיש קצר. ואחר כך מתפלל כמוסף יום טוב וכופל ואו' קדיש שלם ועלינו לשבח.

שבת חול המועד

ואם חל שבת בחולו של מועד מתפלל כשבת ערבית ושחרית ומנחה אלא שיאמר 'יעלה ויבא' בעבודה ואו' ברכה מעין שבע. אין אומרי' ו'במה מדליקין' לפי שאין

43 תפילת 'ותודיענו' מובאת בברכות לג ע"ב. ראה גם סר"ע, שם.
44 =יין, קידוש, נר, הבדלה, זמן. ראה פסחים קג ע"א.
45 שם.
46 הכוונה כנראה לר' יהונתן הכהן מלוניל.
47 ראה דיוננו במבוא, לעיל עמ' 85.
48 ראה ספר העיטור, ח"ב, עמ' 562. השווה ארחות חיים, קנא ע"ב; ספר המנהיג, עמ' רא; טור או"ח, סי' תעג, ובית יוסף שם, ד"ה ומ"ש.
49 מעל המילה 'שבת' מצוין סימן מחיקה.
50 ראה חולין כו ע"ב. השווה גם ספר המנהיג, עמ' רא-רב, ובהערות; ר"ן לפסחים, כא ע"א מדפי הרי"ף, ד"ה בין.
51 ראה סר"ע, עמ' קל.
52 ראה מגילה פ"ד מ"ב.

מעשרין ומערבין ביום טוב.[53] אבל מוסיף אומר ברכה רביעית כמוסף יום טוב אלא שמזכיר שבת כמו מוסף שחל להיות בשבת.

ערבית מוצאי יום טוב

ערבית שאחר יום טוב פורס על שמע ומתפלל כחול ואו׳ ׳אתה חננתנו׳ כמוצאי שבת ומבדיל על הכוס בלא בשמי׳ ומאור ואו׳ קדיש שלם ועלינו לשבח.

ואין או׳ ׳שיר מזמור׳ ערבית של מוצאי יום טוב או ראש חדש או חנוכה ופורים, וכן כל יום שיש בבית הכנסת מצוה,[54] אין או׳ תחנה ו׳למנצח׳ ולא ׳שיר מזמור׳.

ואם היה יום ספר אין ׳והוא רחום׳ וכן יום שיש בו חתן בבית הכנסת אין אומ׳ אותו.[55]

תפלת תעניות

אומ׳ החזן עננו בין ׳גואל׳ ל׳רופא׳ ברכה בפני עצמה[1] וחותם ׳בכל עת צרה וצוקה בא״י העונה לעמו ישראל עת צרתם׳.[2] ויחיד אומר ב׳שומע תפילה׳.[3]

ויחיד שמקבל עליו תענית צריך שיקבלהו עליו מבעוד יום ויאמר בתפלת המנחה ׳אהא בתענית יחיד למחר׳.[4]

וכתב המנהיג[5] בין בערבית, אע״פי שעתיד לאכול ולשתות אחריה, [בין][6] בשחרית בין במנחה אחר ׳שומע (עמך)[7] תפלה[8] עמך ברחמים׳ או׳ ׳עננו׳ עד ׳בכל

53 ראה לעיל עמ׳ 105 הערה 18.

54 כנראה הכוונה לברית או פדיון הבן.

55 השווה שערי תשובה, סי׳ רמג וסי׳ שלו; שבלי הלקט, סי׳ ל; ספר מחכים, עמ׳ 29; מחזור ויטרי, עמ׳ 73.

1 תענית יג ע״ב; סר״ע, עמ׳ צה; סדור רס״ג, עמ׳ שיז; מחזור ויטרי, עמ׳ 68; רמב״ם, הל׳ תפלה פ״ב הי״ד.

2 בסר״ע, שם, הנוסח: ׳עונה בעת צרה ופודה ומציל בעת מצוקה. בא״י העונה בעת צרה׳; בסדור רס״ג, שם, הנוסח: ׳עוד הם מדברים ואני אשמע. ברוך אתה יי״ העונה בעת צרה׳; ברמב״ם, סדר התפילה, עמ׳ 201, הנוסח: ׳כי אתה עונה בכל עת צרה וצוקה פודה ומציל ברוך אתה יי העונה בעת צרה׳; מחזור ויטרי, שם, הנוסח: ׳כי אתה י״י עונה בעת צרה ומושיע׳.

3 תענית יג ע״ב; סר״ע, עמ׳ צז; סדור רס״ג, עמ׳ שיז; רמב״ם, הל׳ תפלה פ״ב הי״ד.

4 תענית יב ע״א; רמב״ם, הל׳ תעניות פ״א ה״י; ספר המנהיג, עמ׳ רעה-רעו.

5 ראה ספר המנהיג, עמ׳ רע.

6 המילה נרשמה בגליון.

7 מילה זו נראית מיותרת.

8 צ״ל תפלת.

עת צרה וצוקה׳ וחותם ׳בא״י שומע תפלה׳.[9] והגאונים בטלו לומר ערבית ושחרית שמא יפשע ויאכל ואינו או׳ אלא במנחה.[10]

ואם לא הזכיר עננו בשומע תפלה אומר קודם ׳יהיו לרצון אמרי פי׳ ואינו צריך לחתום בברכה שאין יחיד קובע ברכה לעצמו אבל כשמסיים ׳עננו׳ עד ׳בכל עת צרה וצוקה׳ או׳ ׳יהיו לרצון אמרי פי׳.[11] ומי שישב בתענית בשבת או ביום טוב שאין בו ׳שומע תפלה׳ אומרו כמו כן אחר ׳שים שלום׳.[12]

וכל תענית צבור נהגו לומר קרובה שתקנו הפייטנים לאותו יום וסליחות ופסוקי דרחמי בברכת ׳סלח לנו׳ אחר ׳כי אל טוב וסלח אתה׳. שלש עשרה מדות ז׳ פעמים ושלשה ודויים ומשלים התפלה ואחר כך או׳ תחנה המתוקנת לתענית ההוא.[13]

וכל תענית שגוזרין צבור בשני או בחמישי או בשאר ימי השבוע קורין בכי תשא ׳ויחל׳ בין בשחרית בין במנחה.[14] ואין מפטירין בשחרית אלא במנחה לבד[15] חוץ[16] משחרית של תשעה באב שקורין בשחרית ׳כי תוליד׳ (דברים ד, כה). ומפטירין[17] ׳אסוף אסיפם׳ (ירמיה ח, יג) ובערב קורין ׳ויחל׳ (שמות לב, יא) כשאר תעניות. וסדר קריאתו ראשון קורא מן ׳ויחל׳ עד ׳דבר לעשות לעמו׳ (שמות לב, יא-יד) והם ארבעה פסוקים ומדלג מן ׳ויפן׳ עד ׳ופני לא יראו׳ (שם לב, טו-לג, כג). והשני קורא מן ׳פסל לך׳ (שם לד, א) עד ׳מול ההר ההוא׳ (שם ד) שהם שלשה פסוקים. והשלישי קורא מן ׳ויפסול׳ (שם ה) עד ׳אשר אני עושה עמך׳ (שם יא) שהם שבעה פסוקים,[18] שמדלגים בתורה באותו ענין.[19]

9 בספר מנהיג, עמ׳ רסט-רע, מובאים דברי רב נסים מספר מגילת סתרים, שמובאות בו ראיות מהבבלי והירושלמי שיש לומר ׳ענינו׳ בכל התפילות. בסוף הציטטה כותב בעל ספר המנהיג: ׳למדנו מזה שיכול לומר ״ענינו״ בערבית שחרית ומנחה׳. ראה הערות המהדיר שם.

10 בספר מגילת סתרים, שם, מובאת תשובת הגאונים שלפיה ׳אין אומ׳ ענינו אלא במנחת תענית בלבד׳. דברי רב נסים הובאו, בחלקם, בספר הערוך, ערך ׳קבל׳ (ערוך השלם, ז, עמ׳ 57). וראה הערתו של מהדיר ספר המנהיג והמקורות שציין. בעל הטור, או״ח סי׳ תקסה, מביא דעת גאונים אלו בזו הלשון: ״יש מהגאונים שכתבו שאין לומר אלא במנחה שמא יאחזנו בולמוס שיצטרך לאכול ונמצא שקרן בתפילתו׳; ומוסיף: ׳אבל ש״ץ אומרו בכל פעם שאי אפשר שלא יתענו קצת מהקהל, וכן נוהגין באשכנז, ובספרד נוהגין לומר אותו ערבית שחרית ומנחה׳.

11 הקטע לקוח מסר״ע, עמ׳ צז.

12 גם קטע זה לקוח מסר״ע, שם.

13 שם, עמ׳ צה: ׳ולומר סליחות כך ראוי. כשמגיע ש״ץ בחנון ומרבה לסלוח אינו חותם אלא מתחיל בסליחות׳. השווה ספר המנהיג, עמ׳ רעא; טור או״ח, סי׳ תקסז.

14 השווה סר״ע, עמ׳ צו; ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 175; ספר המנהיג, עמ׳ רעב; מחכים, עמ׳ 17.

15 מילים אלו אינן בסר״ע.

16 כאן המשך דברי רב עמרם.

17 משפט זה אינו בסר״ע וכנראה הוא תוספת של מחברנו.

18 חלוקה זו מובאת בשם רב האיי גאון בספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 131.

19 מגילה כד ע״א.

ובמנחה אחר שקורא ׳ויחל׳ השלישי מפטיר בישעיה מן ׳דרשו י״י׳ (ישעיה נה, ו) עד ׳אקבץ עליו׳ (שם נו, ח).[20] ומברך לפניה ׳אשר בחר׳ ולאחריה מברך ׳צור כל העולמים׳ ׳ורחם׳ ׳ושמחנו׳ עד ׳מגן דוד׳ אבל אינו או׳ ׳על התורה׳.[21] ומחזיר הספר למקומו ואו׳ קדיש קצר.

וכל תענית יש בו נשיאת כפים במנחה חוץ מיום הכפורים שתחת מנחה נושאים כפיו בנעילה.[22] ומנהג להכריז בשבת שלפני תענית, שהן י״ז בתמוז וי׳ בטבת, מפני שהיא מחלוקת ר׳ עקיבא ור׳ שמעון.[23] שר׳ שמעון אומר בחמשה בו שבו באה השמועה לגולה ור׳ עקיבא אומר בעשרה בו שבו סמך מלך בבל ידו על ירושלים. וי״ז בתמוז מפני שמתחלה היה התענית בתשעה בו שבו הובקעה העיר בחורבן בית שני[24] ודברים אחרים אירעו גם כן בו.[25] ועוד האחרים הם מפורסמים וידועים,[26] מהם לחומרתם והלכותיהם והכנותם[27] ומהם להיותו אחר יום טוב.[28]

בית האבל

ובבית האבל[29] אין בו נפילה על אפים ואם היה יום ספר לא יקרא פסוקי דרחמי

20 השווה מסכת סופרים, פי״ז ה״ה, עמ׳ 304. קריאת הפטרה במנחה היא ככל הנראה מנהג מאוחר יחסית שאינו מוזכר לא בתלמוד ולא בספרות הגאונים; ראה אלבוגן, התפילה, עמ׳ 137.

21 נוסח ברכות ההפטרה נמצא במסכת סופרים, פי״ג ה״ז-יג, עמ׳ 244-249; סר״ע, עמ׳ עז-עח.

22 קטע זה מקורו בסר״ע, עמ׳ צז, והוא מובא כמעט באותה לשון במחזור ויטרי, עמ׳ 233, ובספר המנהיג, עמ׳ רעג. על נשיאת כפיים ביום הכיפורים בנעילה ראה תענית כו ע״ב.

23 ראה ראש השנה יח ע״ב.

24 כוונת מחברנו אינה ברורה. יש להבין את דבריו לאור הנאמר בתענית כח ע״ב: ׳בי״ז הוה? והכתיב ״בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר״ (ירמיה נב, ו) וכתיב בתריה ״ותבקע העיר״ (שם ז). אמר רבא: לא קשיא: כאן — בראשונה, כאן — בשניה. דתניא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה בשבעה עשר בו׳. נראה שיש כאן טעות סופר, וצריך להיות ׳בית ראשון׳.

25 כלומר, מתענים בי״ז בו ולא בט׳ בו מפני דברים נוספים שאירעו באותו יום. בתענית פ״ד מ״ו נמסר: ׳בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות ובטל התמיד והבקעה העיר ושרף אפסטמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל׳.

26 הכוונה שבט׳ באב ובצום גדליה אין צורך להכריז על הצום בשבת שלפני התענית מפני שהם מפורסמים וידועים.

27 הכוונה שט׳ באב ידוע בגלל החומרות וההלכות וההכנות הקשורות לאותו יום. קריאת המילה האחרונה אינה בטוחה, אבל נראה שהכוונה להכנות לקראת הצום הבא אחרי תקופה של איסור תספורת וכיבוס. על החומרות הקשורות לט׳ באב ראה מה שכתבתי בספרי גלגולי מנהג, פרקים א, ב.

28 הכוונה לצום גדליה הבא מיד אחרי ראש השנה. השווה סדר טרווייש, עמ׳ 24; אבודרהם, עמ׳ רנד.

29 ארחות חיים ח״ג, עמ׳ 579: ׳והמנהג ברוב המקומות להתפלל בכל יום בבית האבל׳; אבודרהם, עמ׳ שע: ׳ונוהגין להתפלל בבית האבל כל ז׳ ימי אבלות מפני שאינו יוצא מפתח ביתו כל ז׳׳.

דהיינו 'והוא רחום'[30] אבל אומר ברכת כהנים[31] וקורא את ההלל בראש חדש וחנוכה,[32] ואינו או' 'למנצח' ויפיל מן 'ובא לציון' 'ואני זאת בריתי' ואינו או' 'שיר מזמור'.[33] ובלילי שבת לא יתפלל מעין שבע ואו' 'ויכלו'[34] אבל אינו מקדש על הכוס.[35]

ובמוצאי שבת נראה שאין ראוי לומר 'ויהי נועם', חדא שראוי להפילו כמו 'למנצח' ו'שיר מזמור' מפני שהם שיר[36] ואין בהם מצוה כמו שהיא קריאת ההלל. ועו' דאבל אסור בעשיית מלאכה[37] כמו שבת שחל יום טוב להיות בתוכה ואפ' בערב שבת שאין אומ' 'ויהי נועם' במוצאי שבת שלפניו.[38] וכן אין אומרי' אותו במוצאי שבת של תשעה באב ואין אומ' 'ובא לציון'[39] שאין גואל בא בלילה[40] ולא 'ואני זאת בריתי' שאסור בדברי תורה[41] אבל או' 'ואתה קדוש', אבל יש אומ' שאין קדושה דסידרא בלילה אלא אם כן אומ' 'ויהי נועם'[42] ובדין תשעה באב כתו'[43] וכן אין או' 'ויתן לך' וכבר נהגו לומר 'ויהי נועם' 'ובא לציון' 'ואתה קדוש' ומפילין 'ואני זאת בריתי'.[44]

30 על טעם המנהג השווה ארחות חיים, ח"ג, עמ' 580; שבלי הלקט, סי' ל.

31 השווה ארחות חיים, ח"ג, עמ' 580; שבלי הלקט, סי' כג; בית יוסף, או"ח סי' קכח, ד"ה כתוב. מדברי מחברנו למדנו שבפרובנס אבל נהג לשאת כפיו, בדומה לנהוג בספרד. המנהג שאבל לא ישא כפיו מקורו באשכנז.

32 השווה ארחות חיים, ח"ג, עמ' 580; שבלי הלקט, הלכות שמחות, סי' כב.

33 בהמשך הקטע קובע המחבר שאין אומרים 'למנצח' ו'שיר מזמור' מפני שהם שיר, ואין בהם מצווה כמו קריאת הלל. השווה ארחות חיים, ח"ג, עמ' 579, בעניין תחינה, למנצח ושיר מזמור, ועמ' 580 בעניין סדר קדושה; אבודרהם, עמ' שע; שם, מנהגי ט' באב, עמ' רנז.

34 השווה ארחות חיים, ח"ג, עמ' 580; שו"ת ריב"ש, סי' מ; ר' יצחק אבוהב, ביאור לטור אורח חיים, מהד' י' רבינוביץ, ירושלים תשנ"ה, עמ' קפא; בית יוסף, או"ח סי' רסח, ד"ה כתב.

35 השווה דברי הריב"ש, שם.

36 השווה אבודרהם, עמ' שע.

37 כאן טעה המעתיק מפני הדומות וחזר על המילים 'כמו שהיא קריאת ההלל. ועו' דאבל אסור בעשיית מלאכה'.

38 כפי שכתב מחברנו לעיל בתחילת תפלת יום טוב, עמ' 111.

39 כפי שכתב מחברנו להלן בדיני ט' באב, עמ' 167.

40 ראה מה שכתבנו בעמ' 109 הערה 51.

41 על איסור לימוד תורה ראה תענית ל ע"א. השווה טור או"ח, סי' תקנט.

42 השווה מחזור ויטרי, עמ' 115.

43 להלן עמ' 167.

44 השווה ספר המנהיג, עמ' קצב; אבודרהם, עמ' קפה.

ראש חדש תשרי

ראש חדש תשרי לעולם קוראין בשבת שלפניו ׳אתם נצבים׳ והסימן ׳קומו ותקעו׳[1] וההפטרה ׳שובה ישראל׳ (הושע יד, ב) שהיא באה כדי להזכיר על התשובה.[2]

ושבת שבין ראש השנה ליום הכפורים קורין ׳האזינו׳ וההפטרה ׳דרשו את י״י׳ (ישעיה נה, ו)[3] לפי שבנתים הוא מצוי ומזומן לכל השבים כמו ששנינו (ראש השנה יח ע״א) ׳אימתי הוא מצוי — אלו עשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים׳.

ואם חל ראש השנה ביום שני או ביום שלישי מחלקים ׳אתם נצבים׳ ל׳וילך׳ והסימן ׳ב״ג המלך (ת)[4] פת וילך׳[5] וקורין ׳אתם נצבים׳ עד ׳וילך׳ קודם ראש השנה והפטרה ׳שובה ישראל׳ כמו שפרשתי. וקורין ׳וילך׳ בין ראש השנה ליום הכפורים והפטרה ׳דרשו י״י׳,[6] ובין יום הכפורים לחג קורין האזינו והפטרה ׳וידבר דוד׳ (שמואל ב כב, א).[7]

ובסדר האזינו קבעו חכמים סימן לחלק הפרשה ׳הזי״ו ל״ך׳,[8] ונפל בסדר מחלוקת רב בין החכמים האחרונים.[9] ובדרך אשר נהגו בה שיהיה אחרון בפסוק מן הסימן והוא שיקרא הראשון מתחלת הפרשה עד ׳הוא עשך ויכוננך׳ (דברים לב, ו), ויקרא השני מן ׳זכור ימות עולם׳ (שם ז) עד ׳חבל נחלתו׳ (שם ט), ויקרא השלישי מן ׳ימצאהו׳ (שם י) עד ׳ישתה חמר׳ (שם יד),[10] והרביעי מן ׳וישמן׳ (שם טו) עד ׳ואין בהם תבונה׳ (שם כח), חמישי מן ׳לו חכמו׳ (שם כט) עד ׳וחש עתידות׳ (שם לה), ששי מן ׳כי ידין י״י׳ (שם לו) עד ׳וכפר אדמת עמו׳ (שם מג),[11] שביעי מן ׳ויבא משה׳ (שם מד) עד הסוף של פרשה.

1 השווה סר״ע, עמ׳ קט. פירוש הסימן: ׳קומו׳=פרשת נצבים, ׳ותקעו׳=ראש השנה. על רשימת הראשונים שהביאו את הסימנים לקביעת חלוקת הפרשיות ראה ספר המנהיג, עמ׳ תכה־תכו, הערה לשורה 48.

2 מחזור ויטרי, עמ׳ 223; ארחות חיים, נט ע״ד.

3 השווה מחזור ויטרי, שם; ארחות חיים, ס ע״א.

4 בכתב יד מופיעה כאן האות ׳ת׳, אבל נראה שיש כאן טעות סופר.

5 כך מופיע הסימן גם בטור או״ח, סי׳ תכח. השווה ספר האורה, עמ׳ 81; אבודרהם, עמ׳ דש. הביטוי ׳פת בג המלך׳ נמצא בדניאל א, יג, טו.

6 ראה לעיל, הערה 3.

7 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 223; ספר האשכול, מהד׳ אויערבך, ב, עמ׳ 67; ארחות חיים, נט ע״ב; תוספות מגילה לא ע״ב, ד״ה ראש; אבודרהם, עמ׳ שג; שולחן ערוך או״ח, סי׳ תכח, סעיף ח.

8 ראש השנה לא ע״א.

9 ראה אנציקלופדיה תלמודית, ח, עמ׳ תר־תרג.

10 צ״ל ׳תשתה׳.

11 שיטת המחבר שונה כאן מהשיטות שצוינו באנציקלופדיה תלמודית, שם.

תפלת ראש השנה

תפלת ערבית

פותח 'ברכו' ופורס על שמע וחותם בו 'הפורס סכת שלום' כמו בשבת ומתפלל שבע ערבית שחרית ומנחה.

ואומ' באבות כשיגיע 'שמו באהבה' מוסיף 'וזכרנו' ובגבורות כשמגיע 'ומצמיח ישועה' מוסיף 'מי כמוכה'[1] ובקדושת השם כשמגיע 'סלה' אומר 'ובכן ובכן ובכן' וחותם 'המלך הקדוש'.[2]

ואו' ברכה רביעית 'אתה בחרתנו' ואומ' 'ותתן לנו י"י אלהינו באהבה את יום הזכרון הזה זכרון תרועה' ו'יעלה ויבא' ו'אלהינו מלוך על כל העולם', ו'קדשנו במצותיך' עד 'באמת ובאמונה ודברך (את)[3] אמת וקיים לעד בא"י מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון'.[4] כי בראש השנה וביום הכפורים אין אומ' 'מועדים לשמחה וחגים' מפני שאינם ימי שמחה אבל יום תרועה וענוי להתאונן על חטאיו ולבקש מחילה וסליחה וכפרה אבל בימים טובים כתוב 'ושמחת' 'והיית אך שמח' (דברים טז, יד-טו).[5]

ואם חלו בשבת אין או' 'שבתות למנוחה ומועדים וחגים' אבל אומ' 'את יום המנוח הזה ואת יום הזכרון הזה' או 'יום הכפורים'.

גם אין אומ' בראש השנה וביום הכפורים אחר 'יעלה ויבא' ו'השיאנו' או במוסף אחר 'מפני חטאינו' ו'השיאנו י"י אלהינו את ברכת מועדיך' כמו שאו' ברגלים מפני כי בשבועות כתו' '[י]ברכך י"י אלהיך' (דברים טז, י) ובסכות 'כי יברכך י"י אלהיך' (שם טו) ועל שלש רגלים 'איש כברכת י"י אלהיך'[6] אבל מתחיל 'קדשנו במצותיך' עד 'אמת ובאמונה' ואין אומ' 'הנחילנו י"י אלהינו בשמחה ובששון מועדי קדשך'[7] אבל כשמגיע ב'אמת ובאמונה' או' 'ודברך אמת וקיים לעד' עד 'מקדש ישראל ויום הזכרון' או 'יום הכפורים'.

1 על שתי הוספות אלו ועל הוספת 'וכתוב' בברכת הודאה ו'בספר חיים' בברכת השלום ראה אלבוגן, התפילה, עמ' 111; ש' אברמסון, 'עיונים בתפילת הימים הנוראים', טורי ישורון, י (תשל"ה), עמ' 33-36.

2 השווה סר"ע, עמ' קלה-קלו. ראה ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' כ הערה 16.

3 נראה שכאן הסופר התכוון לכתוב 'אמת' וטעה וכתב 'את'.

4 השווה סר"ע, שם.

5 לפנינו המחלוקת הידועה אם ראש השנה נקרא מועד. ראה אלבוגן, התפילה, עמ' 111, והמקורות שצוינו בספר המנהיג, עמ' שז הערה לשורה 77. מנהג מרשלייאה תואם את הנאמר במחזור ויטרי, עמ' 360: 'אין אומ' בראש השנה "והשיאנו י"י אלקינו את ברכת מועדיך לחיים לשמחה ולשלום כאשר רצית ואמרת לברכנו", לפי שלא הוזכרו ברכה ושמחה אצל ראש השנה ויום הכיפורים כל עיקר אלא אצל שאר רגלים'.

6 השווה ספר המנהיג, שם; טור או"ח, סי' תקפב.

7 השווה ספר הפרדס, עמ' רלא; סידור ר' שלמה ב"ר נתן, עמ' מה; ספר המנהיג, עמ' שיג-שיד; ארחות חיים, סוף רכ ע"א.

ואם היה שבת חותם ׳מקדש השבת ישראל ויום הזכרון׳ או ׳יום הכפורים׳. ואו׳ עבודה הודאה וכשמגיע ל׳עולם ועד׳ אומ׳ ו׳כתו׳ לחיים׳ ואו׳ ׳שלום רב׳ וכשמגיע ׳בשלומך׳ אומ׳ ׳בספר חיים ברכה ושלום׳, ׳אלהי׳ עד ׳שלא נוצרתי׳, וקדיש שלם.

ומקדש על הכוס ואינו אומר ׳ומועדים׳ אלא כמו שאו׳ בתפלה. ומברך ׳שהחיינו׳, וכן בלילה השנית. ואעפ״י ששני ימים מראש השנה כיומא אריכתא דמו לענין זמן חייב לכפלו.[8]

אם חל בשבת מוסיף בתפילתו ׳את יום המנוח׳ ו׳מקדש השבת׳. ואחר התפלה אומ׳ ׳ויכלו׳ ׳ומגן אבות׳ וקדיש שלם ומקדש על הכוס קדוש יום טוב עם שבת ואו׳ ׳במה מדליקין׳ כשאר שבתות וקדיש קצר [ובמקום][9] ׳תתקבל׳ או׳ ׳על ישראל ועל רבנן׳ כשאר שבתות.

ובמוצאי שבת אומ׳ ׳ותודיענו׳ במקום ׳ותתן לנו׳ ואו׳ בקדוש יקנה״ז. ונהגו לקום בלילה השנית ולומ׳ תחנונים וסליחות כסדר האשמורות[10] ואומרי׳ וידוי אחד.

וכתב רב חנוך כי כבר חשב אחד מן המתחכמים בדיני התלמוד לבטול הוידוי ואמ׳ שאין ראוי וידוי אלא במקום שיש תענית והשיב עליו ממאמר מבואר שאין הוידוי נתלה בתענית אבל האדם מתודה אימתי שירצה יום תענית או לאו והוא אמרו (ברכות לא ע״א) אם בא לומ׳ אחר תפלתו אפי׳ כסדר יום הכפורים אומ׳. ובתשובת גאון הרוצה לומר וידוי בשני ובחמישי אעפ״י שאין שרוי בתענית אומרה.[11]

תפלת שחרית

קורא פסוקים וזמירות ופורס על שמע כשאר ימים טובים, ומתפלל כמו ערבית, וכופל התפלה. ואין בו הלל מפני שהוא יום דין,[12] ואו׳ ׳אבינו מלכינו׳[13] וקדיש שלם.

ומוציא שני ספרי תורה וקורין באחד חמשה אנשים ב׳וירא אליו׳ מן ׳וי״י

8 המחבר רומז כאן לשיטה שלפיה, הואיל ושני ימי ראש השנה נחשבים ׳כיומא אריכתא׳ (ראה ביצה ד ע״ב), אין אומרים ברכת ׳שהחיינו׳ אלא ביום הראשון. השווה תשובות רש״י, עמ׳ 142, סי׳ קטז; מחזור ויטרי, עמ׳ 357; ספר העיטור, ח״ב, קד ע״ג; ראבי״ה, ב, עמ׳ 219; שבלי הלקט, סי׳ רפה (קלד ע״א-ע״ב); ספר המנהיג, עמ׳ שט-שי וההערות שם; ארחות חיים, רכא ע״א; טור או״ח, סי׳ תר.

9 המילה ׳ובמקום׳ נוספה בגליון.

10 השווה סר״ע, עמ׳ קמה. וראה להלן עמ׳ 127 הערה 41.

11 לא מצאתי מקור אחר לדברי רב חנוך ולתשובת הגאון. אבל בסר״ע, עמ׳ נו, בסדר שני וחמישי, מובא שהקהל אומר וידוי. והשווה טור או״ח, סי׳ קלד.

12 ראה ראש השנה לב ע״ב.

13 השווה סר״ע, עמ׳ קלח; מחזור ויטרי, עמ׳ 384; ספר המנהיג, עמ׳ שיג; סדר טרוייש, עמ׳ 23.

פקד את שרה׳ עד־׳ויגר אברהם׳ (בראשית כא, א-לד).[14] ואם היה בשבת יחלקה לשבעה ובשאר הימים לחמשה כמו שבא בתלמוד.[15] ובשני יקרא מפטיר בסדר פנחס מן ׳ובחדש השביעי׳ עד סוף פסקא (במדבר כט, א-ו). ואו׳ קדיש קצר ומפטיר בשמואל מן ׳ויהי איש אחד מן הרמתים׳ עד ׳וירם קרן משיחו׳ (שמואל א א, א-ב, י).

ואחר שישלים אוחז שליח צבור שופר בידו זולת בשבת שאין תוקעין גזירה שמא יטלנו בידו ויעבירנו ארבע אמות ברשות הרבים,[16] ומברך ׳לשמוע קול שופר׳[17] ו׳שהחיינו׳ ותוקע קשר״ק ג׳ פעמי׳, קש״ק ג׳ פעמים, קר״ק ג׳ פעמים,[18] ואו׳ החזן ׳אשרי העם יודעי תרועה׳ (תהלים פט, טז) ו׳תהלה לדוד׳ (שם קמה, א) ומזמורים אחרים ומחזיר ספר תורה ואו׳ קדיש קצר.[19]

ויתפללו כולם תשעה ברכות[20] ׳מגן׳ ו׳זכרנו לחיים׳ ׳מי כמוך אב הרחמן׳ ו׳אתה בחרתנו׳ עד ׳מצרים׳, ו׳מפני חטאנו׳ ומלכויות ׳עלינו לשבח׳ ו׳אוחילה׳[21] ו׳על כן נקוה לך׳, ו׳אלהינו מלוך על כל העולם׳, ו׳קדשנו במצותיך׳ עד ׳יום הזכרון׳. וזכרונות ׳אתה זוכר׳ ו׳יעלה ויבא׳ ו׳קרב פזורינו׳ ׳אלהינו זכרנו בזכרון טוב׳ עד ׳זוכר הברית׳. ושופרות ׳אתה נגלית׳ ו׳אלהינו׳ ׳תקע בשופר׳ עד ׳שומע תרועת עמו ישראל ברחמים׳,[22] ׳רצה׳ ׳מודים׳ ו׳כתוב לחיים בספר חיים׳ ו׳אלהי׳ עד ׳שלא נוצרתי׳.

ואחר שישלמו התפלה יכונו העם אל תפלת שליח צבור כי עקר המצוה שמיעת התקיעות על סדר הברכות ומנהג שכופל החזן בתפלה עד ׳ושני תמידין כהלכתן׳. ואו׳ כל העם ׳עלינו לשבח׳ בקול רם והחזן אומ׳ אחריהם וכן ׳אוחילה לאל׳. אבל יחיד במקום שיש שליח צבור אינו אומ׳ אותם לפי דעת קצת[23] אבל המנהג אין

14 מגילה לא עא. השווה סר״ע, עמ׳ קלט.

15 ראה מגילה כג ע״א.

16 ראה ראש השנה כט ע״ב.

17 על המחלוקת לברך ׳לשמוע קול שופר׳ או ׳על תקיעת שופר׳ ראה מחזור ויטרי, עמ׳ 385-386; ספר הפרדס, עמ׳ רז; ספר מחכים, עמ׳ 38; ספר המנהיג, עמ׳ שטו; ארחות חיים, ריח ע״ב. אישור שמנהג מרשלייאה היה לברך ׳לשמוע קול שופר׳ נמצא בספר העיטור, ח״ב, קב ע״ד. ראה גם דברי בעל העיטור, ח״ב, עז ע״ב. ולעצם הנושא, ראה הערות מהדירים במחזור ויטרי, עמ׳ 385 הערה ה; ספר הפרדס, עמ׳ רו הערה קכה; ספר המנהיג, עמ׳ שטו. השווה גם אנציקלופדיה תלמודית, ד, ערך ברכת המצות, עמ׳ תקלד-תקלה.

18 השווה סר״ע, שם.

19 השווה סר״ע, עמ׳ קמ; מחזור ויטרי, עמ׳ 386; ארחות חיים, רכא ע״ב.

20 ראה ראש השנה פ״ד מ״ה.

21 על ׳אוחילה לאל׳ ראה ד׳ גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ראש השנה, ירושלים תש״ל, עמ׳ מד.

22 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 386-387.

23 ראה דברי ר׳ אשר ב״ר שאול שהובאו להלן בהערה 28, שמשתמע מהם שבקצת מקומות נהגו שהיחיד אינו אומר ׳עלינו לשבח׳. מדברי בעל ספר המנהיג המובאים בהערה הבאה למדנו שכך נהגו בצרפת. וכן משתמע מדברי בעל מחזור ויטרי, עמ׳ 352, שכתב: ׳בראש השנה מקום שיש שליח ציבור מתפלל יחיד תשע ושומע עלינו לשבח וסדר תקיעתא מפי

חלוק בין יחיד לצבור והיחידים בפרווינצה אומרים אותו.[24] ולפי מה שכתב רב עמרם[25] ואבן גאיית[26] והר״ם במ״ז[27] ׳עלינו לשבח׳ ו׳אוחילה לאל׳ תחלת תוספת שעשו במוסף בברכה רביעית, ונראה כי ׳על כן׳ שב עליהם.[28] ואחר שמנהג שיחיד מתפלל אפי׳ במקום שיש שליח צבור[29] דין היה שיאמר אותם[30] אבל מי שאינו יודע וצריך להפטר בתפלת שליח צבור חייב שיעמוד כמו שעומד בתפלת[31] ויכוין לשמוע החזן עד סוף התפלה.[32]

שליח ציבור׳. והשווה דברי בעל ארחות שצוינו להלן, הערה 30. מדברי המאירי בחבור התשובה, עמ׳ 367, משתמע שמנהגו היה שיחיד אינו אומר עלינו. דברי מחברנו מאשרים שאמנם מנהג כזה היה קיים בפרובנס, ובזה מתישבת תמיהתו של מהדיר ספר המנהיג, עמ׳ שכז הערה לשורה 49, שמצא סתירה בין מה שמשתמע מדברי המאירי ובין מה שנאמר בספר המנהיג. וראה ההערה הבאה.

24 אישור לעובדה זו נמצא בספר המנהיג, עמ׳ שכז: ׳ובמקום שיש שליח ציבור אין יחיד אומ׳ עלינו לשבח, יסוד העמר׳ ומנהג צרפת, אך בפרובי׳ ובספרד ראיתי היחידי׳ אומ׳ אותו אף בציבור ואיני יודע חילוק בין יחיד לציבור׳. אודות מנהג צרפת ראה דברי בעל ארחות חיים, להלן הערה 30.

25 ד׳ גולדשמידט מעיר במהדורותו לסר״ע, עמ׳ קמב, בסוף ׳עלינו לשבח׳, שבכתבי היד של הסדר כתוב: ׳ולא מצינו בסדר אוחילה. ואנו בספרד נוהגין לומרו וכתבתיו בסדר׳. בסר״ע שהיה לפני מחברנו הופיע גם ׳אוחילה לאל׳.

26 בשערי שמחה, ח״א, עמ׳ כח, מובאת תשובת רב משה: ׳דיחיד דבעי לצלויי עלינו לשבח׳. לא מצאתי איזכור של ׳אוחילה לאל׳ אצל הריצ״ג.

27 הרמב״ם, בסדר התפלה שלו, מציין שבברכה הראשונה משלוש ברכות אמצעיות של מוסף ראש השנה מוסיפים ׳עלינו לשבח׳ ו׳אוחילה׳. ראה סדר התפלה של הרמב״ם, עמ׳ 210.

28 יש להבין את דברי מחברנו לאור מה שכתב ר׳ אשר ב״ר שאול מלוניל בספר המנהגות, עמ׳ 148: ׳יש אומ׳ כי יחיד אומ׳ עלינו לשבח ומסת׳ הכי משום על כן נקוה לך שמתחבר עם עלינו לשבח [כי] עם מפני חטאינו אינו מתחבר יפה׳. אפשר שספר המנהגות שימש מקור לטיעון זה. הלשון ׳יש אומרים׳ מלמדת שהיו חילוקי דעות בפרובנס בעניין אמירת ׳עלינו לשבח׳ על ידי היחיד, כפי שכתב מחברנו במפורש.

29 כאן מרמז מחברנו למחלוקת האם יחיד מתפלל בראש השנה ט׳ ברכות או דיו בז׳ ברכות, לפי שידי חובת ט׳ ברכות הוא יוצא בשמיעתן מפי שליח הציבור. מנהג פרובנס היה שהיחיד מתפלל ט׳ ברכות. הד למחלוקת זו נמצא בדברי ר׳ זרחיה הלוי, יליד גירונה שבספרד, שהיגר בצעירותו ללוניל. בהמאור הקטן, ראש השנה, יא ע״א בדפי הרי״ף, הוא כותב: ׳ואל תתמה על מה שאמרנו שנשתנו המנהגות בדורות האחרונים מדורות הראשונים, כי אני זכור כי ראיתי בילדותי כל הצבור מתפללין במוספין שבע וש״ץ לבדו היה מתפלל תשע והיו תולין מנהגם במנהגי ישיבות הגאונים, כי כן מצאו כתוב בספריהם, וכן תמצא בהלכות ה״ר יצחק בן גיאת, ועכשיו חזרו הכל להיות מתפללים תשע ברכות׳. על כל הנושא ראה ספרי גלגולי מנהג, פרק ז.

30 ראה ארחות חיים, רכב ע״א: ׳כתוב במחזור דויטרי שאין היחיד אומר עלינו לשבח וי״א כמו כן מאוחילה לאל, וכן נהגו בצרפת. והטעם לפי שהוא לשון ש״ץ והלשון מוכיח שאומר ״אשר בקהל עם אשירה״, ופוק חזי מה עמא דבר. וי״א שיש לו לאמרן ומסתבר הכי משום ״על כן נקוה לך שמתחבר יפה׳. מקור דברי ה׳יש אומרים׳ הם ככל הנראה דברי ר׳ אשר ב״ר שאול, שהובאו לעיל הערה 28. בכל אופן, דעה זו היתה המקובלת במרשלייאה.

31 נראה שצ״ל ׳בתפלה׳, כלומר בעמידה. כדי להבין את דברי מחברנו והמקור לדבריו ראה ספר העיטור, ח״ב, עמ׳ קד.

32 ירוש׳, ראש השנה פ״ד ה״י, נט ע״ד: ׳ר׳ אדא דקיסרין בשם ר׳ יוחנן והוא שיהא שם מראש

ואחר שישלים החזן כל ברכה וברכה יתקע התוקע סימן אחד קשר״ק אחר מלכיות, קש״ק אחר זכרונות, קר״ק אחר שופרות[33] ומנהג שיענו העם ׳היום הרת עולם׳ אחר כל סימן וסימן.[34] ואו׳ ׳רצה׳ ו׳מודים׳ ו׳שלום׳ וכו׳. וקדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳.

תפלת מנחה

ובמנחה אומר ׳אשרי׳ ׳ובא לציון׳ וקדיש קצר ומתפלל וכופל התפלה ואו׳ ׳אבינו מלכינו׳ ואו׳ קדש שלם.

ואם בשבת אינו אומ׳ ׳שבתות למנוחה׳ אבל אומ׳ ׳את יום המנוח ואת יום חג הזכרון׳ ומסיים ׳מקדש השבת ישראל ויום הזכרון׳.

ובמנחה כשחל בשבת אחר שאין בו הלל דיום דין הוא אומ׳ ׳צדקתך׳ שלשתם כשבת גרידא. ותקנו קמאי למימר יתיה[35] אבינו מלכנו.[36]

יום שני של ראש השנה

וביום השני פורס על שמע ומתפלל ואומ׳ ׳אבינו מלכנו׳ כאתמול.

ומוצאין גם כן שני ספרי תורה באחד קורין חמשה בפרשת ׳וירא אליו׳ מן ׳והאלהים נסה׳ עד סוף הסדר (בראשית כב, א-כד) ובשני קורא במפטיר בפנחס כאתמול ומפטירין בירמיה ׳מצא חן במדבר׳ עד ׳רחם ארחמנו׳ (ירמיהו לא, א-יט) כמו שבא בתלמוד (מגילה לא ע״א) יום קמא קרינן ׳וי״י פקד׳ (בראשית כא, א) ומפטיר בשמואל (שמואל א א, א) ולמחר קרינן ׳והאלהים נסה׳ ומפטירין ׳הבן יקיר לי׳.

התפילה׳. השווה ספר העיטור, שם; ארחות חיים, רכב ע״ב; טור או״ח, סי׳ תקצא; בית יוסף שם, ד״ה ומ״ש.

33 השווה ספר העיטור, ח״ב, קא ע״א. מנהג מרשלייאה בשאלת מספר התקיעות שתוקעים בחזרת הש״ץ הוא בהתאם לפסק הרי״ף, ראש השנה, י ע״ב-יא ע״א מדפי הרי״ף. השווה סר״ע, עמ׳ קמב-קמד; סדור רס״ג, עמ׳ רכב-רכה; רמב״ם, הל׳ שופר פ״ג ה״י; מחזור ויטרי, עמ׳ 352-354. אישור למה שנהג בפרובנס, וגם למנהג צרפת וספרד, עולה מספר המנהיג, עמ׳ שכא: ׳ומנהג ספרד ופרובינצ׳ הוא כך קשר״ק למלכיות, קש״ק לזכרונות, קר״ק לשופרות, [ובין] כולם ארבעים. אך בצרפת יש מקומות שעושין קשר״ק למלכיות, וכן לזכרונות, וכן לשופרות על פי רבי׳ יעקב (רבינו תם) מ״כ (=מנוחתו כבוד) וכן עושין בכל קנפייא (בכי״א ׳ וד׳ ׳קנפניא׳, וכנראה הכוונה ל-Champagne) ובורגונייא (Bourgogne)׳.

34 וכך מובא בסר״ע, שם.

35 ייתכן שחסרה כאן המילה ׳אחרי׳. פרופ׳ י׳ תבורי מציע שאולי במקום ׳יתיה׳ צ״ל ׳בתריה׳.

36 מחברנו מסביר למה אומירים ׳צדקתך׳ שהוא כעין צידוק הדין (ראה המקורות שצוינו בעמ׳ 108 הערה 42) בראש השנה, והוא מפני שאין אומרים בו הלל והוא יום דין, וביום דין מותר לומר בו צידוק הדין. השווה שערי שמחה, ח״א, עמ׳ לח; ארחות חיים, רכד ע״א; הר״ן לראש השנה, ט ע״א מדפי הרי״ף, ד״ה גמ׳; שבלי הלקט, סי׳ שה; טור או״ח, סי׳ תקצח. בשולחן ערוך, שם, נפסקה ההלכה כטור בשם רב עמרם, שאומרים צדקתך, ואילו הרמ״א הכריע כר״ן והמנהגים שאין אומרים אותו.

וחוזר הסדר הנזכר בתקיעת שופר ומתפלל מוסף ככתוב.
ובמוצאי יום טוב של ראש השנה מתפלל ׳אתה חננתנו׳ ומבדיל על הכוס כשאר מוצאי יום טוב.

עשרת ימי תשובה[37]

ובתפלת חול של כל עשרה הימים מראש השנה ועד יום הכפורים או׳ ׳זכרנו׳ ׳ומי כמוך׳ ו׳מלך הקדש׳ ו׳המלך המשפט׳.[38] ומי שטעה יחזור ויתפלל[39] ואו׳ ׳וכתוב לחיים׳ ו׳בספר חיים׳ ו׳אבינו מלכנו׳ אחר תפלת שחרית ומנחה.[40]

ומשכימין בכל יום לבית הכנסת לפני עמוד השחר[41] ואו׳ שליח צבור אשר יעמוד (ואו׳)[42] קדיש ומתחיל ׳לך י״י הצדקה׳ ופסוקי דרחמי וסליחות ואו׳ ג׳ פעמים וידוי ו׳מי שענה׳ ו׳אבינו מלכנו׳ ותחנה וקדיש שלם.[43]

ויום שלישי מתשרי צום גדליה. חייב להתענות בו[44] כל מי אשר הגיע לכלל שנים. וקורין בתורה ב׳ויחל משה׳ שחרית וגם מנחה כשאר תעניות.[45]

כפרה[1]

שמנהג רבים מן העולם לעשות ערב יום הכפורים כך הוא:[2] הזכרים מביאין תרנגולים קטנים וקטנות לנקבות ובאים לפני חכם וזקן בבקר קודם שיאכלו כל

37 כותרת זו אינה נמצאת בכתב היד.

38 מקור החלפת שתי החתימות הרגילות בשתי חתימות אלו הוא בברכות יב ע״ב, ומביאו רב עמרם גאון בעמ׳ קלה.

39 המחבר אינו מציין לאן צריך לחזור מי שטעה, וכנראה הכוונה לראש התפילה. וכן משתמע מהרי״ף בסוף פרק ראשון של ברכות. השווה ספר העיטור, ח״ב, קג ע״ב; שערי שמחה, ח״א, עמ׳ מה; ספר המנהיג, עמ׳ שה-שו, ובהערות המהדיר שציין לשיטות השונות בנידון.

40 דברי מחברנו בפיסקא זו מבוססים על סדר רב עמרם גאון, עמ׳ קמה.

41 מילים אלו לקוחות מסר״ע, עמ׳ קמה. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 345; ספר המנהיג, עמ׳ שכט והערות המהדיר שם; ארחות חיים, רכא ע״ב; דברי המאירי במגן אבות, עמ׳ קפג. מנהג מרשלייאה תאם את מנהג הגאונים לומר סליחות רק בעשרת ימי תשובה, שלא כמנהג ספרד שאמרו סליחות מראש חודש אלול, וגם לא כמנהג צרפת שאמרו סליחות גם לפני ראש השנה. על מנהג אמירת סליחות ראה מה שכתבתי בספרי גלגולי מנהג, עמ׳ 104-108.

42 מעל המילה יש סימן מחיקה.

43 השווה סר״ע, עמ׳ קמה-קס.

44 השווה ספר האשכול, מהד׳ אויערבך, ח״ב, עמ׳ 15; ארחות חיים, רט ע״א; שבלי הלקט, סי׳ רעח.

45 ראה לעיל עמ׳ 118.

1 ראה מה שכתבתי על תולדות מנהג הכפרות על פי הנאמר בחיבורנו, במאמרי ׳תולדות מנהג הכפרות לאור מנהג מרשלייאה׳, סיני, קיד (תשנ״ד), עמ׳ קצח-רטז.

2 המקור הראשון למנהג כפרות נמצא בתשובות הגאונים, ראה אוצר הגאונים ליומא, עמ׳ 64. תיאור טקס הכפרות נמצא גם במחזור ויטרי, עמ׳ 373; ספר האורה, עמ׳ 109; ארחות חיים, רכח ע״ד-רכט ע״א.

אחד ואחד תרנגול ויאמ׳ החכם על כל אחד ואחד חמשה פסוקים אלו ג׳ פעמים: ׳אוילים מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו. כל אכל תתעב נפשם ויגיעו עד שערי מות. ויצעקו אל י״י בצר להם וממצוקותיהם יושיעם. ישלח דברו וירפאם וימלט משחיתותם. יודו לי״י חסדו ונפלאותיו לבני אדם׳ (תהלים קז, יז-כ).

ואחר שישלים חמשה פסוקים אלו יקח החכם התרנגול ויקיפנו סביב ראש הזכר או הנקבה שלשה פעמים ויאמ׳ שני פסוקי׳ אלו: ׳יש עליו מלאך מליץ אחת מני אלף להגיד לאדם ישרו. ויחננו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי כופר׳ (איוב לג, כג-כד). וסומך המתכפר ידו על התרנגול והמכפר ידו מראש המתכפר על ראש התרנגול ואו׳ ג׳ פעמים זה תחת זה, זה חליפו זה, זה תמורת זה, ראשו של זה תחת ראשו של זה, גוף של זה תחת גוף של זה, גבהו של זה כנגד גבהו של זה, דמו של זה כנגד דמו של זה, יצא זה תרנגול למיתה ויכנס זה פלוני בן פלוני לחיים ולא למות.

וכל פעם יקח המכפר התרנגול ויקיפנו סביב ראש המתכפר ויאמ׳ שני פסוקים אלו ׳יש מלאך׳ ׳ויחננו ויאמר׳. ואחר כך ישחוט התרנגול על ראש המתכפר ונסלח לו וכפר עליו. ונהגו לתת אותו לצדקה עם לחם או פשוט אחר.

ולא נמצא למנהג זה סמך בדברי רבותי׳ ז״ל כי הוא דמיון כשוף[3] או כמקריב קרבן חוצה לארץ[4] כי אינו דומה למה שאמרו בתלמוד (הוריות יב ע״א) ׳השתא דאמור רבנן סימנא מילתא היא ליקח איניש בריש שתא׳. ושמעתי מפי חכמים גדולים כי מנהג רע הוא.[5]

ערב יום הכפורים

משש שעות ולמעלה טובל אדם וטהר[1] והלב יטהר אדם מרעה כמו שנאמר ׳כבסי מרעה לבך ירושלים׳ (ירמיה ד, יד), וכתו׳ ׳וקרעו לבבכם ושבו אל י״י׳ (יואל ב, יג), ומברך קודם הטבילה או אחר טבילה ׳בא״י אקב״ו על הטבילה׳.[2]

3 ראה ארחות חיים, רכט ע״ב: ׳והרמב״ן ז״ל אוסר מנהג זה משום דרכי האמורי׳; שו״ת הרשב״א, ח״א סי׳ שצה: ׳מנהג זה פשוט בעירנו עם שאר דברים שהיו נוהגין כיוצא בזה [...] שנראו בעיני כדרכי האמורי ודחקתי על זה הרבה ובחסד עליון נשמעו דברי ולא נשאר מכל זה וכיוצא באלו בעירנו מאומה׳; המאירי, חיבור התשובה, עמ׳ 398: ׳שכשלו בו רבים לעשות כן מדרך נחש וסימן׳.

4 ראה שו״ת הרשב״א, שם: ׳מונטפשליר לחכם רבי יעקב בר מכיר: כתב מר כי ראית מה שהשבתי אני בעניין הכפרות [...] ושאסרתי אני והנאך ואתה מוסיף עוד לומר שקרוב לומר שהשחיטה פסולה שזה כמו שוחט לשם חטאתו׳.

5 ראה בית יוסף, או״ח סי׳ תרה, ד״ה יש, ושולחן ערוך שם, סעיף א.

1 השווה סר״ע, עמ׳ קס; מחזור ויטרי, עמ׳ 374; ספר המנהיג, עמ׳ שמא, וההערות לשורה 71.

2 מנהג מרשלייאה מתאים לדעת רב סעדיה בסידורו, עמ׳ רנט: ׳היהודי ילך בסוף יום ט׳

וילך לבית הכנסת ומתפלל תפלת מנחה ומתודה קודם אכילה משום שכרות.[3] ואו׳ החזן ׳אשרי׳ וקדיש קצר ו׳שמונה עשרה׳ כעשרת ימי תשובה ׳זכרנו׳ ו׳מי כמוך׳ ו׳המלך הקדש׳ ו׳המלך המשפט׳ ׳וכתוב לחיים׳ ׳בספר החיים׳ עד ׳מברך את עמו בשלום׳. ואחר אומר וידוי ׳אלהינו ואלהי אבותינו תבא לפניך תפלתנו׳, ו׳אבל חטאנו׳ ו׳על חטא׳ ו׳על חטאים׳ עד ׳את כל דברי התורה הזאת׳ ו׳אלהי׳ עד ׳שלא נוצרתי׳. וכופל החזן התפלה ואו׳ אחריה ׳אבינו מלכנו׳[4] וקדיש שלם ואין נופלין על פניהם.[5]

סדר תפלת יום הכפורים

תפלת ערבית

עומד שליח צבור ואומ׳ ׳כל נדרי׳[1] והסדר הנהוג לומר ׳מיום הכפורים שעבר עד יום הכפורים הזה׳,[2] שכשם שכל יחיד ויחיד מתודה לעצמו כך נהגו ששליח צבור מתודה על חרם או שבועת הקהל שעשו כבר.[3] והכתו׳ שמשלים בו מוכיח שהוא

למקוה מים ויטבול בהם ובעלותו יברך על הטבילה׳. השווה סידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ נה-נו; שערי שמחה, ח״א, עמ׳ נט; ספר המנהיג, עמ׳ שמא ובהערה, שמובאים המקורות על הנושא.

3 יומא פז ע״ב. השווה סר״ע, עמ׳ קס.

4 בין הגאונים היו חילוקי דעות אם גם שליח הציבור אומר וידוי, ראה אוצר גאונים ליומא, עמ׳ 37-38; סר״ע, עמ׳ קסב; ספר המנהיג, עמ׳ שמג, וההערות שם. בצרפת ואשכנז שליח הציבור לא היה אומר וידוי, השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 374; טור או״ח, סי׳ תרז. מנהג מרשלייאה מתאים למנהג צרפת ואשכנז.

5 השווה סר״ע, עמ׳ קסב.

1 גאוני בבל התנגדו לאמירת ׳כל נדרי׳. השווה אוצר הגאונים לנדרים, עמ׳ 21-24; שערי שמחה, ח״א, עמ׳ ס; תשובות רב נטרונאי גאון, עמ׳ 113; סידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ נו; ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״ב, עמ׳ 97 ובמבוא, עמ׳ נט; ספר המנהיג, עמ׳ שמד, ובהערות. אבל המנהג היה נפוץ, כמוכח ממחזור ויטרי, עמ׳ 388-389; ספר המנהיג, עמ׳ שמה. והיו מקומות שלא אמרו אותו בכלל, בהתאם לדעת גאוני בבל, ראה: ארחות חיים, רלד ע״ב; שערי שמחה, ח״א, עמ׳ ס; ארחות חיים, רלה ע״א; שו״ת הריב״ש, סי׳ שצד, ד״ה מה שכתבת. בסופו של דבר התפשטה אמירת ׳כל נדרי׳ גם בין עדות ספרד, ראה טור או״ח, סי׳ תריט: ׳וכבר פשט המנהג בכל המקומות לאומרו׳.

2 מחברנו מרמז כאן שהמנהג הוא לומר ׳כל נדרי׳ בלשון עבר ולא בלשון עתיד ׳מיום הכפורים זה עד יום הכפורים הבא׳, כפי שקבע רבינו תם. השווה טור או״ח, סי׳ תריט.

3 שמטרת אמירת ׳כל נדרי׳ היא לדעת המחבר להתיר את החרם או השבועה של הקהל ולא של המתפללים. דעה זו מתאימה למובא בשם רב סעדיה בשערי שמחה, ח״א, עמ׳ ס. בעל ספר המנהיג, עמ׳ שמה, הביא את דברי רב סעדיה על פי הריצ״ג, ואילו בספר ארחות חיים, רלה ע״א, מובאים דברי רב סעדיה בתוך ציטטה גדולה מתוך ספר העתים בעניין ׳כל נדרי׳. בסדור רס״ג הנדפס לא נזכר כלל ׳כל נדרי׳, ראה שם, מבוא, עמ׳ 31. ראה גם דברי הרמב״ן במשפט החרם (מהד׳ ח״ש שאנן, עמ׳ רפו, בתוך חידושי הרמב״ן למסכת שבועות, בעריכת מ׳ הרשלר, ירושלים תשל״ו): ׳וכבר הרבו הראשונים לדבר בזה על אותן

לשעבר ושהוא וידוי כולל לכלל הקהל ככתוב 'ונסלח לכל עדת בני ישראל כי לכל העם בשגגה' (במדבר טו, כו).[4]

ואחר כך אומ' 'בקראי עננ' (תהלים ד, ב), 'שמעה י"י' (שם יז, א), 'הקשיבה לקול' (שם ה, ג), ו'לזמן הזה' ושהחיינו.[5]

ואחר כך פותח המסתגיב 'והוא רחום'[6] ומסתגיב 'ברכי נפשי',[7] והטוב לקצר בהם.

ואחר פותחים 'והוא רחום', ואפילו חל יום הכפורים בשבת אומ' 'והוא רחום' כי היום הזה הוא יום רחמים ובקשת מחילה וכפרה.[8]

ואומ' פיוט ברכו ו'ברכו' ופורס על שמע וחותם ו'פרוס סכת שלומך', ומתפלל

שנוהגין לומר בראש השנה וביום הכפורים כל נדרי ובא מעשה לפני הגאונים ז"ל ואסרו כמו שכתוב בתשובותיהם ובהלכות הרב יצחק אבן גיאת ז"ל [...] ואף אותן שנהגו לומר כל נדרי אמרו שאין התרתם אלא לכגון שגגות של ציבור ונדרי טעות [...] אבל לשאר חרמים ונדרים ושבועות לא עלה על דעת. וכן תמצא כתוב בתשובת רבינו סעדיה גאון'. מלבד הנאמר בחיבורנו, למדנו ששיטת רב סעדיה אומצה על ידי חכם פרובנסלי שהיה גם אחד מרבותיו של הרמב"ן. ר' מנחם המאירי כותב בחבור התשובה, עמ' 515: 'ורבינו סעדיה התירו לאמר אלא שלא כלל בהיתר זה נדרי יחיד [...] וכן כתב קרובנו ר' נתן בר' מאיר במסכת שבועות בפירוש שאותם הגזירות ותקנות שאנו גוזרים על דעת המקום ועל דעת הקהל יש להם היתר אע"פ שהוא על דעת רבים, ר"ל על דעת הקהל, אפילו בלא חרטה מפני שהדעת הקהל לכך התירו (צ"ל להתירו) כשירצו אבל נדר ושבועה של יחיד אינה נתרת בדברים אלו שאין לנו להתיר נדרים בדרך זו, ר"ל להתנות אחר נדר שיהא נדר בטל, והיתר נדרים אינו אלא על ידי חרטה ושאלה'. וזו היתה השיטה גם בקהילת טרוייש, השווה סדר טרוייש, עמ' 25.

4 מחברנו מביא ראיה מפסוק זה נגד מי שפירשו ש'כל נדרי' בא לבטל נדרי היחיד ושהוא מועיל רק כנגד נדרי העתיד ולא כנגד נדרי העבר (שיטת רבינו תם).

5 'לזמן הזה' הוא פיוט שתחילתו 'בזמן הזה צור הגיענו' לפייטן בשם שלמה. הוא נאמר בקהלות פרובנס לפני 'שהחיינו' שלאחר כל נדרי. לעניין ברכת שהחיינו כאן ראה בסר"ע, עמ' קסב: 'כיון שעומד ש"ץ לפרוס על שמע מברך שהחיינו. וכל כך למה? שמא יש אחד מישראל שלא בירך'; ספר המנהיג, עמ' שמד: 'וכתב רבינו סעדיה ז"ל ורבינו היי (כך במקור, י"ג) ז"ל דבין יחיד בין צבור חייבים לברך שהחיינו אחר תפילת ערבית. ונהגו רוב קהילות בספרד וכל צרפת ופרובינצ' לאומרו לפני התפילה כרב עמרם'.

6 המסתאג"ב או המסתג'אב הוא סוג פיוט שפירושו המילולי בערבית: מענה. ראה פליישר, שירת־הקודש, עמ' 379. 'והוא רחום' הוא פיוט שתחילתו 'אוילים מדרך פשעם' לר' לוי אבן אלתבאן, פייטן ספרדי בן המאה הי"א־י"ב. ראה: ד' פגיס (מהדיר), שירי לוי אבן אלתבאן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 132 ואילך. הפיוט נאמר גם בשאר קהלות פרובנס אחרי כל נדרי.

7 הכוונה לפיוט 'ברכי מצולה מרוח הקודש' ליהודה הלוי, ראה ד' ירדן (מהדיר), שירי הקדש לר' יהודה הלוי, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 67 ואילך.

8 אף על פי שמנהג מרשלייאה היה לא לומר 'והוא רחום' לפני ערבית של שבת (ראה לעיל עמ' 104, בערבית של יום הכיפורים המנהג היה לאומרו. גם במנהג ספרד, איטליה, פרס ותימן, נהגו לומר 'והוא רחום' בערבית של יום הכיפורים. ראה L. Liebreich, 'The Liturgical Use of Psalms 78:38', *Studies and Essays in Honor of Abraham Neuman*, Philadelphia 1962, p. 365 n.2. ייתכן שגם בצרפת הקדומה נהגו לאומרו ביום הכיפורים, שהרי במחזור ויטרי, עמ' 389, מצוין שאומרין 'והוא רחום', וכן בשבלי הלקט, סי' שיז (קמח ע"א). וראה ארחות חיים, הלו ע"א: 'ויש מקומות נהגו לפתוח והוא רחום'; חיבור התשובה למאירי, עמ' 514: 'ויש מתחילים והוא רחום'.

שבע בלחש עם כל הקהל, ׳זכרנו׳ ו׳מי כמוכה׳ ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ עד ׳המלך הקדוש׳, ׳אתה בחרתנו׳, ו׳תתן לנו את יום הכפורים הזה׳. ואם בשבת אומ׳ ׳את יום המנוח הזה ואת יום הכפורים׳. ו׳יעלה ויבא׳[9] ו׳אלהינו מחול לעונותינו ביום הכפורים׳ עד ׳תטהרו׳, ואומ׳ ׳כי אתה סלחן לישראל מן העולם׳, ו׳אלהינו מלוך על כל העולם׳ עד ׳ומלכותו בכל משלה׳,[10] ו׳קדשנו במצותיך׳ עד ׳באמת ובאמונה׳ ומסיים ׳מלך על כל הארץ מוחל לעונותינו ולעונות אשמתינו בכל שנה ושנה מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים׳, ׳רצה׳ ו׳מודים׳ ו׳כתוב לחיים׳ ׳בספר חיים׳ וחותם ׳המברך את עמו ישראל בשלום׳.

ואחר אומ׳ ׳אלהינו תבא לפניך תפלתנו׳, ׳מה נאמר׳ ׳על חטא׳ ו׳על חטאים׳ ׳אנא סלח לנו כפר לנו׳ וכו׳.[11]

ואחר כך אם שבת הוא אומ׳ ׳ויכולו׳ ואו׳ ברכה מעין שבע וחותם ׳מקדש השבת׳ ואינן מזכירין יום הכפורים שאלמלא שבת אין שליח צבור יורד לפני התיבה ערבית.[12]

ובין כך ובין כך תפלת ערבית ופותח ׳שומע תפלה׳[13] ושאר פסוקי דרחמי וסליחות הכתובות בסדרים עד שישלים לומר בתוכם שבע פעמים שלש עשרה מדות.[14]

ואם שבת הוא אומ׳ ג׳ פעמים מפסוקי שבת וסליחות שיש בהן הזכרה משבת ככתו׳ בסדרים.[15]

ואחר אומ׳ ׳חטאנו צורנו׳,[16] ׳שמע ישראל׳, ׳ברוך שם׳, ׳י״י הוא אלהים׳, ז׳ פעמים.[17] ואומ׳ ׳וכשחטאו ישראל׳, ואומ׳ וידוי פעם אחת ויש אומ׳ ג׳ פעמים.[18] ואחר הוידוי אומ׳ ׳אנא סלח לנו מחל לנו׳ עד ׳ושנותיך לא יתמו׳,[19] ׳מי אל כמוך

9 בסר״ע, עמ׳ קסג, אין נזכרת אמירת ״יעלה ויבא׳. אבל היא נהגה ספרד וגם במנהג צרפת.

10 מנהג מרשלייאה היה דומה למנהג ספרד באמירת הפסקא ׳מלוך׳. במנהג צרפת לא אמרו אותה. השווה ספר המנהיג, עמ׳ שמח; ארחות חיים, רלו ע״א. על המנהגים השונים באמירת הברכה הרביעית ראה נ׳ וידר, ׳לחקר מנהג בבל הקדמון׳, תרביץ, לז (תשכ״ח), עמ׳ 152-154.

11 השווה לכל זה סר״ע, עמ׳ קסג-קסד.

12 ראה סר״ע, עמ׳ קסד; ספר המנהיג, עמ׳ שמח, והמקורות שצוינו שם בהערות.

13 הלשון מגומגמת, וכוונת המחבר היא כנראה, שבין אם יום כיפור חל בשבת ובין שאינו שבת, מתפללים תפילת ערבית ואחר כך פותחים ׳שומע תפלה׳.

14 השווה שערי שמחה, ח״א, עמ׳ סא; ספר המנהיג, עמ׳ שמח; ארחות חיים, רלו ע״ב.

15 לדעת פרופ׳ ע׳ פליישר הכוונה שמצרפים אל הפסוקים הנאמרים בין הסליחות ג׳ פעמים צרורות של פסוקים שיש בהם מעניין שבת, וכך גם סליחות מיוחדות של שבת.

16 הכוונה למשפט ׳חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו׳ הידוע לנו מסדר סליחות. ראה סדר סליחות כמנהג ליטא, מהד׳ ד׳ גולדשמידט, ירושלים תשכ״ה, עמ׳ ח. ונהגו לאומרו לפני הפסוקים הנזכרים בהמשך בקהילות פרובנס.

17 צירוף זה ידוע לנו מסוף תפילת נעילה.

18 ראה לעיל הע׳ 14.

19 ראה מחזור לימים נוראים, יום כפור, מהד׳ ד׳ גולדשמידט, ירושלים תש״ל, עמ׳ 290.

אשמנו תבלע׳ עד ׳מי אל כמוך׳,[20] ועד ׳כל חטאתינו׳, ׳יהי רצון מלפניך י״י אלהינו שתשליך׳, ו׳תתן אמת ליעקב׳ עד ׳מימי קדם׳. ׳שמע ישראל׳ פעם אחת, ׳ברוך׳ ג׳ פעמים, ׳י״י הוא אלהים׳ ז׳ פעמים, ׳ככתו׳ בתורתך׳, ׳ויהי דברי אלה׳ (מלכים א ח, נט).

ואומ׳ קדיש קצר, ובמקום תתקבל אומ׳ ׳תשתלח (אחותא) [אסותא][21] וחיי ורחמי לכל קצירי ומריעי דצריכי לאסותא בגו עמיך בית ישראל׳,[22] ויהא שלמא. עד כאן סדר הלילה.

תפלת שחרית

סדר היום נהגו העם להשכים[23] (מעמות) [מעמוד] השחר לומר פסוקים משבת ופסוקי דזמרה בנגון.[24] ואחר שליח צבור עומד ואומ׳ מתוכחות המסודרות בסדרים. ואחר כך פותח ׳בקראי ענני׳ ׳שמעה י״י׳ ׳מלפניך הקשיבה׳. ואומ׳ מה שירצה מפיוטי הסדר קודם ׳אקום להודות לך רעה בשבטיך׳.[25]

ואומ׳ ׳נשמת כל חי׳, וכשמגיע ל׳אנחנו מודים׳ או׳ פיוט ׳נשמת׳ או כולו או קצתו. וכן מכל פיוט במקומו מעין כל ברכה וברכה. וכל המקצר מלכלול הברכות ומלומר פיוטים מן הברכות ובין כל ברכה וברכה מכל ימות השנה הרי זה משובח.[26] ואחר שמשלים פיוט ה׳נשמת׳ מתחיל ו׳אילו פינו׳ עד ׳תאמרנה י״י מי כמוך׳ ואומ׳ פיוט ׳כל עצמותי׳ או זולתו ומסיים ׳כל עצמותי׳ ׳וישתבח׳ עד ׳העולמים׳.

20 ראה שם, עמ׳ 387.

21 בכתב היד נכתב ׳אחותא׳ אבל נראה שזו טעות ויש לקרוא ׳אסותא׳ וכפי שהוא מופיעה אצל די סולה פול בהערה הבאה.

22 על תוספת זו ראה די סולה פול, הקדיש, עמ׳ 13.

23 מעניין לציין שבסר״ע, עמ׳ קסה, נאמר: ׳ובשחרית מתכנסין לבתי כנסיות ופותח החזן בסדר ברכות׳; ובצורה דומה בשערי שמחה, ח״א, עמ׳ סא: ׳ובשחרית מתכנסין ובאין לבית הכנסת ופותחין בברכות׳; ואילו בספר המנהיג, עמ׳ שמט, ובארחות חיים, רלו ע״ב, כבר מצוין ׳משכימין׳.

24 השווה סר״ע, עמ׳ קסה; שערי שמחה, ח״א, עמ׳ סא; ספר המנהיג, עמ׳ שמט; ארחות חיים, קלו ע״ב-קלז ע״א.

25 על הסוגים השונים של פיוטים בתפילה הספרדית ראה פליישר, שירת־הקודש, עמ׳ 331-411, ובמיוחד שם, המעמד ליום כיפור, עמ׳ 377-383. הערת פרופ׳ פליישר: ׳שמעה י״י׳ הוא צרור פסוקים שנאמרו במנהגות פרובנס אחרי פסוקי דזמרה. ׳שמעה י״י [צדק וכו׳]׳ ו׳מלפניך [משפטי יצא וכו׳]׳ הם מקראות מן הצרור הזה. ׳הקשיבה׳ הוא בוודאי התחלה של פסוק נוסף מן הצרור הזה. ׳אקום להודות לך׳ הוא פתיחה ליוצר של ר׳ משה אבן עזרא (ראה: פיוטי משה אבן עזרא, מהד׳ ש׳ ברנשטיין, ירושלים תשי״ז, עמ׳ קלט). המכוון בפנים הוא הקטע ׳אקום להודות לך רוהה בשבתי וקומי׳, שהוא קטע מסוף הפיוט הזה, וכנראה נשתבש אצל המעתיקים. ׳פיוט נשמת׳ הנזכר להלן הוא בוודאי ׳נשמת אסירי עונות׳ לרמב״ע (מהד׳ ברנשטיין, עמ׳ קנז), שנהגו לומר בקהילות פרובנס.

26 השווה ספר העתים, עמ׳ 251-252; טור או״ח, סי׳ סח. על היחס לפיוט בתקופת הגאונים ראה ל׳ גינצבורג, גנזי שכטר, ב, עמ׳ 508-527.

ופותח ׳ברכו׳ והעם עונין ׳ברוך י״י המבורך׳ ופותח ׳יוצר אור׳ ואומ׳ פיוט יוצר ואחר כך ׳הכל יודוך׳ עד ׳לתחיית המתים׳. ואומ׳ פיוט ׳אל אדון׳ ואחר כך ׳אל אדון׳ עד ׳חיות קודש׳.

ואם חל בשבת אומ׳ אחריו ׳לאל אשר שבת׳. ואם אינו שבת מתחיל ׳שמך י״י׳ עד ׳בנחת רוח׳. ואומ׳ אופן ואומ׳ ׳בשפה ברורה׳ עד ׳מעשה בראשית׳. ואומ׳ ׳מאורה׳ ואחר כך ׳לעושה אורים׳ עד ׳יוצר המאורות׳ ו׳אהבת עולם׳ עד ׳מכל עם ולשון׳ ואומ׳ ׳אהבה׳ ואומר ׳וקרבתנו׳. ואומ׳ ׳שמע׳ ו׳אמת ויציב׳ עד ׳זולתך סלה׳, ואומר פיוט זולת ואחריו ׳עזרת אבותינו׳ עד ׳מי כמוך׳, ואומ׳ פיוט ׳מי כמוך׳ ואחריו ׳משה ובני ישראל׳ עד ׳גאל ישראל׳.

(ועוד)[27] ועומדין כל הקהל ומתפללין כתפלת הערבית. ואחר שגומרין פותח החזן בקול רם ובנגון עד ׳באהבה׳ ואומ׳ רשות לחזן. וגומר אבות ׳זכרנו׳ ׳ואתה גבור׳ עד ׳ומצמיח ישועה׳ ואומ׳ פיוט (מה)[27] ׳מחיה׳. ואחריו ׳מי כמוך׳ עד ׳מחיה המתים׳ ואומ׳ פיוט משלש ופזמונים לקדושה. ואומ׳ קדושה ואחריו ׳לדור ודור׳ עד ׳וקדש אתה׳. ואומ׳ פיוט ואחריו ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ ׳ובכן׳. ׳קדוש אתה׳ ו׳אתה בחרתנו׳ ו׳יעלה ויבא׳ ו׳אלהינו מחול לעונותינו׳ עד ׳תטהרו׳. ואומ׳ סליחות ומתחיל ׳סלח לנו׳ וי״ג מדות ואחר פסוקי דרחמי. ומתחיל ׳וסלחת׳ ׳סלח לנו כי אתה׳ ואחריהם פיוט כמו שירצה. ובסוף הפסוקים אומ׳ ׳עשה עמנו כמו שכתו׳ ״למעני למעני״׳ (ישעיה מח, יא), ו׳עשה עמנו כאשר אמרת ״מחיתי כעב פשעיך״׳ (ישעיה מד, כב), ו׳עשה עמנו ככתו׳ ״וזרקתי עליכם״׳ (יחזקאל לו, כה), ׳עשה עמי כמו שכתו׳ ״כי ביום הזה״׳ (ויקרא טז, ל). ואחר הפסוקים כפי המשפט סליחה, ו׳אל מלך יושב׳ וי״ג מדות ופסוקי דרחמי. ומתחיל ומסיים על הדרך שהזכרנו ואומ׳ אחריו ׳אל מלך׳ וי״ג מדות עד שיגמר שבע פעמים י״ג מדות. אחר כך אומ׳ ׳חטאנו צורנו׳ ופיוט ל׳שמע׳ ואומ׳ ׳י״י הוא האלהים׳ וסליחה לוידוי. ואומ׳ ו׳כשחטאו׳ ואומ׳ וידוי ג׳ פעמים. ואחר כך מתודה החזן באמצע תפלתו ואומ׳ ׳אלהינו תבא לפניך׳ ווידוי עד ׳ואנחנו הרשענו׳. ואומ׳ ׳אלהינו סלח לנו מחול לנו׳, ואומ׳ דברי בקשה ונחמה.

ואומר ׳וקדשנו׳ עד ׳ויום הכפורים׳. ואם שבת קדשך ׳השבת ישראל ויום הכפורים׳. ואומ׳ ׳רצה׳ ׳ומודים׳ עד ׳בשלום׳.

ואו׳ ׳אבינו מלכנו׳ וקדיש שלם, ומוציא שני ספרי תורה. באחד קורין ששה באחרי מות (ויקרא טז, א)[28] עד ׳והיתה זאת לכם׳ (שם לד), ואם שבת קורין שבעה. ובשני מפטיר בפרשת ׳אך בעשור לחודש׳ (ויקרא כג, כז) ואומ׳ קדיש קצר ומפטיר בישעיה ואמ׳ ׳סלו סלו׳ (נז, יד) עד ׳כי פי י״י דבר׳ (נח, יד),[29] ואומ׳ ׳אשרי׳ ומחזיר הספרים למקומם.

27 סימן מחיקה מעל המילה.
28 ראה מגילה לא ע״א.

תפלת מוסף

תפלת מוסף אומר אבות וקדושת השם כמו שהתפללו ערבית ושחרית. ו׳אתה בחרתנו׳ עד ׳זכר ליציאת [מצרים]׳ ׳ומפני חטאינו׳. ואם חל בשבת אומ׳ ׳את יום המנוח׳ וחותם ׳מקדש השבת ישראל ויום הכפורים׳. ואומ׳ ׳אלהינו מחול לעונותינו׳ ו׳רצה׳ ו׳מודים׳ עד ׳בשלום׳, ומתודה כערבית או כשחרית.[30]

ואחר כך פותח החזן בקול רם ומנגן עד ׳באהבה׳ ומתחיל את הפיוט ׳מגן׳ ואומ׳ אל כרוג רוצה לומר היציאה[31] ואומר ׳זכרנו׳ עד ׳מגן אברהם׳. ו׳אתה גבור׳ עד ׳זולתך׳ ואומ׳ פיוט ׳מחיה׳ ואל כרוג ו׳מי כמוך׳ עד ׳המתים׳. ואומ׳ משלש ואומ׳ ׳ויהי דבר י״י אל יונה׳ (יונה א, א)[32] ופזמונים לקדושה וקדושה רבה. ואומ׳ ׳לדור ודור׳ ופיוט ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ ׳ובכן׳.

׳קדוש אתה׳ ׳ואתה בחרתנו׳ ׳ומפני חטאינו׳ עד ׳מפי כבודך׳. וקוראים כל הקהל בקול רם ׳עלינו לשבח׳ והחזן אחריהם, וכן ׳אוחילה לאל׳.[33] ואומ׳ ׳עד [לא] מכון כסאך נכון׳,[34] ואומ׳ רשות לסדר עבודה וסדר עבודה[35] מאחד מן הפיוטים לפי הסדר שבסדרים.[36] ואומ׳ ׳תטהרו׳ כי להם טעות גדול[37] ופי׳ הדבר כי כשהיה כהן גדול מזכיר השם ככתובו היו כלן כורעים ומשתחוים ואומ׳ ׳ברוך שם כבוד׳ ואף הוא, כלומר ההוגה את השם, היה מתכוין לגמור את השם ככתבו ואומ׳ ׳תטהרו׳ כאלו מסיים הפסוק שהיה אומ׳ שהוא ׳לפני י״י תטהרו׳.[38]

ואחר שישלים סדר עבודה אומ׳ ׳אלהינו מחול לעונותינו׳ ׳סלח לנו׳ ׳ואלהינו מחול׳ עד ׳תטהרו׳, ומתחיל פסוקי דרחמי על הסדר שזכרנו ביוצר וסליחה. ויעשה כסדר הזה עד שיגמר ז׳ פעמים י״ג מדות. ואחר אומ׳ ׳חטאנו צורנו׳ ו׳שמע ישראל׳,

29 ראה שם.

30 השווה לזה סר״ע, עמ׳ קסו-קסז.

31 ׳אל כריג׳ — היציאה, בערבית. הכוונה למחרוזת הסיום שמסכמת את ענייני החטיבה ומעבירה בטור האחרון אל הברכה שלאחריה. ראה פליישר, שירת־קודש, עמ׳ 143.

32 הערת פו׳׳פ פליישר: מן הסתם הפיוט המתחיל ׳חי אני תמים דעים׳ לר׳ משה בן עזרא (מהד׳ ש׳ ברנשטיין [לעיל, הערה 25], עמ׳ רנב), ואמרו מן הסתם את שלושת הפיוטים השייכים לסידרה כמתואר בספרי שירת־הקודש, עמ׳ 381.

33 ראה עמ׳ 124 הערה 21.

34 על פיוטים מסוג זה שנקראו ׳בריות עולם׳ ונאמרו לפני סדר עבודה, ראה פליישר, שירת־הקודש, עמ׳ 174.

35 השווה סדור רש״י, עמ׳ 99; מחזור ויטרי, עמ׳ 393, ספר המנהיג, עמ׳ שנב. על אמירת סדר עבודה בתפילת מוסף של יום כפור ראה ד׳ גולדשמידט, מחזור ליום כפור, ירושלים תש״ל, עמ׳ יח-כה; פליישר, שם, על פי המפתח.

36 השווה סר״ע, עמ׳ קסח; מחזור ויטרי, עמ׳ 393. על פיוטי עבודה שונים ראה I. Elbogen, *Studien zur Geschichte des judische Gottesdienstes*, Berlin 1904, p. 49. וראה פליישר, שם.

37 כאן כתב היד חסר בלי ספק. נראה שמחברנו רומז להשלמת הפסוק בויקרא טז, ל בסוף נוסחי הוידוי של כהן גדול.

38 השווה ראבי״ה, ב, עמ׳ 197.

ו׳ברוך׳, ׳י״י הוא האלהים׳, כסדר הכתו׳ ביוצר. וסליחה לוידוי ו׳אל מלך׳ וי״ג מדות, ׳וכשחטאו׳ ׳ואבל חטאנו׳ ג׳ פעמים ׳ועזרא הסופר׳ ומתודה באמצע תפלתו. ׳אלהינו תבא לפניך׳ ׳ואבל חטאנו׳ ׳ומה נאמר׳ ׳ועל חטא׳ ׳על חטאים׳ עד ׳התורה הזאת׳, ׳וקדשנו׳ ו׳רצה׳ ו׳מודים׳ ו׳כתוב׳ עד ׳בשלומך׳.

ואומ׳ ׳היום תאמצנו היום תברכנו׳ ׳בספר חיים טובים׳, כדבר שנאמ׳ ׳ואתם הדבקים׳ עד ׳היום׳ (דברים ד, ד) ואומ׳ קדיש, ואין אומרין במוסף ׳אבינו מלכנו׳.[39]

תפלת מנחה

תפלת מנחה אין אומרי׳ במנחה ׳אשרי׳[40] ואומ׳ ׳ואני תפלתי׳.[41] ומוציא ספר וקוראין שלשה ב׳אחרי מות׳ פרשת ׳כמעשה ארץ׳ עד בסוף (ויקרא יח א-ל) ומפטיר ביונה בן אמתי (יונה א, א-ג, יא).[42] יברך לפניה ולאחריה כמו בשחרית. ומחזיר ספר תורה למקומו ואומ׳ קדיש קצר.

ומתפללין כל הקהל כערבית עד ׳השלום׳, וידוי ׳על חטא׳ ׳על חטאים׳, ו׳אלהי׳ עד ׳שלא נוצרתי׳. והחזן כופל תפלתו בקול רם ׳בא״י׳ עד (מחיה)[43] ׳באהבה׳. ואומ׳ פיוט מגן ואל כרוג ו׳זכרנו׳ ו׳אתה גבור׳ עד ׳זולתך׳ ופיוט מחיה ואל כרוג ו׳מי כמוכה׳ עד ׳מחי׳ המתים׳, ופיוט משלש ומסתגיב ותוכחה, ואומ׳ ׳ובכן אשפוך צדקת שופט שיחה׳[44] ובפיוט של אחריו ופזמון לפני סלוק ופזמון לקדושה וקדושה. ואומ׳ ׳לדור ודור׳ ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ ׳קדוש אתה׳ ו׳אתה בחרתנו׳ ׳יעלה ויבא׳ ו׳מחול לעונותינו׳ עד ׳תטהרו׳.

ויאמר סליחות ופסוקי דרחמי ו׳סלח לנו׳ וי״ג מדות ופסוקי דרחמי כסדר הנזכר ג׳ או ד׳ פעמי׳ וי״ג מדות אם יש פנאי ושהות ביום. ׳וחטאנו צורנו׳ ו׳שמע׳, ו׳ברוך׳, ׳י״י הוא׳, ו׳ידעת היום׳ וסליחה לוידוי וי״ג מדות ׳וכשחטאו׳ וידוי ג׳ פעמי׳ בקהל, והחזן פעם אחת באמצע תפלתו. ׳אלהינו׳, ׳ואבל חטאנו׳, ׳על חטא׳, ׳על חטאים׳ עד ׳התורה הזאת׳ ו׳דוד עבדך׳, ׳שגיאות מי יבין׳, ופיוט ׳מי אל כמוך׳, ו׳קדשנו׳ ו׳רצה׳ עד ׳בשלום׳.

39 השווה סר״ע, קסח; מחזור ויטרי, עמ׳ 393.

40 השווה סר״ע, עמ׳ קסט; סידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ נט; מחזור ויטרי, עמ׳ 394; ראבי״ה, ב, עמ׳ 197; ארחות חיים, רלט ע״א. השווה גולדשמידט (לעיל הערה 35), עמ׳ כט-ל.

41 פסוק ׳ואני תפלתי׳ אינו מוזכר במחזור ויטרי ולא בראבי״ה, לא בספר המנהיג ולא בסידור ר׳ שלמה ב״ר נתן. בארחות חיים, רלט ע״א, נאמר: ׳ואם חל להיות שבת אומר ואני תפלתי כשמוצאין ספר תורה ויש מקומות שאין אומרים אותו והטעם כי כשאמרו דוד עליו השלום כנגד עצמו לתת שבח לה׳ שלא נתן חלקו עם שותי שכר כאשר כתבתי למעלה במקומו, והיום הזה אסור באכילה ושתיה ואין שכרות מצויה ולא הצריכוהו לאמרו׳.

42 ראה מגילה לא ע״א.

43 מילה זו נכתבה על ידי הסופר ונמחקה.

44 הערת פרופ׳ פליישר: צ״ל ׳ובכן אזכור צדקת שלושת שופכי שיחה׳, שהיא פתיחת הפיוט ׳יה שעה שופכי שיחה׳ לר׳ משה אבן עזרא (דוידסון, אוצר, י. 1154).

ואין אומרי׳ ברכת כהנים במנחה[45] ואומ׳ ׳אבינו מלכנו׳ וקדיש שלם.

ואם חל בשבת אומ׳ קודם קדיש ׳צדקתך׳. ואומ׳ בתפלתו ׳באתה בחרתנו׳ ׳יום מנוח׳ וכן בחתימה. וכן המפטיר מסיים ׳השבת ישראל ויום הכפורים׳ כענין יום הוא שנתחייב בחמש תפלות ואעפ״י שאילמלא יום הכפורים אין נביא במנחה בשבת.[46]

תפלת נעילה

תפלת נעילה פותח ׳אשרי׳ ׳ובא לציון׳ וכל סדר קדושה[47] וקדיש קצר ומתפללין כל תפלתם בלחש כמו במנחה. ובמקום ׳כתבנו׳ אומר ׳וחתמנו׳ ובמקום ׳וכתוב׳ אומ׳ ׳וחתום׳ ובמקום ׳נזכר ונכתב׳ אומר ׳ונחתם׳ עד ׳בשלום׳.[48] ומתודה ׳אלהינו ואלהי אבותינו תבא לפניך׳ ׳אבל חטאנו׳ ׳מה נאמר׳ ׳עד ׳והנגלות אתה יודע׳ ובמקום ׳אתה יודע׳ אומ׳ ׳אתה נותן יד לפושעים׳ עד ׳השיבו וחיו׳, ׳אלהי׳ עד ׳שלא נוצרתי׳.

וכופל החזן בקול רם ׳בא״י אמ״ה׳ עד ׳מגן אברהם׳ ואו׳ מגן ופיוט ומחיה ופיוט ו׳מי כמוך׳ ומשלש ותוכחה ו׳בכן ולך יעלה קדושה׳ וקדושה רבה ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ ׳ובכן׳ עד ׳תטהרו׳ ופסוקי דרחמי. מתחיל וחותם כמו שזכרנו. ואומ׳ סליחה וי״ג מדות כסדר הזה מה שירצה. ואומ׳ ׳חטאנו׳ ו׳שמע׳ ׳ברוך׳ ׳י״י הוא האלהים׳ ו׳כשחטאו׳ ו׳אבל חטאנו׳ פעם אחת ׳ומה נאמר׳ עד ׳השיבו וחיו׳, ו׳דוד עבדך׳ ופיוט ׳מי אל כמוך׳ ו׳קדשנו׳ ו׳רצה׳ ו׳מודים׳ וברכת כהנים ו׳שלום רב׳[49] עד ׳בשלומך׳. ואומ׳ ׳היום תאמצנו היום תברכנו׳ ׳בספר חיים׳ ואין אומ׳ ׳אבינו מלכנו׳[50] ואומרים קדיש שלם.

שמעתי מנהג לוניל לנדרו [!] נדר ביום הזה בעד המתים[51] והחזן אומ׳ שלשה

45 השווה סר״ע, עמ׳ קצא; שערי שמחה, ח״א, עמ׳ סד; ספר המנהיג, עמ׳ שנז; טור או״ח, סי׳ תרכב. ראה תענית כו ע״ב, הערות המהדיר לספר המנהיג, ומאמרי ׳נשיאת כפיים במנחה של יום הכיפורים׳, סיני, פה (תשל״ט), עמ׳ רכה-רלב.

46 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 394; ארחות חיים, רלח ע״ב.

47 השווה סר״ע, עמ׳ קסט; סדור רש״י, עמ׳ 100; מחזור ויטרי, 394; ספר המנהיג, עמ׳ שנז; טור או״ח, סי׳ תרכג; ארחות חיים, רלח ע״ב. ראה הערת המהדיר בספר המנהיג, ומה שכתב ד׳ גולדשמידט, מבוא למחזור לימים הנוראים, יום כפור, ירושלים תש״ל, עמ׳ כט. ויש לציין שבסידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ נט-ס, מובאים ׳אשרי ובא לציון׳ במנחה ובנעילה רק ׳אשרי׳ ואילו בשערי שמחה, ח״א, עמ׳ סג-סד, מזכיר ׳אשרי ובא לציון׳ רק בנעילה.

48 וכן כתב רב עמרם גאון, עמ׳ קסט.

49 אף על פי שבדרך כלל מציין המחבר ברכת השלום בצירוף ׳שים שלום׳, כאן שינה וכתב ׳שלום רב׳.

50 השווה סר״ע, עמ׳ קצא; שערי שמחה, ח״א, עמ׳ סד; ספר המנהיג, עמ׳ שנז. אמירת ׳אבינו מלכנו׳ אינה מוזכרת לנעילה בסידור רש״י, במחזור ויטרי, ובארחות חיים.

51 מדברי המחבר למדנו שהמנהג לנדור נדרים לזכות הנפטרים ביום הכיפורים לא היה מקובל במרשלייאה. מנהג פסיקת צדקה עבור המתים מופיע לראשונה בצרפת ובאשכנז, השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 392; שם, עמ׳ 345; ארחות חיים, רלח ע״א; שבלי הלקט, סי׳ פא; ספר

׳אלהי הרוחות׳, ׳יזכור׳, ׳ויפקוד נפש ר׳ פלוני שבנו ר׳ פלוני נודר בעדו ובעד אביו וכך וכך לשמן המאור או לצדקה,[52] יהא חלקו עם הצדיקים בגן עדן׳.

ולכך אומ׳ ׳בעדו ובעד אביו׳ כי הא דאמרינן בסוף פרק קמא דהוריות (ו ע״א) ׳והא מיתי להו הנך שחטאו ואין כפרה למתים׳.[53] אחר שתירץ שאין מיתה מצבור מאמרו ׳תחת אבותיך יהיה בניך׳ (תהלים מה, יז), ואחרי זה אמר אפי׳ יחיד, הביא אמרו ׳כפר לעמך ישראל׳ (דברים כא, ח) ׳מאי קמ״ל ׳ונכפר להם הדם׳ (שם),[54] ראויה כפרה זו שתכפר על יוצאי מצרים, מגו דכי מיכפר לחיים אכפר נמי למתים׳.[55] בספרי[56] ׳כפר לעמך׳ (דברים כא, ח) — כשהוא אומ׳ ׳אשר פדית׳ מלמד שכפרה זו מכפרת על יוצאי מצרים.

וכשאדם מקדיש מעות לקנות מפירותיהן חטים לצורך הפסח או יין או מלבושין להלביש ענים אומ׳ ביום ראשון מפסח ׳תנוח (ד) נפשו של ר׳ פלוני שהקדיש מעות כדי לקנות מפירותיהם חטים ויין לפסח. ׳נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ׳ (תהלים כה, יג)׳.[57]

תפלת ערבית מוצאי יום הכפורים

פותח החזן ׳והוא רחום׳ ו׳ברכו׳ ו׳אשר בדברו׳ כדרך שמתפלל בחול. ואומ׳ ׳אתה חננתנו׳ כמו מוצאי שבת.

הרוקח, הלכות יום הכפורים, סי׳ ריח, עמ׳ קיב; אור זרוע, ח״א, הלכות צדקה, עמ׳ 13 סי׳ י׳; מנהגי ר׳ חיים פלטיאל, עמ׳ 44; ספר חסידים, מהד׳ מרגליות סי׳ תתשעא. בשבלי הלקט, סי׳ שכ, מצוין ׳ופוסקין צדקה על שם אגרא דתעניתא׳, אבל לא מוזכר שמטרת הצדקה היא לכפר על המתים. ברם בדיני שבת, סי׳ פא, נאמר: ׳ומה שנהגו להזכיר נשמות ולהיות החיים נותנין בעבור המתים מעות לצדקה אחרי מותם שיועיל להם למתים׳.

52 במחזור ויטרי, עמ׳ 392, מצוין שיש לפסוק צדקה בעד החיים, והנימוק שם הוא: ׳ואחר (שפסקו צדקה בעד המתים) יפסקו על החיים לפי שאין תענית בלא צדקה. כדאמרי׳ בתענית וכל מי שמתענה ואינו עושה צדקה כאילו מקריב עולה בלא מנחה וזבח בלא נסכים׳.

53 כלומר איך אפשר שבניהם של מי שחטאו נגד הוראת בית דין מביאים פר העלם דבר של ציבור, והלא אין כפרה למתים.

54 הגירסא בדפוסים שלנו: ׳״כפר לעמך ישראל אשר פדית ה׳״ ראויה כפרה זו שתכפר על יוצאי מצרים מדכתיב ״אשר פדית״׳. גירסת מחברנו מתאימה לגירסת כ״י מינכן (ראה דקדוקי סופרים להוריות, עמ׳ 16) וכן משתמע מהפירוש המיוחס לר״ח על אתר ומהמאירי להוריות על הסוגיא.

55 הגירסא בדפוסים שלנו: ׳מגו דמכפרה אחיים מכפרה נמי אמתים׳. ראיה זו מהנאמר במסכת הוריות אינה מובאה במקורות האחרים העוסקים בנושא.

56 דברים, פיס׳ רי, עמ׳ 244; וראה שם בהערות.

57 משמע מכאן שנהוג היה להקדיש סכום של כסף ועל מנת שיקנו מפירותיו לעניי המקום לצרכי פסח. אחרי פטירת המקדיש היה שליח הציבור מתפלל בעד עליית נשמתו ביום ראשון של פסח. אף על פי שהדבר אינו נאמר במפורש, נראה שאין כאן מנהג לוניל אלא מנהג שנהג במרשלייאה. אין הכוונה כאן שהחיים מכפרים בעד המתים, אלא בדאגת החי עצמו לעליית נשמתו אחרי פטירתו. דרך אגב למדנו על פן חדש בדאגת הציבור לעניים שנתקשו בהוצאות החג בפסח, דאגה שנתממשה במוסדות כ׳מעות חטים׳ או ׳קמחא דפסחא׳.

ובמוצאי יום הכפורים אין אומרי׳ ׳ויהי נועם׳ אפי׳ חל בשבת דלא איכא קמיה שית יומי למיעבד עבידתא,[58] כל שכן אם חל באמצע שבת. וכן במוצאי יום טוב כשהוא באמצע שבת אין אומרי׳ ׳ויהי נועם׳. ולאחר ׳עושה שלום׳ תוקעין[59] בשופר קשר״ק.[60] והולכין לבתיהם.[61]

ומבדילין על היין כדרך שמבדילין במוצאי שבת. ואם חל בשבת מבדיל בבשמים ובנר.[62] ואם חל באמצע שבת אינו מברך בבשמים,[63] אבל מברך בנר שכבר נאסר עליו.[64] ובמוצאי יום הכפורים אינו מברך אלא באור ששבת לא באור היוצא מן העצים ומן האבנים[65] בר מן מוצאי שבת שמברכין עליו, שכן אדם הראשון לקח שני רעפין והקיש זה בזה והוציא מהן את האור ובירך עליו כדאיתא בבראשית רבה.[66]

סוכות

ערב סוכות

ערב סכות אומ׳ ׳אשרי׳ וקדיש קצר ו׳שמונה עשרה׳ וכופל ואין נופלין על פניהם[1] ואומ׳ קדיש שלם.

תפלת ערבית

ערבית[2] פותח ׳ברכו׳ ופורס על שמע וחותם ׳פורש סכת שלום׳ כשבת. ומתפלל

58 ראה לעיל עמ׳ 111. השווה ארחות חיים, רמ ע״א.

59 דברי המחבר מסכימים עם בעל העיטור, ח״ב קט ע״ב, וזה המנהג המובא בסר״ע, עמ׳ קעא. לפי שיטה אחרת תקעו לפני תפילת ערבית; השווה ספר המנהיג, עמ׳ שסא; סידור ר׳ שלמה מגרמייזא, עמ׳ רלט; ספר הרוקח, הל׳ יום הכפורים סי׳ ריח, עמ׳ קיב; סמ״ג, לא תעשה סי׳ סט; הגהות רבינו פרץ לסמ״ק, יום חמישי, סי׳ רכא; סדר טרוייש, עמ׳ 31; שבלי הלקט, סי׳ שכב (עמ׳ קנ); ארחות חיים, רלט ע״ב; טור או״ח, סי׳ תרכד: ׳ותוקעין תשר״ת זכר לתקיעת היובל שהיתה ביום הכפורים. ויש נוהגין לתקוע מיד אחר תפלת נעילה קודם ערבית [...] ונכון יותר להמתין עד אחר ערבית׳.

60 השווה סר״ע, עמ׳ קעא; ספר המנהיג, עמ׳ שנט; ארחות חיים, רלט ע״ב; שבלי הלקט, סי׳ שכב; סמ״ג, לא תעשה, סי׳ סט; סדר טרוייש, עמ׳ 30; סמ״ק, יום חמישי, סי׳ רכא; ספר מחכים, עמ׳ 43. אבל היה קיים גם המנהג לתקוע רק תקיעה אחת, השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 183; ספר המנהיג, שם; ספר הרוקח, הלכות יום הכפורים סי׳ ריז, עמ׳ קיא.

61 קטע זה על תפילת מעריב מבוסס על סר״ע, עמ׳ קעא.

62 השווה ארחות חיים, קמט ע״ב.

63 וכן פסק הרמב״ם, הל׳ שבת פכ״ט הכ״ח.

64 השווה סר״ע, עמ׳ קעב; ספר המנהיג, עמ׳ שסב.

65 ראה פסחים נד ע״א. השווה סר״ע, עמ׳ קעב.

66 בראשית רבה יא, ב, עמ׳ 86.

1 ראה לעיל עמ׳ 112.

2 ראה דברי מחברנו בפרק תפלת יום טוב, לעיל עמ׳ 112.

שבע ואומ׳ ׳אתה בחרתנו׳ ׳זמן שמחתנו׳ ואומ׳ קדיש שלם ומקדש על היין ואומ׳ ׳עלינו לשבח׳.

ואם חל בשבת אומ׳ של שבת בברכה רביעית. ואחר התפילה אומ׳ ׳ויכלו׳ וברכה מעין שבע ואינו מזכיר בה של יום טוב[3] ואומ׳ קדיש שלם.

ומקדש על היין ואומרי׳ ׳במה מדליקין׳ אם לא היה יום ששי יום טוב,[3] ואומ׳ קדיש דרבנן ו׳עלינו לשבח׳.

תפלת שחרית

תפלת יוצר אומ׳ ׳נשמת כל חי׳ ו׳ישתבח׳ וקדיש קצר ופורס על שמע כשבת אלא שמחסר ׳לאל אשר שבת׳. ומתפלל שבע וכופל תפלתו.

ומברך על הלולב ׳בא״י על נטילת לולב׳ ו׳שהחיינו׳ שני ימים ראשונים.[4] ויש אומ׳ יום ראשון בלבד.[5]

וכתבו כי נשאל לרבינו נסים ז״ל[6] מדוע מברכין שהחיינו בתקיעת שופר ולא יפטור עליו של קדוש, ולא נתחייב להזכירו בנטילת [לולב][7] כפוטר אותו[8] הזכרתו בקדוש. והשיב זמן הקדוש דרבנן ונטילת לולב בזמן הזה דרבנן ואתי דרבנן ומפיק דרבנן אבל תקיעת שופר דאורייתא ולא אתי דרבנן ומפיק.[9]

3 ראה לעיל עמ׳ 114.

4 השווה ספר המנהיג, עמ׳ תא, בשינויי נוסחאות, על פי כ״י א; פסקו של ר׳ יהודה אלברצלוני שמובא בליקוטים מהלכות אמרכל בתוך: חמשה קונטרסים, וינה תרכ״ד, כג ע״ב; שו״ת ר״י מיגאש, סי׳ רג; הר״ן לסוכה, כב ע״ב מדפי הרי״ף; ארחות חיים, רנז ע״א.

5 השווה תשובות רש״י, עמ׳ 355; ספר המנהיג, עמ׳ ת וההערה לשורה 10.

6 תשובת רב נסים מובאת אצל הראבי״ה, ב, עמ׳ 218, וגם אצל תלמידו, בעל אור זרוע, ח״ב, סי׳ קמ. מתשובתו של רב נסים לשאלה זו למדו ה״יש אומרים׳ כי ברכת שהחיינו שבירכו בקידוש בליל שני של סוכות פוטרת מברכה זו את הנוטל לולב למחרת. וראה להלן הערה 9.

7 נראה שהסופר השמיט מילה זו. ואולי צ״ל בנטילה.

8 אולי צ״ל: כי פוטר אותו.

9 ראה לשון התשובה באור זרוע שם, ובראבי״ה שם. השווה גם ש׳ אברמסון, רב נסים, עמ׳ 572. בשני מקורות אלו רב נסים סובר שברכת הזמן בליל סוכות היא דאורייתא. וכן מובאת דעתו של רב נסים בתשובת ר״י מיגאש (לעיל הערה 4). דעה זו שונה מהדעה המיוחסת לרב נסים בדברי מחברנו, שהרי לפיו רב נסים סובר ׳זמן הקדוש דרבנן׳. אבל דברי מחברנו תואמים את הדעה המובאת אצל הראבי״ה שברכת הזמן שעל הכוס פוטרת ברכת הזמן על הלולב ביום שני של יום טוב, שגם היא דרבנן. לשאלה אם ברכת הזמן ברגלים היא דאורייתא או דרבנן ראה הנאמר באנציקלופדיה תלמודית, ד, עמ׳ תלב, ושם הערה 5. תוכן תשובת רב נסים מובא בעילום שם המשיב בספר המנהגים לר׳ אייזיק טירנא, מהד׳ ש׳ שפיצר, ירושלים תשל״ט, עמ׳ קל, מבלי ליחס הדברים אליו. על הנוהג בפרובנס אנו לומדים גם מספר ארחות חיים, רנז ע״א. השווה גם טור או״ח, סי׳ תרסב.

וכשמברך על הלולב מוליך ומביא מעלה ומוריד[10] ומנענע[11] שלשה פעמים.[12] ואחר כך מברך 'לגמור את ההלל'[13] ומנענע ב'הודו' תחלה וסוף ו'באנא י"י' תחלה וסוף[14] וכופל מ'אודך' ולמטה[15] ואומ' קדיש שלם.

תפלת מוסף

ובמוסף מוצאין שני ספרי תורה באחד קורין חמשה גברי ב'אמור [אל] הכהנים' מן 'שור או כשב' עד 'אל בני ישראל' (ויקרא כב, ב — כג, מד)[16] ובשני קורא מפטיר בפנחס מן 'ובחמשה עשר' עד 'נסכה' (במדבר כט, יב-טז) ואומר קדיש קצר ומפטיר בתרי עשר 'הנה יום בא לי"י' עד 'לא יהיה כנעני עוד בבית י"י' (זכריה יד, א-כא).[17]

יום שני של סוכות

וביום השני קורין בתורה כיום ראשון אבל מפטירין במלכים מן 'ויקהלו אל המלך שלמה' עד 'מארץ מצרים' (מלכים א ח, ב-כא) לפי שאמרו[18] ביום ראשון קרינן בפרשת מועדות ומפטירין 'הנה יום' (זכריה יד, א) ולמחר קרינן הכי[19] ומפטירין 'ויקהלו' (מלכים א ח, ב).[20]

10 שיטת הנענועים המתוארת כאן מתאימה לשיטת גאוני בבל (ראה אוצר הגאונים לסוכה, עמ' 48-50) ופוסקי ספרד (הרי"ף, ר' יצחק אבן גיאת, הרמב"ם, הרשב"א, הר"ן, וכן בסידור ר' שלמה ב"ר נתן, עמ' סז) שיש רק להוליך ולהביא, להעלות ולהוריד, ולא להוליך ולהביא לכל הרוחות, כשיטה שהיתה מקובלת בצרפת ובאשכנז. השווה העיטור, ח"ב, עמ' צב ע"ב-ע"ג; רא"ש לסוכה, פ"ג סי' כו; טור או"ח, סי' תרנא.

11 וכן כתב בעל ספר האשכול, מהד' אלבק, ח"ב, עמ' 103, שיש לנענע בשעת ברכה. אבל מנהג זה לא היה מקובל על כולם, השווה שערי שמחה, ח"א, עמ' קי; ספר העיטור, ח"ב, צב ע"ב, צב ע"ד-צג ע"א; ספר המנהיג, עמ' שצח; שבלי הלקט, סי' שסז; ארחות חיים, רנו ע"ב; תוס' סוכה לז ע"ב, ד"ה בהודו; ספר המנוחה להל' לולב פ"ז ה"י; הערתו של א' אפטובצר לראבי"ה, ב, עמ' 386 הערה 5. ראה גם תשובת רב נטרונאי גאון, סי' רד, עמ' 325, הערה 3; סר"ע, עמ' קעג; סידור ר' שלמה ב"ר נתן, עמ' סז.

12 השווה רי"ף, סוכה יח ע"ב מדפי הרי"ף; רמב"ם, הל' לולב פ"ז ה"י; העיטור, ח"ב צב ע"ג; טור או"ח, סי' תרנא.

13 ראה לעיל עמ' 115.

14 השווה סר"ע, עמ' קעג; ספר המנהיג, עמ' שצח.

15 השווה שערי שמחה, ח"ב, עמ' ג; ספר העיטור, ח"ב צד ע"א; ספר המנהיג, עמ' רנג; ארחות חיים, קעב ע"א.

16 ראה מגילה לא ע"א.

17 שם. קטע זה מבוסס על סר"ע, עמ' קעד, בתוספת פירוט.

18 מגילה לו ע"א. השווה רמב"ם, הל' תפלה פי"ג הי"ב; ספר העיטור, ח"ב, צה ע"ג; ארחות חיים, נז ע"א. יש לציין שאף על פי שמנהג מחברנו מובא בגמרא, הוא לא היה המנהג היחיד; השווה ספר האשכול, מהד' אלבק, ח"א, עמ' 177; מחזור ויטרי, עמ' 438; ראבי"ה, ב, עמ' 328, ושם הערה 9.

19 בדפוסים שלנו 'הכי נמי קרינן', ואילו בכ"י מינכן: 'הכי קרינן'. ראה דקדוקי סופרים למגילה שם.

20 גם קטע זה מבוסס על סר"ע, עמ' קעד.

ואם חל יום הראשון בשבת אין נוטלין לולב משום גזירת דרבה שמא יעבירנן ד׳ אמות ברשות הרבים.[21]

וכשיבא שבת חול של סכות או של פסח מוציאין שני ספרי תורה. באחד קורין ב׳כי תשא׳ שבעה מן ׳ראה אתה׳ עד ׳בחלב אמו׳ (שמות לג, יב-לד, כו), ומפטיר קורא בענינו של יום הסכות בפרי החג. אם ביום השלישי קורא ׳וביום השני׳, ׳וביום השלישי׳ (במדבר כט, יז; שם כ), אם ביום הרביעי קורא ׳וביום השלישי׳, ׳וביום הרביעי׳ (שם יז; שם כג), וכן כולם קורא שנים דספיקא. ומפטיר ביחזקאל ׳ביום בא גוג׳ עד ׳נאם י״י אלהים׳ (יחזקאל לח, יח-לט, י).[22] ובסדר רב עמרם[23] מן ׳שים פניך׳ (שם לח, א) עד סוף הענין, לפי מה שאמרו (מגילה לא ע״א): שבת שחלה בחולו של מועד בין בנסין בין בתשרי קרינן ׳ראה אתה׳ (שם) ומפטירין בניסן בעצמות היבשות ובתשרי ׳ביום בא גוג׳ (יחזקאל לח, יח).[24]

ומסיים ׳מקדש השבת׳ שאילמלא שבת אין נביא בחול המועד כמו שבארנו בתפלת שבת כשחל בראש חדש.[25]

חול המועד

ובחול המועד מוצאי יום טוב פורס על השמע כחול ומתפללין ׳שמונה עשרה׳ ואומ׳ ׳אתה חננתנו׳ בברכה רביעית. ואומ׳ ׳יעלה ויבא׳ בעבודה ואחר כך אומ׳ קדיש שלם ומבדיל על הכוס בלא נר ובלא בשמים.

ובבקר פורס על שמע כחול ומתפללין ׳שמונה עשרה׳ ואומ׳ ׳יעלה ויבא׳ בעבודה. ומברך על הלולב ׳על נטילת׳ ועל ההלל ׳לגמור׳ וקדיש שלם. ומוציאין ספר תורה וקורין ארבעה אנשים. ביום הראשון חול המועד שהוא שלישי לחג קורא כהן ׳וביום השני׳, לוי קורא ׳ביום השלישי׳, וישראל קורא ׳ביום השלישי׳, (וישראל)[26] והרביעי קורא הפסקה כלה ׳ביום השני׳ ׳וביום השלישי׳.[27] וכן ביום הרביעי קורין ׳ביום השלישי׳ ׳וביום הרביעי׳ על הסדר הנזכר. וכן ביום החמישי קורין ׳ביום הרביעי׳ ׳והחמישי׳ על הסדר הנזכר. וכן ביום הששי קורין ׳ביום החמישי׳ ׳וביום הששי׳. וכן ביום השביעי קורין ׳ביום הששי׳ ׳וביום השביעי׳ על הסדר הנזכר כמו שבא בתלמוד (סוכה נה ע״א): ׳ואנן דאית לן תרי יומי

21 ראה סוכה מב ע״ב.

22 השווה ארחות חיים, נז ע״ב.

23 עמ׳ קעה.

24 גירסת הדפוס היא: ׳שבת שחל להיות בחולו של מועד, בין פסח בין בסוכות מקרא קרינן ״ראה אתה״ אפטורי בפסח בעצמות היבשות ובסוכות ״ביום בא גוג״׳. גירסת מחברנו מתאימה לגירסת כ״י מינכן ולגירסת הרי״ף והרא״ש, ראה דקדוקי סופרים שם, עח ע״ב ובהערה ט.

25 ראה לעיל עמ׳ 106.

26 הסופר רשם קו מעל המילה, לסימן מחיקה.

27 השווה ספר המנהיג, עמ׳ תי.

היכי עבדינן. אתקין (למימר)[28] אמימר מדלגינן דלוגי׳. ר״ל — (מה)[29] שאומ׳ מה שאמר מי שלפניו. ופי׳ רבינו האיי גאון[30] כמו שזכרנו.[31]

ואחר כך אומ׳ קדיש קצר ואומ׳ ׳אשרי׳ ׳ובא לציון׳ וכל סדר קדושה ומחזיר ספר תורה למקומו ואומ׳ קדיש קצר ומתפללין מוסף כמו יום טוב וכופל התפלה וקדיש שלם.

והושענא כל ששה ראשונים אחר שמסיים שליח צבור תפלת מוסף.[32] ומוציא ספר תורה ומניחין אותו באמצע בית הכנסת[33] ואומרי׳ הושענא אחת על מנין הימים.[34]

בשבת מוציא ספר על פתח הארון ואומ׳ ׳איומה נועדה׳[35] ומניח פיוט היום ואומרי׳ אותו למחרתו עם הושענות היום, כי האחרון נדחה לעולם כי אי אפשר שלא יבא שבת ביניהן שאין שבעה בלא שבת.

הושענא רבא

ויום שביעי עושין שבעה הקפין[36] בערבה ביד כל אחד.[37] ואומרי׳ הושענא אחת כמספר המנין,[38] מזמורים ופזמונין ככתו׳ בסדרים יארך ספורו.[39]

28 נראה שמילה זו נכתבה בטעות הגם שאין להבחין בכתב היד בסימן מחיקה.

29 ניתן להבחין בסימן מחיקה מעל המילה.

30 הרי״ף, מגילה י ע״ב מדפי הרי״ף, מביא מנהג זה בשם גאון, אבל אינו מזכיר את שמו של רב האיי. המנהג מובא גם בתשובות גאוני מזרח ומערב, סי׳ קכ. ראה אוצר הגאונים למגילה, עמ׳ 56.

31 היו מנהגים שונים בדרך שהקריאה נחלקה בין ארבעת הקרואים, השווה הרי״ף, מגילה י ע״ב מדפי הרי״ף; ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 177; מהד׳ אויערבך, ח״ב, עמ׳ 64; העיטור, ח״ב, צה ע״ג; ספר המנהיג, עמ׳ תח; ארחות חיים, נז ע״ב.

32 השווה שערי שמחה, ח״א, עמ׳ קטו; ספר המנהיג, עמ׳ תה; ארחות חיים, קעב ע״ב.

33 השווה ארחות חיים, רנט ע״א; שם, קעב ע״ב.

34 מעניין שהמחבר אינו מזכיר שמקיפים את התיבה בששת ימי החג, אולי מפני שהציבור לא נהגו להקיף בימיו. וכך משתמע לכאורה גם מדברי ר׳ מנוח מנרבונה בפירושו למשנה תורה לרמב״ם, הל׳ לולב פ״ז הכ״ג: ׳ואין המנהג להקיף בלולב כי אם ש״צ, אך ביום השביעי מקיפין וערבה בידיהן׳. השווה ספר המנהיג, עמ׳ תה-תו.

35 השווה ספר המנהיג, עמ׳ תה; ארחות חיים, קעב ע״ב. הכוונה לפיוט ׳איומה נועדה שפוך למולך עתרת׳ (א. 2704) לר׳ יוסף אבן אביתור, שהוא הושענא לשבת.

36 השווה סדור רס״ג גאון, עמ׳ רלח; תשובת רב האיי בשערי שמחה, ח״א, עמ׳ קיד; ספר המנהיג, עמ׳ תז; ארחות חיים, קעג ע״א.

37 השווה שערי שמחה, ח״א, עמ׳ קיג; ספר המנהיג, עמ׳ תד; העיטור, הלכות לולב צג ע״ג; ר׳ מנוח מנרבונה, ספר המנוחה, הל׳ לולב פ״ז הכ״ג. ראה הערות מהדיר ספר המנהיג, שם, ומה שכתב ש׳ אסף, תקופת הגאונים, עמ׳ רסח-רסט. השווה גם אברמסון, רב נסים, עמ׳ 173.

38 הכוונה להושענות המזכירים בלשונם את מספר ההקפה שלעיטורה נכתבו. במחזורי פרובנס מכנים פיוטים אלה ׳הושענא למספר ההיקף׳.

39 ׳יארך ספורו׳: כוונת המחבר לומר שאינו מונה אותם מפני ריבויים. השווה ארחות חיים, קעב ע״ב.

וכתב המנהיג[40] מנהג צרפת ופרוונצא לומר בהושענא מזמורים של שבת וקדושה רבה במוסף כשאר ימים טובים. והטעם מפני שהוא תכלית החג.[41]

שמיני עצרת

תפלת ערבית

ובשמיני עצרת ערבית מתפלל כיום ראשון אלא שאומרי׳ ׳את יום שמיני חג עצרת[1] זמן שמחתנו׳. ועל הכוס מברך שחיינו[2] כמו שבארנו.[3] אומרי׳ זמן בשמיני של חג ואין אומרי׳ זמן שביעי של פסח והביאו על זה ראיות רבות.[4]

תפלת שחרית

ובבקר פורס על שמע ומתפלל ואומ׳ את ההלל כמו שבארנו.[5] ומוציאין ב׳ ספרי תורה. באחד קורין חמשה אנשים ב׳ראה אנכי׳ מן ׳כל הבכור׳ עד סוף הסדר (דברים טו, יט-טז, יז). ומפטיר במלכים ׳ויהי ככלות שלמה׳ עד ׳מעל כסא ישראל׳ (מלכים א ח, נד-ט, ה).[6]

ויזכור במוסף ׳מוריד הגשם׳ עד פסח, ועד עבור ששים יום בתקופה לא ישאל

40 עמ׳ תב.

41 הלשון בספר המנהיג שם היא: ׳מנהג צרפת ופרובינצ׳ ואלמנייא זולתי בארץ ספרד לומר בהושענ׳ רבה מזמורים שלשבת וקדושה רבה במוסף כשאר ימים טובים. ויראה לי הטעם אע״פ שלא נקרא יום השביעי שלחג שבתון מ״מ הוא תכלית החג ותכלית ההקפה, ותשלום הפרים שבעים כנגד ע׳ אומות׳. נראה שלא כן היה המנהג במרשלייאה, שאחרת לא היה מחברנו מציין את המנהג דרך ספר המנהיג, אלא היה קובע איך נוהגים במרשלייאה. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 444; ארחות חיים, קעג ע״א; אבודרהם, עמ׳ רצח.

1 וכך שם המועד בסר״ע, עמ׳ קעז. וכך נהגו לקרוא אותו בצרפת ואשכנז, השווה סדור רש״י, עמ׳ 147; מחזור ויטרי, עמ׳ 445; ספר הרוקח, סי׳ רכג; תוס׳ סוכה מח ע״א, ד״ה רגל; מנהגי רבי חיים פלטיאל, עמ׳ 48; רא״ש לסוכה, פ״ד סוף סי׳ ה; טור או״ח, סי׳ תרסח. השווה גם ספר מהרי״ל: מנהגים, עמ׳ שעה. בשערי שמחה, ח״א, סוף עמ׳ קטז, אצל סידור ר׳ שלמה ב״ר נתן, עמ׳ ע, וברמב״ם, בסדר התפילה שלו, עמ׳ 208, הנוסח הוא: ׳את יום חג שמיני עצרת הזה׳. וזה הנוסח גם בתכלאל עץ חיים התימני, ירושלים תשכ״ב, ב, פא ע״ב. וראה מהרי״ל, שם, הכותב על נוסח זה: ׳הילכך האומר ״את יום [חג] שמיני עצרת הזה״ טעות הוא בידו, שמשמע שהוא חג בפני עצמו כשאר חגים׳.

2 סוכה מז ע״ב: ׳רב נחמן אמר: אומרים זמן בשמיני של חג, רב ששת אמר: אין אומרים זמן בשמיני של חג. והלכתא: אומרים זמן בשמיני של חג׳.

3 ראה לעיל עמ׳ 114.

4 ראה לעיל עמ׳ 163.

5 ראה לעיל עמ׳ 115.

6 ראה מגילה לא ע״א.

ב׳ברך עלינו׳ לפי מה שבא בתלמוד (תענית י ע״א): ׳עד ששים של תקופה׳. ואמרו (שם): ׳יום של ששים כלפני ששים׳.[7] ולכן לא ישאל ב׳ברך עלינו׳ עד אחר ששים. ואם טעה ולא הזכיר גבורת גשמים בתחיית המתים — מחזירין.[8] ושאלה בברכת השנים: אם נזכר אותה קודם ׳שומע תפלה׳ — אין מחזירין אותו ואומרה ב׳שומע תפלה׳. ואם לא נזכר קודם ׳שומע תפלה׳ — מחזירין אותו.[9]

יום שני של שמיני עצרת

וביום שני שהוא לחג מוציאין שלשה ספרי תורות באחד קוראין חמשה אנשים עד סוף הסדר. אין פוחתין מחמשה אבל רצו להוסיף מוסיף. ושמונה פסוקים אשר בסוף יחיד קורא אותם באימה וביראה והם מן ׳וימת׳ עד הסוף (דברים לד, ה-יב). ובספר שני קורא אחד ומתחיל ׳בראשית׳ עד ׳לעשות׳ (בראשית א, א-ב, ג). ובספר שלישי קורא מפטיר בפנחס כמו אתמול שמיני עצרת, ומפטיר ביהושע ׳ויהי אחר מות משה׳ עד ׳חזק ואמץ׳ (יהושע א, א-יח).

לפי מה שבארנו ביום טוב אחרון של חג קורין ׳כל הבכור אשר׳ (דברים טו, יט-טז, יז), ומפטירין ׳ויהי ככלות׳ (מלכים א ח, נד-ט, ה). ולמחר קורין ׳וזאת הברכה׳ (דברים לג, א) ומפטיר ׳ויהי אחרי מות׳ (יהושע א, א).

ונהגו להוציא כל ספרי תורה[10] ואחר שתשלים קריאת ההפטרה עומדים כולם ואומרי׳ פיוטים על פטירת משה.[11] וכשמחזירין הספרים למקומן אומרים מזמורין.[12]

ואומרי׳ ׳אשרי׳ וקדיש קצר ומתפללין תפלת מוסף כאתמול ואומרי׳ קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳. ובמוצאי יום טוב מתפלל ׳אתה חננתנו׳ כדרך מוצאי שבת. ומבדיל בלא נר ובלא בשמים אלא אם כן היה מוצאי שבת.

מרחשון

אין בו חדוש.

7 דברי מחברנו תמוהים שהרי מובא בתענית, שם: ׳אמר רב פפא הלכתא יום ששים כלאחר ששים׳. וכן מובא בארחות חיים, מד ע״ד.

8 ראה תענית ג ע״ב.

9 ראה ברכות כט ע״א.

10 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 444, 456; ארחות חיים, נו ע״א; יערי, שמחת תורה, עמ׳ 261-262. יש לציין שבזמן מחברנו ובמקומו לא נהגו להקיף בשמחת תורה. על ההקפות בשמחת תורה ראה יערי, שם, פרק שלושים.

11 על פיוטי פטירת משה שנאמרו בצפון צרפת ראה מחזור ויטרי, עמ׳ 459. וראה על הנושא יערי, שם, עמ׳ 383-384.

12 ראה יערי, שם, עמ׳ 389. אין הוא מזכיר את פרובנס לעניין פיוטים להכנסת ספרי התורה. לאור דברי מחברנו יש להוסיף לרשימתו גם פרובנס.

כסלו

כ״ה בו חנוכה. חייב אדם להדליק נר בפתח ביתו כל שמונה ימים. והמנהג להדליק נר אחד ליל ראשון ומוסיף אחד לכל לילה.[1] ונהגו להדליק בבית הכנסת אעפ״י שאין אדם דר בה מפני שהנס היה במקדש בית אלקים, ועושים כן במקדש קטן בגולה לפרסום הנס.[2] ומברכין בלילה ראשונה שלש ברכות: ׳להדליק׳ ו׳שעשה נסים׳ ו׳שהחיינו׳. ובשאר הלילות מברך שתים: ׳להדליק׳ ו׳שעשה נסים׳.[3]

ומוצאי שבת תוך חנוכה אחר שהשלים סדר קדושה ואמר קדיש י״או[4] שמבדיל ואחר כך מדליק. ואעפ״י שהבדיל בתפלה טוב הוא שיבדיל על הכוס קודם שיתעסק במלאכה.[5] ועוד, שתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם.[6] ועוד, אחר שעשה נר חנוכה והתעסק בה איך יברך עליה כטעם אחר שמלא כרסו ממנה חוזר ומברך.[7]

ויש אומ׳ שמדליק נר חנוכה ואחר כך מבדיל[8] משום חבוב פרסום הנס. ועוד, שחיוב חנוכה יותר גדול מחיוב הבדלה. ועו׳, שזמנו קודם משתשקע חמה.[9] ועו׳, שזמנו קצר עד שתכלה רגל מן השוק.[9] ואחר תקשה — אחר שמלא כרסו ממנה — נר חנוכה אסור להשתמש לאורה.[10] ועו׳, אחר שתקנו לסדר הברכות על הכוס, אעפ״י שיהנה בה,[11] אינו מברך[12] עד בא הכוס כברכות של שחרית שאינו מברך אותם על מקומו וסדרן כי אם אחר נטילת ידיו או בבית הכנסת.[13]

1 כמהדרין מן המהדרין לפי שיטת בית הלל בשבת כא ע״ב.

2 נראה שדברי המחבר מיוסדים על דברי בעל ספר המנהיג; ראה שם, עמ׳ תקלא. השווה גם ספר העיטור, הל׳ חנוכה, ח״ב, קיד ע״ד; ארחות חיים, רסג ע״א; שו״ת הריב״ש, סי׳ קיא.

3 ראה שבת כג ע״א.

4 יש כאן שלוש אותיות שנראות כ״יאו׳ עם סימן ˜ עליהן. נראה שיש לקרוא את האותיות כקיצור של ׳יש אומרים׳.

5 השווה ספר האשכול, מהד׳ אויערבך, ח״ב, עמ׳ 12.

6 ראה ברכות נא ע״ב ומקבילות. השווה ספר האשכול, שם.

7 ראה פסחים קטז ע״א. כלומר, אחר שהדליק ובירך וראה את האור של נר החנוכה איך הוא יכול לברך שוב על הדלקת נר הבדלה. נימוק זה מופיע בשם הראב״ד, השווה ארחות חיים, רסג ע״א. מעניין לציין שנימוק דומה נמצא בדברי בעל ספר האשכול, חותנו של הראב״ד, שם, בשאלה דומה, האם להקדים קריאת מגילה להבדלה, וגם בשאלה זו דעת הראב״ד דומה לדעתו בעניין נר חנוכה, שיש להבדיל לפני קריאת מגילה. השווה ארחות חיים, קנ ע״ב.

8 השווה ארחות חיים, שם; אבודרהם, עמ׳ רא.

9 שבת כא ע״ב.

10 כלומר, אין להקשות כפי שנאמר לעיל ׳אחר שמלא כרסו ממנה חוזר ומברך׳, שהרי אסור להנות מנר חנוכה. נדמה שהקריאה של המילה הראשונה במשפט היא ׳ואחר׳, אבל הלשון קצת מגומגמת.

11 כלומר, שיהנה מן האור לפני ברכת ׳בורא מאורי האש׳.

12 ברכת ׳בורא מאורי האש׳.

13 כמו שכתב מחברנו, בעמ׳ 96. יש לציין טעם להקדים נרות חנוכה שלא ציין מחברנו אבל מובא על ידי ר׳ חיים פלטיאל, עמ׳ 49: ׳ומדליקין נר חנוכה ואחרכ׳ מבדילין דאפוקי שבתא כמה דמאחר טפי עדיף׳.

ואומרי׳ ׳על הנסים׳ בהודאה ובברכת המזון[14] ואם לא אמ׳ אין מחזירין אותו.[15] ואומר ׳על הנסים׳ במוסף, בין בשבת בין בראש חדש שבתוך חנוכה, כאמרם (שבת כד ע״ב): ׳יום הוא שנתחייב בחמש תפלות׳.

ואומ׳ את ההלל, ואפי׳ יחיד, כאמרם ז״ל (ערכין י ע״א) עשרים ואחד יום גומרין את ההלל ומכללם שבעה[16] ימי חנוכה.

קריאת התורה

ומוציא בכל יום ספר תורה וקורין בנשיאים בפרשת נשא.[17] יום ראשון של חנוכה קורין שלשה ב׳נשא׳ בברכת כהנים.[18] וקורא ביום הראשון עד ׳נחשון בן עמינדב׳ (במדבר ז, יז). וביום שני קורא — ביום השני וביום השלישי,[19] יום שלישי — ביום השלישי וביום הרביעי, וביום הרביעי — ביום הרביעי וביום החמישי, יום חמישי — וביום החמישי וביום הששי, יום ששי — ביום הששי וביום השביעי, יום שביעי — ביום השביעי וביום השמיני, יום שמיני — קורין ביום השמיני עד ׳וידבר אליו׳ (שם פט) ומתחיל בהעלותך עד ׳כן עשה את המנורה׳ (שם ח, ד).[20]

ומנהג בבית הכנסת ממרשלייאה שאין קורין בכל יום אלא אחד[21] ומתחלק לכהן ולוי וישראל. וישראל שהוא שלישי חוזר הכל.[22] ובחנוכה אין מדלגין ואין מדלגין בפרי החג[23] לפי מה שאמרו בחנוכה בנשיאים רב עמרם.[24]

14 ראה שבת כד ע״א.

15 ראה רי״ף, שבת, יא ע״א מדפי הרי״ף.

16 נראה שצ״ל שמונה.

17 ראה מגילה לא ע״א.

18 הכוונה שהכהן מתחיל מפסוקי ברכת כהן שבפרשת נשא (במדבר ו, כב). השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 202; ספר האשכול, מהד׳ אויערבך, ח״ב, עמ׳ 65; מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 179; ארחות חיים, נח ע״א; מנהגי ר׳ חיים פלטיאל, עמ׳ 49. ראה בסר״ע, עמ׳ צח, ובשינויי גירסאות שם, שהיו שני מנהגים ושניהם נזכרים בכתבי היד של סר״ע. לפי מקורות אלו מנהג צרפת היה להתחיל ׳ויהי ביום כלות משה׳ ואילו מנהג ספרד היה להתחיל מברכת כהנים. מנהג מרשלייאה חופף אפוא את של ספרד.

19 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 202; ספר האשכול, שם; ארחות חיים, שם; מנהגי ר׳ פלטיאל, עמ׳ 49.

20 גם בעל ספר האשכול מזכיר מנהג זה; השווה ספר האשכול, שם. השווה גם מחזור ויטרי, עמ׳ 202; ארחות חיים, שם. וראה גם סר״ע, עמ׳ צח, ובשינויי גירסאות.

21 כלומר נשיא אחד.

22 מנהג מרשלייאה מוזכר גם בארחות חיים, נח ע״ב: ׳וי״א שנהגו לחזור אל הג׳ כל הפרשה שקראו כהן ולוי ועל זה הסדר הולכין כל המנהגות כל ז׳ ימים׳. זהו המנהג שצוין על ידי הטור, או״ח סי׳ תרפד, וכך נפסק בשולחן ערוך. ברם הרמ״א קבע שמנהג הוא שהישראל קורא ביום הבא, כמנהג שצוין במחזור ויטרי ובמנהגי ר״ח פלטיאל. סביר שמנהג מרשלייאה משקף את המנהג הספרדי.

23 כנראה שיש כאן טעות סופר וצריך לומר ׳ואין מדלגין אלא בפרי החג׳, ראה סוכה נה ע״א. ראה גם בסר״ע שצוין בהערה הבאה.

24 עמ׳ צח.

טבת

ראש חדש טבת[1] שחל להיות בחול מוציאין שני ספר תורות. באחד קורין שלשה בשל ראש חדש ואחד בשל חנוכה.

ואם חל בשבת מוציאין ג׳ ספרים. באחד קורין ששה בענינו של יום ובאחד קורא אחד בשל ראש חדש ומפטיר קורא בשלישי בחנוכה.[2] ומפטירין בזכריה בנרות ׳רני ושמחי׳ עד ׳חן חן לה׳ (זכריה ב, יד-ד, ז).[3]

ואם נזדמנו שתי שבתות בחנוכה מוציאין שני ספרים בכל שבת. באחד קורין שבעה בענינו של יום ובאחד קורא מפטיר בשל חנוכה. ובשבת ראשונה מפטיר ׳רני ושמחי׳, ובשניה מפטיר במלכים ׳ויעש חירום׳ (מלכים א ז, מ-נא) לפי מה שאמרו:[4] ׳מפטירין בנרות דזכריה ואי מקלעי שתי שבתות בקמא בזכריה בבתרא במלכים׳.

וכתב אחד[5] ראש חדש טבת שחל להיות בשבת מוציאין שלש תורות. ובאחד ארבעה בענינו של יום, ובשני קורין שלשה בענין ראש חדש. ויקרא הראשון מן ׳וידבר׳ עד ׳ואמרת׳ (במדבר כח, א-ג) וכל הפרשה. ושני קורא ׳עולת התמיד׳ עד ׳עולותיכם׳ (שם ו-י).[6] ושלישי ׳ובראשי חדשיכם׳. ויקרא המפטיר קרבן היום[7] לפי מה שאמרו (מגילה כט ע״ב): ׳אמ׳ ר׳ יצחק נפחא: ראש חדש טבת שחל להיות בשבת מוציאין[8] שלש תורות אחד בענינו של יום ואחד בשל ראש חדש ואחד של חנוכה׳.

וכתב המנהיג[9] על המאמר הזה שהשבעה שהן חובת הקריאה יקראו בשלשתם שהם חובת היום,[10] ה׳ בענין היום ואחד בראש חדש ואחד בחנוכה.[11] ולא יפסיק

1 קטע זה מבוסס על סר״ע, עמ׳ צט.

2 בסר״ע, שם, אין הדרכה איך מחלקים הקריאה בין הקרואים. במחזור ויטרי, עמ׳ 203, בקטע שכותרתו ׳מיכאן ואילך יסד הערמי׳, מובא: ׳ואם חל ראש חדש בשבת התדיר תדיר קודם. ומוציאין ג׳ תורות וקורין ששה בעניינו של יום, והשביעי ובראשי חדשיכם, ומפטיר קורא בחנוכת המזבח, לפי עניין היום׳. השווה ספר הפרדס, עמ׳ רמד; שבלי הלקט, סי׳ קצ; הרשב״א בחידושיו למגילה כג ע״א, ד״ה מפטיר.

3 מגילה לא ע״א: ׳בחנוכה בנשיאים ומפטירין בנרות דזכריה׳.

4 ראה שם.

5 לא מצאתי מקור למנהג זה.

6 בפסוק י׳ אין ׳עולותיכם׳, ונראה הכוונה למילה ׳עולת׳ המופיעה פעמיים בפסוק: ׳עלת שבת בשבתו על עלת התמיד ונסכה׳.

7 לפי שיטה זו המפטיר שקרא את הקריאה של חנוכה אינו נמנה בין שבעת הקרואין.

8 הגירסא בדפוס היא ׳מביאין׳. גירסת מחברנו היא גם גירסת כ״י מינכן, ראה דקדוקי סופרים למגילה, עמ׳ 153.

9 עמ׳ תקלב.

10 בספר המנהיג הגירסא: ׳חובה ליום׳.

11 שם הגירסא: ׳ואחד בשלחנוכה הרי שבעה׳. השווה ספר מחכים, עמ׳ 94; פסקי ריא״ז למגילה, עמ׳ קמב; שבלי הלקט, סי׳ עט; סמ״ג, עשין יט, קג ע״ב.

בקדיש אחר פרשת חנוכה,[12] ויחזור המפטיר בשל חנוכה,[13] דכל זמן שהפרשיות חובת היום אין להפסיק בקדיש כהפסקת כל שבתות השנה שאנו מפסיקים בין השבעה שקראו חובת היום למפטיר שאינו מחובת הקוראין.[14] וזה שנהגו בכמה מקומות שקוראין שבעה בענינו של יום[15] ושמיני בראש חדש ותשיעי בחנוכה הם סומכים על מה שאמרו חכמים (מגילה פ״ד מ״ב): ׳אין פוחתין מהם אבל מוסיפין עליהן׳. ומכל מקום חובת הקרואין שהם שבעה היה להם לקרות בשלשה ספרי תורה הבאים חובה ליום.[16] ועוד, לא יתכן שהמפטיר אם הוא קטן כדרך כל שאר השבתות לקרות פרשת חנוכה שהיא חובה ליום דכל שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתם,[17] וכן אמר רבינו יעקב[18] עד כאן לשונו. נראה מדבריהם אעפ״י שקטן עולה למנין שבעה, דוקא בפרשת הסדר, אבל בפרשת חייוב אין עולה.[19]

ומנהג מרשלייאה שכל זמן שהמפטיר חוזר וקו׳ מה שאמ׳ המסיים שאינו מן המנין, כגון שבתות של כל השנה שאין מוציאין אלא ספר תורה אחד, החזן אומ׳ קדיש קצר בין המסיים ובין המפטיר להודיע (להודיע)[20] שכבר הקריאה נשלם חיוב ושהמפטיר אינו מן המנין, כמו שאמרו[21] — אי אפסיק בקדיש אינו עולה, אי לא אפסיק בקדושא עולה.

12 שם הגירסא: ׳ולא יפסיק בקדיש עד אחרי פרשת חנוכה׳.

13 השווה תוס׳ מגילה כג ע״א, ד״ה כיון.

14 מנהג זה שונה מהמנהג שהביא הרמ״א, או״ח, סי׳ רפב סעיף ד: ׳וביום שמוצאין ב׳ ספרים או ג׳ המפטיר קורא באחרונה [...] ואומרים קדיש קודם שעולה המפטיר׳.

15 בספר המנהיג הגירסא: ׳שקוראין השבעה בחובה היום׳.

16 זהו המנהג המובא בסמ״ג, עשין יט, ובמחכים עמ׳ 94.

17 ראה ראש השנה כט ע״א.

18 בספר המנהיג הגירסא: ׳וכן כתב רבינו יעקב מ״כ (=מנוחתו כבוד) דפרש׳ חובה אין לקרות בה קטן, על כן נכון להעשות כאשר אמרנו׳. גם בהלכות שבת, עמ׳ קסה, הביא בעל ספר המנהיג דעה זו של רבינו תם: ׳וכתב רבינו יעקב מ״כ דבשבת שקורא המפטיר פרשת חנוכה כגון שלר״ח וחנוכה ופרשיות ארבע אין רשאי לקרות בהן קטן ולהפטי׳, דזה הכלל כל המחויב בדבר מוציא את הרבים ידי חובתן ואין קטן מחוייב בדבר׳. כפי שמציין מהדיר ספר המנהיג, לא נמצאה במקורות שלפנינו דעה זו של רבינו תם.

19 לטענה זו מתייחס המרדכי למגילה, סוף סי׳ תתט: ׳ואין להקשות על מנהגינו שקטן קורא במוספין דהא קטן עולה למנין ז׳ וכ״ש שקורא לפרשת המוספין׳. ואמנם כך פסק הרמ״א, או״ח, סי׳ רפב סעיף ד: ׳וביום שמוציאין ב׳ ספרים או ג׳ המפטיר קורא באחרונה וקטן יכול לקרות בפרשת המוסיפין או בד׳ פרשיות שמוסיפין באדר וכן נוהגים אע״פ שיש חולקים׳.

20 הסופר כאן וכתב את המילה ׳להודיע׳ פעמיים.

21 ברי״ף, מגילה יג ע״א מדפי הרי״ף, מובא: ׳אשכחן מרב נטרונאי גאון דאמר משמיה דרבנן סבוראי דהיכא דקרו שיתא ואפסיקו בקדיש והדר אפטירו אינו עולה והיכא דלא אפסיקו בקדישא לקמיה הפטרה עולה למניין ז׳ וטעמא רבה ומסתבר הוא׳. השווה תשובות רב נטרונאי גאון, עמ׳ 199.

אבל בימים טובים או שבת או ראש חדש או שבת חנוכה שמוציאין שני ספרים או יותר שיש ספר מיוחד למפטיר אין חזן אומ׳ קדיש עד שיקרא המפטיר בתורה כי לא נשלם החיוב עד אחר קריאה והוא ממנין החיוב.[22]

הנה לדברי כלם כשחל ראש חדש טבת להיות בשבת מוציאין שלש תורות. בראשון קורין סדר היום ובשני ראש חדש ובשלישי קורא המפטיר בחנוכה דתדיר קודם.[23] ויניח ׳השמים כסאי׳[24] ויפטיר ׳רני ושמחי׳[25] משום דסליק משל חנוכה.[26]

ויום שאין בו מוסף אומ׳ קדיש קצר אחר קריאת ההלל ומוציא ספר תורה. ואחר קריאתה אומ׳ קדיש קצר וגולל הספר ומחזירו ואומ׳ ׳אשרי׳ ׳ובא לציון׳ וכל הסדר ואומ׳ קדיש ו׳עלינו לשבח׳.

ויום שיש בו מוסף בחול, אחר קריאת ההלל אומ׳ קדיש שלם ומוציא ספר תורה. ואחר קריאתם אומ׳ קדיש קצר וגולל ואומ׳ ׳אשרי׳ וסדר קדושה. ומחזיר הספר[27] ואומ׳ קדיש קצר ומתפללין מוסף.

ומזכירין בשל חנוכה במוספין, בין בשבת בין ראש חדש. מאי טעמא? יום הוא שמתחייב בארבע תפלות.[28] ואחר שמתפללין מוסף כופל התפלה ואומ׳ קדיש (ק)[29] שלם ו׳עלינו לשבח׳.

עשרה בטבת

בעשרה בטבת יום תענית. מתפלל ׳עננו׳ וקורא ׳ויחל׳ שחרית, מנחה כמו שבארנו.[30]

22 אבל למנהג שחובת היום נקראה על ידי אחרון הז׳ קרואין, אמרו קדיש לפני קריאת המפטיר. השווה מרדכי למגילה, סוף סי׳ תתט; דרכי משה, או״ח, סי׳ רפב סעיף ד.

23 השווה ספר המנהיג, עמ׳ תקלב.

24 ההפטרה של ראש חדש.

25 ההפטרה של חנוכה.

26 וכן בסר״ע, עמ׳ צט. השווה דברי הראב״ן, ח״ב, ירושלים תרע״ג, סוף מסכת מגילה, מו ע״ג; תשובת ר׳ משולם ב״ר משה שהובאה באור זרוע, ח״ב, עמ׳ 162, סי׳ שצד; שבלי הלקט, סי׳ קצ.

27 מנהג מרשלייאה המבואר כאן הוא מנהג ספרד, שמחזירים את הספר אחרי אמירת ׳אשרי ובא לציון׳, כמנהג שהביא בעל הטור בסימן תכ״ג, וכך נפסק בשולחן ערוך. לפי מנהג אשכנז מחזירים את הספר לפני אמירת ׳אשרי ובא לציון׳, ראה דברי הרמ״א, או״ח, סי׳ כה סעיף יג.

28 ראה שבת כד ע״א-ע״ב.

29 נראה שהסופר טעה כאן והתחיל לכתוב את המילה ׳קדיש׳ שוב ומיד הפסיק וסימן גרש (׳) מעל הקו״ף.

30 ראה לעיל עמ׳ 118.

שבט

אין בו חדוש. שבת שקורין [׳וישמע יתרו׳ מתחילין לקראת][1] ׳אבות׳, כאמרם ז״ל ממתן תורה עד משנה תורה משה קבל תורה אבל לא בניסן. וסימן לדבר ׳בניסן מתו אבות׳.[2] ואם יש חתן או אבל אין קוראין אותם.[3]

אדר

הימים שאפשר שיפול בהם ראש חדש אדר הם ׳זבד״ו׳,[1] ולפי השתנותם ישתנה סדר הפרשיות הארבע: פרשת שקלים ופרשת זכור ופרשת פרה ופרשת החדש.[2]

ואם חל ביום (רביעי) [שני][3] לשבת מפסיקין בששה באדר והסימן ׳ב״ו׳. ואם חל ברביעי מפסיקין בד׳ באדר והסימן ׳ד״ד׳. ואם חל ביום ששי מפסיקין בשני באדר וביי״ו באדר והסימן ׳וביי״ו׳.[4]

1 הסופר השמיט מילים אלו ורשמן בגליון.

2 הד למנהג מרשלייאה נמצא בארחות חיים, הל׳ שבת, קמו ע״א: ׳ועל עניין קריאת אבות יש מנהגות חלוקים בפרובינצ״א. [יש] קורין אותן משבת ״וישמע יתרו״ עד שבת ״מסעי״, בכל שבת ב׳ פרקים וסי׳ להם: ממתן תורה עד משנה תורה משה קבל תורה. ואין קורין אותן לא בראש חדש ולא בשבת פרשה ולא בשבת שלפני יום טוב ולא בכל חדש ניסן. וסימן להם בניסן מתו אבות׳. אבל ייתכן שכוונת מחברנו היא משבת ״וישמע יתרו״ עד שבת ״ואתחנן״, וזאת על פי דברי בעל ספר המנהיג, עמ׳ קפט, שכתב: ׳מנהג צרפת ופרובינצ״א לומר פרקי אבות במנחה אחר התפילה. יש מקומות שאומ׳ אותן מדברות לדברות, ממתן תורה עד ״ואתחנן״׳. יש להוסיף שככל הנראה הכוונה ב׳כאמרם ז״ל׳ בדברי מחברנו היא לחכמי פרובנס קדומים ולא לדברי חז״ל. על מנהג אמירת אבות בשבת ראה מה שכתבתי בגלגולי מנהג, פרק ד.

3 דברים אלו מתאימים לדברי בעל ספר המנהיג שהובאו בהערה הקודמת שלפיהם בשבתות מיוחדות לא קראו ב׳אבות׳.

1 דברי המחבר בפרק זה מיוסדים בעיקר על סר״ע, עמ׳ קו-קט. בעמ׳ קז כותב רב עמרם: ׳ואלו הן הימים שחל בהם ר״ח אדר הסמוך לניסן. שבת ושני בשבת ורביעי בשבת וששי בשבת. ז׳ב׳ד׳ו׳ סימן׳. השווה דברי הרי״ף, מגילה, י ע״א מדפי הרי״ף ופירוש הר״ן, שם; מחזור ויטרי, עמ׳ 203-206; סדור רש״י, עמ׳ 156-159; רש״י, מגילה ל ע״ב, ד״ה ואי זו; ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 180; ספר מחכים, עמ׳ 50.

2 ראה מגילה פ״ג מ״ד.

3 יש סימן מחיקה מעל המילה ׳רביעי׳ ובגליון נרשמה המילה ׳שני׳.

4 רב עמרם ממשיך שם וכותב: ׳ואלו ימים שמפסיקין בהם. אם חל בשבת מפסיקין בחמשה עשר באדר. ז׳ט׳ו׳ סימן (מחברנו לא ציין סימן זה בדבריו). ואם חל בשני בשבת מפסיקין בששה באדר. ב׳ו׳ סימן. וכשיהיה ברביעי מפסיקין בארבעה באדר. ד׳ד׳ סימן. וכשיבא בששי בשבת מפסיקין בשנים באדר ובששה עשר באדר. וב״י״ו סימן׳. השווה המשך לשון הרי״ף, שם. וראה גם טור או״ח, סי׳ תרפה.

ואם חל ראש חדש אדר הסמוך לניסן להיות בשבת מוציאין שלשה ספרים.[5] באחד קורין ששה גברי בענינו של יום. ושביעי קורא בפרשת ראש חדש מן ׳וביום השבת׳ עד ׳לחטאת לי״י׳ (במדבר כח, ט-טו). ומפטיר קורא בפרשת שקלים מן ׳כי תשא׳ עד ׳לכפר על נפשותיכם׳ (שמות ל, ב-טז), דתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם. ומפטיר במלכים ׳בן שבע שנים׳ עד ׳לכהנים יהיו׳ (מלכים ב יב, א-יז) שהוא מענין פרשת המפטיר דסליק מיניה.[6]

וצריך שיהיה המפטיר גדול אחרי שהיא פרשת חיוב.[7] ושלא יאמר קדיש עד אחר קריאת פרשת המפטיר הוא[8] מכלל העולים.[9] וסומכין על אמרם (מגילה פ״ד מ״ב) אם בא להוסיף מוסיף.

והוא הדין שהיה אפשר שיקרא חמשה בפרשת הסדר, וששי בפרשת ראש חדש, ושביעי בפרשת שקלים, והמפטיר עולה למנין שבעה אי לא אפסיק בקדושא.[10] כך כתב המנהיג[11] ורב עמרם.[12] או אחר שקראו השבעה כל הפרשיות ואמר קדיש קורא המפטיר ואפילו קטן. ויקרא לו שלשה פסוקים ממה דסליק מיניה כמו שעושה כל השנה.

על הסדר הזה מקריאת שלש פרשיות אלו כשחל ראש חדש אדר להיות בשבת נהגו במרשיליאה, אפי׳ חל בו ׳אתה תצוה׳ או ב׳כי תשא׳ עצמה. ונראה לי שהוא טעות מפורסם, כי לפי ההלכה כשחל ראש חדש להיות בשבת הלכתא דמוציאין שלש תורות והלכתא שמקדימין ראש חדש לפני פרשת שקלים. ודוקא בשאר פרשיות חוץ מפרשת ׳תצוה׳ ו׳כי תשא׳. אבל אם חל ב׳ואתה תצוה׳ קרו שתא מן ו׳אתה תצוה׳ (שמות כז, כ) עד ׳ועשית׳ (שם ל, יח), וחד חוזר וקורא בספר שני מן ׳כי תשא׳ (שם יב).[13] ומפטיר קורא פרשת החדש בספר שלישי ומפטיר

5 השווה דברי רב עמרם, עמ׳ קו.

6 ראה מגילה כט ע״ב. כל זה כפסיקת הרי״ף, שפסק כשמואל וכר׳ יצחק נפחא. השווה גם רמב״ם, הל׳ תפלה, פי״ג ה״כ; טור או״ח, סי׳ תרפה.

7 ראה לעיל עמ׳ 148.

8 אולי צ״ל ׳שהוא׳.

9 כדברי בעל ספר המנהיג שהובאו לעיל עמ׳ 147.

10 במגילה כג ע״א נחלקו רב הונא ורב ירמיה בר אבא אם המפטיר עולה למנין הקרואים. הרי״ף, מגילה, דף יג מדפי הרי״ף, כתב: ׳אלמא מפטיר עולה למנין ז׳ וכן הלכה. אלא אשכחן מרב נטרונאי גאון דאמר משמיה דרבנן סבוראי דהיכא דקרו שיתא ואפסיקו בקדיש והדר אפטירו אינו עולה והיכא דלא אפסיקו בקדישא לקמיה הפטרה עולה למניין ז׳ וטעמא רבה ומסתבר הוא׳.

11 בעמ׳ תקלב כתוב: ׳ונראה לי שכל שבעה שהן חובת הקריאה יקראו בשלשתן שהן חובה ליום. חמשה בעניין היום, ואחד בר״ח, ואחד שלחנוכה, הרי שבעה. ולא יפסיק בקדיש עד אחרי פרשת חנוכה. ויחזור המפטיר לשלחנוכה דכל זמן שהפרשיות חובת היום אין להפסיק בקדיש כהפסקת כל שבתות השנה שאנו מפסיקים בין השבעה שקראו חובת היום למפטיר שאינו מחובת הקוראים׳. ראה דבריו שהביא מחברנו לעיל עמ׳ 147.

12 סר״ע, עמ׳ קו.

13 מגילה ל ע״א: ׳חל להיות (ראש חודש אדר בשבת ופרשת השבוע היא) ואתה תצוה [...] אמר אביי קרו שיתא מואתה תצוה עד ועשית, וחד תני וקרי מכי תשא עד ועשית׳.

׳השמים כסאי׳ (ישעיה סו, א) שהוא מענין החדש דסליק מיניה.

וכן אם חל בפרשת ׳כי תשא׳, קרו שתא עד סוף הסדר ושביעי קורא בספר שני מן ׳כי תשא׳ עד ׳ועשית׳,[14] ומפטיר קורא בספר שלישי פרשת החדש, שאחר שחל ראש חדש אדר בשבת שפרשת היום סמוכה לפרשת שקלים, בין מלפניה בין מלאחריה, קורין אותה וכופלין אותה. ויקרא אותה קודם פרשת החדש, שאחר שבאה לפנינו לא נעבירנה מפני רעותה הטובה ממנה להקדים כשתארע בשאר פרשיות. כן נראה שפסק רב אלפסי[15] והר״ם במז״ל.[16]

ונראה מזה דמפטיר אינו לענין שבעה אחר שאמרו (מגילה ל ע״א): ׳קרו שתא מ״ואתה תצוה״ עד ״ועשית״ וחד חוזר וקורא מ״כי תשא״ עד ״ועשית״׳, שהיא שביעי ומפטיר שיקרא החדש אינו מן המנין.[17] ונראה שמותר להפסיק בקדיש אחר שקראו שבעה. וצריך שיהא המפטיר גדול אחר שהוא קורא פרשת חיוב, דכל שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא את המחויב.[18]

וקריאת זו מכפילת פרשת[19] תעשה גם כן כשיזדמן פרשת שקלים בשבת שפרשת הסדר ׳ואתה תצוה׳ או ׳כי תשא׳,[20] ואע״פ שאינו ראש חדש, כגון שחל ראש חדש אדר בשבוע שאחר ׳ואתה תצוה׳, ואפי׳ בערב שבת, שמקדימין פרשת שקלים לשבת שלפניה. וכשחל ראש חדש אדר בשבת יהיה בו פרשת שקלים כמו שזכרנו.[21]

ובשבת שניה[22] שהיא בח׳ באדר פרשת זכור. ומוציאין שני תורות. באחד קורין שבעה בענינו של יום. ומפטיר קורא ב׳כי תצא למלחמה׳ מן ׳זכור אשר עשה לך עמלק׳ (דברים כה, יז) עד סוף הסדר. ומפטיר בשמואל ׳כה אמר י״י פקדתי׳ (שמואל א טו, ב) עד ׳וילך שאול הרמה׳.[23]

ובשבת שלישית שהיא ט״ו באדר מפסיקין.

ובשבת שהיא כ״ב באדר פרשת פרה אדומה. ומוציאין שני ספרים. באחד קורין שבעה בפרשת הסדר, ומפטיר קורא בשני ב׳ויקחו אליך פרשת פרה׳ עד ׳תטמא עד הערב׳ (במדבר יט, ב-כב), ומפטיר ביחזקאל מן ׳בן אדם בית ישראל׳ עד ׳דברתי ועשיתי׳ (יחזקאל לו, טז-לו).

14 שם: ׳חל (ראש חודש אדר) להיות בכי תשא עצמה [...] אמר אביי קרו שיתא עד ויקהל וחד תני וקרי מכי תשא עד ועשית׳.

15 רי״ף, מגילה, דף יג מדפי הרי״ף.

16 הל׳ תפלה, פי״ג הכ״ב.

17 השווה טור או״ח, סי׳ תרפה. וראה דעתו של ר׳ ישעיה דיטראני המובאת בשבלי הלקט, סי׳ קצג.

18 כפי שמחברנו הביא בעניין הקריאה בחנוכה, ראה לעיל עמ׳ 148.

19 כנראה חסרה כאן המילה ׳שקלים׳.

20 ראה לעיל, על יד הערה 13, איך כופלים הפרשה ׳אם חל ב״ואתה תצוה״׳, ועל יד הערה 14 איך כופלים הפרשה ׳אם חל בפרשת ״כי תשא״׳.

21 ראה לעיל עמ׳ 151.

22 דברי מחברנו מתייחסים למה שכתב בעמ׳ 151, ׳ואם חל ראש חדש אדר הסמוך לניסן להיות בשבת׳.

23 נראה שצ״ל ׳וילך שמואל הרמתה׳ (שם לד).

ובשבת חמישית שהיא כ״ט באדר פרשת החדש. ומוציאין שני ספרים. באחד קורין שבעה בפרשת הסדר והמפטיר קורא בשני ב׳בא אל פרעה׳ מן ׳החדש׳ עד ׳תאכלו מצות׳ (שמות יב, ב-כ), ומפטיר ביחזקאל ׳אחד לחדש׳ עד ׳עולת תמיד׳ (יחזקאל מה, יח-מו, יד).

ואם חל להיות ברביעי בשבת[24] מקדימין פרשת (פרשת)[25] שקלים לשבת אשר לפניו שהיא כ״ו לחדש. ובשבת שניה ד׳ באדר מפסיקין הסימן ׳ד״ד׳.

ואם חל בששי בשבת מקדימין פרשת שקלים בשבת שלפניו שהיא כ״ד לחדש, ובשבת שניה שהיא ב׳ באדר מפסיקין. ובשבת שלישית שהיא ט׳ באדר קורין פרשת זכור. ובשבת רביעי שהיא י״ו באדר מפסיקין. ובשבת חמישי שהיא כ״ג באדר קורין פרשת פרה אדומה.

ובשבת ששי שהיא ראש חדש ניסן מוציאין שלשה ספרים וקורין ששה בפרשת הסדר. ושביעי קורא בשני בראש חדש מן ׳וביום השבת׳ עד ׳ושעיר עזים׳ (במדבר כח, ט-טו). ומפטיר קורא בשלישי פרשת ׳החדש הזה לכם׳ עד ׳תאכלו מצות׳ (שמות יב, ב-כ), דתדיר קודם,[26] ועו׳ כי יש לו מוסף וחייבו יותר חזק. ומפטירין ׳בראשון באחד לחדש׳ (יחזקאל מה, יח) והפטרת ׳השמים כסאי׳ (ישעיה סו, א) בטלה, מפני שלא קרא מפטיר בראש חדש.[27]

ולעולם לא תהיה הפסקה בין פרשת פרה לפרשת החדש. והסימן לזה ׳בין שלישי לרביעי לא ישתה׳.[28] והסימן האחר ׳וטהרו וקדשו׳ (ויקרא טז, יט), כלו׳ — טהר עצמך וקדש ירחך.[29]

ועם[30] פרשיות וסדרן:[31] תקנו פרשת שקלים ראשונה כדי להקדים שקלים לשקלי המן,[32] כמו ששנינו (שקלים פ״א מ״א): ׳באחד באדר משמיעין על השקלים ועל

24 דהיינו אם חל ראש חדש אדר להיות ברביעי בשבת.

25 הסופר טעה וכתב את המילה ׳פרשת׳ פעמיים.

26 השווה ארחות חיים, נח ע״ב.

27 השווה ארחות חיים, שם.

28 ראה פסחים פ״י מ״ז. סימן זה נמצא בירוש׳ מגילה פ״ג ה״ו, עד ע״ב. השווה רי״ף, מגילה, י ע״א בדפי הרי״ף; מחזור ויטרי, עמ׳ 502; ספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 180. הסימן מובא גם בסר״ע, עמ׳ קז, אבל בלי לייחסו לירושלמי.

29 סימן זה אינו מובא על ידי רב עמרם, הרי״ף ובעל ספר האשכול.

30 נראה שצ״ל ׳וטעם׳.

31 הדברים הבאים מיוסדים על סר״ע, עמ׳ קח-קט, בהשמטות ובשינויים קלים.

32 מגילה יג ע״ב: ׳אמר ריש לקיש, גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שעתיד המן לשקול שקלים על ישראל, לפיכך הקדים שקליהן לשקליו, והיינו דתנן: ״באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים״׳. השווה ירוש׳ מגילה פ״ג ה״ה, ע״ד סע״א; מסכת סופרים פכ״א ה׳ב, עמ׳ 355. ויש להעיר שטעם זה חסר בסדר רב עמרם שם, ובמחזור ויטרי, עמ׳ 205. במקומות אלו ההמשך הוא: ׳למה קורין פרשת שקלים בר״ח אדר? שזמן שקלים בר״ח אדר הוא כמה ששנינו: ״באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים״׳. אבל הוא נמצא בסדור רש״י, עמ׳ 158, אחרי שמובא הטעם של משמיעין על השקלים.

הכלאים׳. ׳ובזמן שבית המקדש קיים אדם שוקל שקלו ומתכפר לו׳.[33] כנגד אותם שקלים תקנו אותם שקלים.

ואחר פרשת שקלים תקנו פרשת זכור [קודם][34] לפורים להקדים זכירה לעשיה. ומניין שצריכין אנו לקרותו שכך אמרו חכמים (מגילה יח ע״א): ״זכור״ יכול בלב, כשהוא אומ׳ ״לא תשכח״ זה שכחת הלב. הא מה אני מקיים ״זכור״ — בפה׳.

ולמה בשלישית קורין פרה אדומה? שכך אמרו (פסחים ו ע״א): ׳שואלים בהלכות הפסח קודם לפסח שלשים יום. רבן שמעון בן גמליאל אומ׳ שתי שבתות׳. וטמא מת אינו עושה פסח, לפיכך קורין פרשת פרה שהיא הלכות טומאה וטהרה כדי שילמדו ישראל להטהר כדי שיעשו פסח בטהרה.

וברביעי פרשת החדש שחיוב של יום הוא.

וי״ג הסמוך לניסן תענית,[35] וכבר כתבנו דין תענית.[36]

פורים

פורים בי״ד בו. ואם חל י״ד או ט״ו בשבת אין אומרי׳ ת׳[37] ׳צדקתך׳.[38] ושניהם אסורין בהספד ובתענית בין באדר ראשון בין באדר שני.[39]

ערבית פורס על שמע כחול. ואומ׳ ׳על הנסים׳ בהודאה, וכן בשחרית ומנחה.[40] ואחר התפלה ואומ׳ קדיש קצר.

ומברך ׳על מקרא מגלה׳ ו׳שעשה נסים׳ ו׳שהחיינו׳ וקורא.[41] וכשקורא את המגלה מנהג לפשוט אותה כאגרת. ורב עמרם כתב קורא אותה כספר תורה ואין פושטה.[42] וכשהוא קורא ׳ואת פרשנדתא׳ עד ׳עשרת בני המן בן המדתא׳ חייב

33 בבא בתרא ט ע״א. השווה תנחומא כי תשא, א; תוספ׳ שקלים פ״א ה״ו, עמ׳ 201.

34 המילה נשמטה ונוספה בגליון.

35 כלומר, שי״ג הסמוך לחודש ניסן הוא יום תענית, תענית אסתר, ולא י״ג של אדר א׳ בשנה שיש שני אדרים.

36 ראה לעיל עמ׳ 117.

37 נראה שיש לפתור את הקיצור ׳ת׳ = תוספת, כלומר ביום זה אין מוסיפים ׳צדקתך׳.

38 ראה לעיל עמ׳ 111 הערה 31.

39 ראה מגילה ו ע״ב.

40 השווה סר״ע, עמ׳ ק.

41 השווה שם, עמ׳ קא.

42 שם, עמ׳ קג: ׳והקורא את המגילה בצבור כורך וקורא כספר תורה ואינו פושטה כאגרת, שבשתי ישיבות ובבית רבינו שבבבל ובכל מקומות ישראל קורין כספר תורה וכך המנהג׳. אבל הרי״ף, מגילה, ג ע״א מדפי הרי״ף, כותב: ׳וכתב רב האי ז״ל מנהג דחזי לנא דמאן דקרי לה למגלה קורא ופושט כאגרת אבל קורא וכורך כספר תורה לא חזי לנא׳. השווה פירוש רבינו חננאל למגילה ה ע״א; ערוך השלם, ה, ערך מגל, עמ׳ 75; שערי שמחה, ח״ב עמ׳ קט; מחזור ויטרי, עמ׳ 213; רמב״ם, הל׳ מגילה פ״ב הי״ב; ספר העיטור, הל׳ מגילה, קיד ע״א; ספר המנהיג, עמ׳ רלח; ארחות חיים, רסו ע״א.

לקרות את כולם בנשימה אחת ולא יפסיק בם דאמ׳ ר׳ חייא (מגילה טז ע״ב): ׳עשרת בני המן צריך לממרינהו בנשימה אחת. מאי טעמ׳? כולהו כחדא מחתא מחתינהו וכהדדי נפיק נשמתיהו׳.[43] והעם אומר בקול רם ׳ומרדכי יצא׳ (אסתר ח, טו) וחזן חוזר וקורא אותו. וכן ׳ליהודים׳ (שם טז) וכן ׳כי מרדכי היהודי׳ (י, ג).[44] ואחר קריאת המגלה מברך ׳האל הרב את ריבנו׳.[45]

ואחר כך אומר [׳ואתה קדוש׳ סדר קדושה שאין אומרי׳][46] ׳ובא לציון׳ בלילה. ורב עמרם[47] והמנהיג[48] והצרפתים אומרי׳ שאומרי׳ אותו לילה.[49] ואחר כך קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳.

ואם היתה ליל מוצאי שבת פורס על שמע ומתפלל ואומ׳ קדיש קצר ומבדיל וקורא את המגלה[50] ואומ׳ ׳ואתה קדוש׳ וקדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳. ומצאתי

43 הקטע הזה לקוח מסר״ע, שם.

44 מנהג קריאת פסוקים בקול רם נמצא לראשונה בסדור רב סעדיה גאון, עמ׳ שסט, והובאו דבריו בספר האשכול, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 172; מהד׳ אויערבך, ח״ב, עמ׳ 65. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 210; סדור רש״י, עמ׳ 167, סי׳ שמד; תשובות רש״י, עמ׳ 157, סי׳ קל; פרדס, עמ׳ רנד; מעשה הגאונים, עמ׳ 46; שבלי הלקט, סי׳ ר. יש לשים לב שמחברנו מזכיר רק שלושה פסוקים: ׳ומרדכי יצא׳, ׳ליהודים׳, ׳כי מרדכי היהודי׳; וכך כתוב גם בספר המנהיג, עמ׳ רמג, אבל ראה הערת המהדיר, שם. מספר ארחות חיים, רסז ע״ב ניתן ללמוד שאמנם היו שני מנהגים, אחד שלפיו אמרו ג׳ פסוקים ואחד שלפיו אמרו ד׳ פסוקים. ויש שנהגו כמנהג רב סעדיה, כפי שעולה מדברי ר׳ דוד אבודרהם: ׳ורבינו סעדיה לא הזכיר אלא שני פסוקים בלבד [...] וכן נוהגין ברוב המקומות בספרד׳. ויש להוסיף לכאן דברי בעל העיטור (ח״ב, עמ׳ 224) שכתב: ׳והלכך רשאין הציבור לקרות על פה עם הקורא במקצת פסוקים׳.

45 מגילה כא ע״ב. השווה מסכת סופרים, פי״ד ה״ב, עמ׳ 253.

46 מילים אלו נרשמו בגליון.

47 עמ׳ קד: ׳ולאחר שקורין את המגלה בפורים, בין ביום בין בלילה, אומרים ובא לציון גואל וכל סידרא וקדיש. וכך מנהג בשתי ישיבות׳.

48 עמ׳ רמה. דברי המחבר תמוהים, שהרי בספר המנהיג מביא ר׳ אברהם הירחי את דברי רב עמרם שהבאנו בהערה הקודמת, אבל מיד הוסיף: ׳ואני לא ראיתי מקום ולא שמעתי שיאמרו ״ובא לציון״ בלילה, אלא מתחילין ״ואתה קדוש״, לפי שאין עיקר גאולה אלא ביום, לפי שלא יאמרו האומות דרך הגנבים ברחו להם בלילה אלא בעצומו שליום לעיני כל מצרים, שנאמר ״ויהי בעצם היום הזה״ וגומ׳ (שמות יב, מא)׳.

49 השווה ספר העיטור, ח״ב, קיד ע״א. ברם, במקורות מדבי רש״י מובא שמתחילים מ׳ואתה קדוש׳. השווה הפרדס, עמ׳ רמח; סדור רש״י, עמ׳ 161-162; מחזור ויטרי, עמ׳ 218; סדר טרוייש, עמ׳ 38. שיטת דבי רש״י מובאת בתוספות מגילה ד׳ ע״א, ד״ה פסק, ובהגהות מיימוניות בסוף הל׳ מגילה. זהו המנהג המובא על ידי ר׳ חיים פלטיאל, עמ׳ 51. גם ר׳ אהרן הכהן בספר ארחות חיים, רסז ע״א, מביא שיטה זו ומציין ׳כך מנהגנו׳, אבל מוסיף: ׳אבל בכל גלילות קטלוניא מתחילין ״ובא לציון״ והכל הולך אחר המנהג׳. אבודרהם, עמ׳ רה: ׳ואומר ״ובא לציון״ וכל סדר קדושה׳. הטור או״ח, סי׳ תרצג, מביא את דברי רב עמרם ושיטת דבי רש״י כדעת ׳יש אומרים׳. בשולחן ערוך נפסק כ׳יש אומרים׳.

50 לפי דברי מחברנו מבדילים לפני קריאת המגלה. מנהג זה מובא על ידי ר׳ אהרן הכהן בספר ארחות חיים, רסז ע״א. מלבד המנהג שמבדילים אחר הקריאה. השווה גם אבודרהם, עמ׳ רה, ודרכי משה, או״ח, סי׳ תרצג אות ב.

בחבור הגאונים שאחר התפלה אומ׳ קדיש קצר ואומר ׳ויהי נועם׳ ואחר מבדיל.[51] ורב עמרם כתב[52] שאומ׳ ׳ובא לציון׳ בין יום ובין הלילה. ולא ידעתי למה יניח ׳ויהי נועם׳[53] כי הוא אינו אסור במלאכה כי יום טוב לא קבלו עלייהו.[54] ועו׳ כי רב עמרם כתב[55] כל זמן דלא אמרי ׳ויהי נועם׳ לא אמרי קדושא דסדרא במוצאי שבת.

תפלת שחרית

שחרית פורס על שמע ומתפלל ואומ׳ קדיש. ומוציא ספר תורה וקורין שלשה אנשים בפרשת ׳ויהי בשלח׳ מן ׳ויבא עמלק׳ עד סוף הסדר (שמות יז, ח-טז). ואעפ״י שאין בפרשה כי אם תשעה פסוקים אין מדלגין בהם.[56]

ואחר קריאת התורה אומ׳ קדיש קצר ומברך על המגלה. וקורא אותה ד׳אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי (מגילה ד ע״א): חייב אדם לקרוא את המגלה [בלילה] ולשנותה ביום׳. ומברך על מקרא מגלה ושעשה נסים ושהחיינו. והר״ם אמר שביום אינו חוזר שהחיינו.[57] וראיתי כי ביום ברכו במרשיליאה ׳שעשה נסים׳ ו׳שהחיינו׳[58] ובסוף ׳האל הרב את ריבנו׳.[59]

ואחר קריאת המגלה ביום אומ׳ ׳ובא לציון׳ עד סוף סדר קדושה ואומ׳ קדיש שלם[60] ו׳עלינו לשבח׳. ואין בו נפילת על אפים ולא ׳למנצח׳ ולא ׳שיר מזמור׳. ואם היה יום ספר אין אומרי׳ תחנונים דיום שמחה הוא ואסור בהספד ובתענית.[61] והא דלא אמרי׳ בו הלל משום דקריאתה זו היא הללא לדעת רוב המפרשים.[62]

51 השווה ארחות חיים, רסז ע״א. בספרי דבי רש״י המנהג הוא לומר ׳ויהי נועם׳ אחרי קריאת המגילה. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 218; ספר הפרדס, עמ׳ רמח; סדור רש״י, עמ׳ 161-162. וכן באבודרהם, עמ׳ רה: ׳ויהי נועם וסדר קדושה ״ויפתח ה׳ לך״ אומר אחר קריאת המגילה׳. אלא שבמחזור ויטרי, שם, יש התוספת הבאה: ׳ויש מקומות שאין אומ׳ ויהי נועם בלילה ההוא בכלל אלא מיד לאחר מקרא מגילה אומ׳ ואתה קדוש׳.

52 עמ׳ קד.

53 לא ברור לי מדוע המחבר מניח שרב עמרם סובר שאין אומרים ׳ויהי נועם׳. רב עמרם כותב: ׳ולאחר שקורין את המגלה בפורים, בין ביום בין בלילה, אומרים ״ובא לציון גואל״ וכל סידרא וקדיש וכך מנהג בשתי ישיבות׳, והדברים מתייחסים לליל פורים שאינו חל במוצאי שבת, ואם כן אין ללמוד מזה מה המנהג בליל פורים שחל במוצאי שבת.

54 מגילה ה ע״ב.

55 עמ׳ פב.

56 השווה סר״ע, עמ׳ קה; תוס׳ מגילה כא ע״ב, ד״ה אין; טור או״ח, סי׳ קלו.

57 רמב״ם, הל׳ מגילה, פ״א ה״ג. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 218; ספר המנהיג, עמ׳ רמא.

58 השווה ספר המנהיג, עמ׳ רמא; ספר האשכול, מהד׳ אויערבך, ח״ב, עמ׳ 30; ארחות חיים, דף רסד ע״א; תוספות מגילה ד ע״א, ד״ה חייב.

59 ראה מגילה כא ע״ב.

60 השווה הלשון בסר״ע, עמ׳ קד.

61 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 219; ספר מחכים, עמ׳ 29; ספר המנהיג, עמ׳ רמד; ארחות חיים, רסז סוף ע״א.

62 השווה סר״ע, עמ׳ קד; ספר המנהיג, עמ׳ רמו; ארחות חיים, רסז ע״ב.

ויותר קרוב הוא לדין יום טוב מחנוכה וערב ימים טובים דהא אמרו חכמים ז״ל[63] כל העושה בו מלאכה אינו רואה סימן ברכה לעולם ר״ל במלאכה ההיא.

ובחמשה עשר גם כן יניח ׳למנצח׳ ונפילת אפים ותחנונים ו׳שיר מזמור׳. מאמרם ז״ל:[64] ׳ארבסר וחמסר יומי פוריא אינון דלא למספד בהון׳ ואמרו:[65] ׳מלמד ששניהם אסורים בהספד ותענית ואמ׳ רבא לא נצרכא אלא לאסור את של זה בזה׳.

וכן כאשר יהיו שני אדרים אין מותר בהם נפילת על אפים ולא תחנונים יום י״ד ויום ט״ו מחדש אדר ראשון לפי מה שאמרה המשנה (מגילה פ״א מ״ד): ׳אין בין אדר ראשון לאדר שני אלא מקרא מגלה ומתנות לאביונים׳. ועל זאת המשנה בא התלמוד (מגילה ו ע״ב): ׳הא לענין הספד ותענית זה וזה שוים׳. ורב עמרם כתב שבפורים יש בו נפילה על אפים ובקשת רחמים.[66]

ראש חדש ניסן

ראש חדש ניסן כשחל בשבת מוציאין שלשה ספרים, באחד קורין בענינו של יום, ואחד בענין ראש חדש, ואחד בפרשת החדש כמו שבארנו.[1] וצריך שיזהר שתהיה קריאת ׳צו את אהרן׳ בשבת שלפני הפסח בין בשנה פשוטה בין בשנה מעוברת לפי מנהג מרשלייאה.[2] והסימן ׳פקיד ופסח׳,[3] כי בפרשת צו הגעלת כלים דכתיב ׳וכלי חרס ואם בכלי נחושת׳ (ויקרא ו, כא).[4]

63 מחברנו מתכוון לדברי הרמב״ם, הל׳ מגילה, פ״ב הי״ד: ׳ומותר בעשיית מלאכה ואעפ״כ אין ראוי לעשות בו מלאכה. אמרו חכמים כל העושה מלאכה ביום פורים אינו רואה סימן ברכה לעולם׳. למקורו של הרמב״ם ראה בית יוסף, או״ח סי׳ תרצו, ד״ה פורים.

64 פיסקא ממגילת תענית שהובאה במגילה ה ע״ב.

65 שם.

66 השווה סר״ע, עמ׳ קד.

1 ראה עמ׳ 153.

2 השווה ספר האשכול מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 170; ספר המנהיג, עמ׳ תכח והמקורות שהובאו בהערה שם; ארחות חיים, נ ע״א. מדברי המחבר למדנו שקהילת מרשלייאה היתה בין אלו שנהגו ׳פקיד ופסח׳ גם בשנה מעוברת. בטור או״ח, סי׳ תכח, מובא רק מנהג אחד: ׳לעולם קורין צו את אהרן קודם פסח בפשוטה ובמעוברת מצורע׳. וכן נפסק בשולחן ערוך שם, סעיף ד.

3 מקור הדברים הוא בסר״ע, עמ׳ קט. השווה הגהות מימוניות, הל׳ תפלה פי״ג ה״ג, אות א; לבוש החור, הל׳ ראש חדש, סי׳ ד.

4 כוונת מחברנו תובן על פי המובא בספר המנהיג, עמ׳ תכה-תכו: ׳טעם ל״פקד ופסח״ אנהר לן עיינין קרובי ר׳ אביגדור ש״צ בן ה״ר נתן נ״ע מאבינון, לפי שב״צו את אהרן״ מדבר מהלכות הגעלת כלים, וצריכין כל ישראל להיות זריזין וזהירין באלו לפני הפסח מניין דכתיב ״וכלי חרס אשר תבושל בו ישבר ואם בכלי נחשת בושלה ומורק ושוטף במים״ (ויקרא ו, כא), ואמרינן בזבחים (צז ע״א) פרק דם חטאת, שצריכי׳ להעשות בהן מריקה בחמי׳ ושטיפה בצונן בכלים שנשתמשו בהן הקדשים להכשירן מדין נותר שבלעו מידי דהוה אגיעולי גוים דכתיב בהו בפרש׳ מדיין ״כל דבר אשר יבוא באש תעבירו באש וטהר אך במי נידה יתחטא וכל אשר לא יבוא באש תעבירו במים״ (במדבר לא, כג), והגעלת כלים הנבלעים מאיסור החמץ אנו למדין מגיעולי גוים׳.

פסח

ערב פסח

כבר זכרנו במה שקדם שאין בערב יום טוב נפילה על אפים,[1] כל שכן ערב הפסח שהוא אסור בעשיית מלאכה מחצות היום ולמעלה[2] מה שאין כן בשאר ערבי ימים טובים.

וכבר אמרנו[3] שאין אומ׳ ׳ויהי נועם׳ במוצאי שבת שחל יום טוב באותה שבת ואפילו בערב שבת. והנה היה מחלוקת בעיר הזאת [בפסח][4] שחל להיות ארבעה עשר בערב שבת אם אומ׳ ׳ויהי נועם׳ במוצאי שבת שלפניו, כי יש מי שאמ׳ כי י״ד מחצות ולמעלה יום טוב ואסור בעשיית מלאכה ואומ׳ הלל במקדש.[5] וכשחל י״ד להיות בשבת אין אומ׳ ׳צדקתך׳.[6]

תפלת ערבית

ליל הפסח ראוי שלא יאריך בבית הכנסת לאמרם (פסחים קט ע״א) ׳חוטפין מצה לילי הפסח בשביל התינוקות שלא ישנו׳.

ופורס על שמע ומתפלל ואומ׳ ׳אתה בחרתנו׳ ו׳יעלה ויבא׳, ׳והשיאנו׳ ערבית שחרית ומנחה כמו שבארנו.[7] ואומ׳ ׳זמן חרותינו׳. ואחר התפלה אומ׳ קדיש שלם[8] ו׳עלינו לשבח׳.

ואם חל ליל שבת אומ׳ ׳ויכלו׳ אחר התפלה ואומ׳ קדיש שלם. ולא יאמר ׳מגן אבות׳ כי הסבה לאמרו בשביל המזיקין שלא ישאר יחיד כדי שלא יסתכן[9] וליל

1 ראה לעיל עמ׳ 112. כך היה המנהג הקדום בפרובנס ובספרד; השווה ארחות חיים, קע ע״ב; אבודרהם, עמ׳ רי. אבל בצרפת ובאשכנז נהגו שלא ליפול על פניהם כל חודש ניסן; השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 73; שם, עמ׳ 222; סדר טרוייש, עמ׳ 7; מחכים, עמ׳ 29; ספר המנהיג, עמ׳ תסה והמקורות שצוינו בהערה; ספר הרוקח, סי׳ רמה; טור או״ח, סי׳ תכט.

2 פסחים פ״ד מ״א; שם נ ע״ב.

3 לעיל עמ׳ 111.

4 מילת ׳פסח׳ נשמטה בפנים ונרשמה על ידי הסופר בגליון.

5 ראה שולחן ערוך או״ח, סי׳ רצה, בהגהה שלפני סעיף א: ׳ובזמן שאין אומרים ״ויהי נועם״ כגון שחל יו״ט בשבוע אין אומרים סדר קדושה׳. ועל זה מעיר בעל משנה ברורה, ס״ק ג: ׳היינו אפילו חל ביום ו׳ דבעינן שכל השבוע יהיה ראוי למלאכה משום דכתיב בו ״ומעשה ידינו כוננה עלינו״ וגו׳. ודוקא יו״ט גמור אבל פורים או ערב פסח שחל בימי החול אין למנוע מלומר ״ויהי נועם״ במוצאי שבת שלפניו׳. בספר תפילה כהלכתה, ירושלים תשמ״ט, עמ׳ תנא, הערה תיב, מצוין שבירושלים יש שאינם אומרים ׳ויהי נועם׳ במוצאי שבת שלפניו.

6 השווה ספר הרוקח, סי׳ רמה; ארחות חיים, קסט ע״א; ראה דברי מחברנו בסוף הלכות ראה חדש, עמ׳ 111: ׳ובמנחה אינו או׳ ״צדקתך׳ ביום שיש בו הלל׳.

7 הלכות יום טוב, עמ׳ 113.

8 במנהג מרשלייאה לא נהגו לומר הלל בתפילת ערבית של פסח. על תולדות מנהג זה ראה ב״ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, בני ברק תשנ״ה, עמ׳ 265–281.

9 ראה שבת כד ע״ב.

פסח אין בו מזיקין שנ׳ ׳ליל שמורים׳ (שמות יב, מב) — ׳לילה המשומר ובא מן המזיקין׳.[10]

וכן אין עושים קדוש בבית הכנסת בליל זו שאפי׳ עני המתפרנס מהצדקה (לו) [לא] יפחתו לו מארבע כוסות של יין.[11] ואחר הקדיש אומ׳ ׳במה מדליקין׳[12] ואומ׳ קדיש ובמקום ׳תתקבל׳ אומר ׳על ישראל ועל רבנן׳ ו׳יהא שלמא׳ ו׳עלינו לשבח׳.

ואם מוצאי יום טוב ראשון או יום טוב שני מתפלל ׳ותודיענו׳. אינו מקדש או מבדיל על הכוס בבית הכנסת לעולם.[13]

תפלת יוצר

תפלת יוצר פורס על שמע ומתפללין וכופל החזן תפלתו ומברך ׳לגמור את ההלל׳ כי הוא מכלל עשרים ואחד שגומרין בהם את ההלל.[14]

ומוציאין שנים ספרים. באחד קורין חמשה גברי ב׳בא אל פרעה׳ מן ׳משכו׳ עד ׳על צבאותם׳ (שמות יב, כא-נא).[15] ורב עמרם כתב[16] מן ׳והיה היום הזה לכם לזכרון׳ (שם יד). ובשני קורא מפטיר בפנחס מן ׳בחדש הראשון׳ עד סוף פרקא (במדבר כח, טז-כו). ומפטיר ביהושע מן ׳בעת ההיא׳ עד ׳אין יוצא ואין בא׳ (יהושע ה, ב-ו, א).[17] ורב עמרם כתב[18] מן ׳ויאמר (י״י) יהושע[19] התקדשו׳ (יהושע ג, ה) עד ׳ויהי לצאת יהושע׳.[20]

10 ראה פסחים קט ע״ב. מקור דין זה הוא במגילת סתרים לרב נסים גאון. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 280; ספר המנהיג, עמ׳ תסח; ארחות חיים, קלו ע״א; טור או״ח, סי׳ תפז.

11 ראה פסחים פ״י מ״א. השווה ספר המנהיג, עמ׳ תסז והערה לשורה 62.

12 ראה מה שכתבנו לעיל בתפלת שבת, עמ׳ 105 הערה 18.

13 ראה המקורות שצוינו בהערה 11.

14 ראה ערכין י ע״א.

15 מגילה לא ע״א: ׳אמר אביי והאידנא נהוג עלמא למיקרי משך (=׳משכו וקחו לכם צאן׳) תורא (=׳שור או כשב׳) קדש (=׳קדש לי כל בכור׳) בכספא (=׳אם כסף תלוה׳) פסל (=׳פסל לך׳) במדברא (=׳במדבר סיני׳) שלח (=׳ויהי בשלח׳) בוכרא (=׳כל בכור׳)׳. מחברנו מביא סימן זה להלן בסוף הקטע העוסק בשבת חול המועד. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 302; ספר האשכול בשם ר׳ שמואל הנגיד, מהד׳ אלבק, ח״א, עמ׳ 174; ארחות חיים, נו ע״א; אבודרהם, עמ׳ רלז; סדר טרוייש, עמ׳ 11; מחכים, עמ׳ 34. וראה ההערה הבאה.

16 עמ׳ קכה. מעניין לציין לדברי אבודרהם, שם: ׳ובורוב מקומות בספרד מתחילין מן והיה היום הזה לכם לזכרון׳. שני מנהגים אלו מובאים על ידי הטור או״ח, סי׳ תפח: ׳ומוציאין ב׳ ספרים וקוראין בא׳ בפרשה בא מן משכו עד מארץ מצרים על צבאותם ויש מתחילין מן והיה היום הזה לכם לזכרון׳.

17 מגילה לא ע״א: ׳ומפטירין בפסח גלגל, והאידנא דאיכא תרי יומי יומא קמא בפסח גלגל ולמחר בפסח יאשיהו׳, וכפי שמציין מחברנו בתפילת יום שני של פסח. זה המנהג המובא באבודרהם, שם, ובטור או״ח, שם.

18 עמ׳ קכה.

19 בפנים כתב היד כתוב ״י׳ עם סימן מחיקה מעליו ובגליון כתוב ׳יהושע׳.

20 לא מצאתי פסוק כזה ונראה שטעות סופר כאן וצריך להיות ׳ויהי ה׳ את יהושע׳. השווה לשתי גירסאות המובאות בסר״ע, עמ׳ קכה. השווה גם שערי שמחה, ח״ב עמ׳ קה; מחזור

ובמוסף מזכיר את הטל[21] כדי שיהיו כל המועדות בטל. ואומ׳ הקרובה המתוקנת אחר ׳שמו באהבה׳ ואחר ׳רב להושיע׳.

תפלת מנחה

במנחה אומ׳ ׳אשרי׳ ובא לציון׳ וכל הסדר ואומ׳ קדיש ומתפללין וכופל ואומ׳ קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳.

תפלת ערבית

וערבית אחר שישלים תפלת ערבית של יום שני, אחר אמרו קדיש שלם, עומדין הקהל ומברכים על ספירת העומר,[22] ואחר כך אומ׳ ׳עלינו לשבח׳. ולעולם אחר שאמרו קדיש שלם מברכין על ספירת העומר, בין בחול בין בשבת. ולעולם אחר ספירת העומר מקדשין או מבדילין על הכוס.

יום שני של פסח

וביום שני מוציאין שנים ספרים וקורין באחד חמשה אנשים בפרשת ׳אמור אל הכהנים׳ מן ׳שור או כשב׳[23] עד ׳וידבר משה את מועדי י״י׳ (ויקרא כב, כז-כגג, מד) ובשני קורא שני כאתמול[24] ומפטיר במלכים מן ׳וישלח המלך׳ עד ׳ואחריו לא קם כמוהו׳ (מלכים ב כג, א-כה).[25] ורב עמרם כתב מן ׳בן שמנה שנים יאשיהו במלכו׳ (שם כב, א),[26] לפי מה שאמרו (מגילה לא ע״א): ׳ביומא קמא מפטירין בפסח גלגל וביומא תנינא בפסח יאשיהו׳.

תפלת מוצאי יום טוב

ובמוצאי יום טוב לחולו של מועד פורס על שמע ומתפלל ׳שמונה עשרה׳ ואומר

ויטרי, עמ׳ 300; ארחות חיים, נו ע״א; אבודרהם, עמ׳ רלז. ראה אנציקלופדיה תלמודית, י׳, עמ׳ יא.

21 ראה תענית פ״א מ״ב.

22 ראה מנחות סה ע״ב. השווה ארחות חיים, קפה ע״ב.

23 ראה לעיל הערה 15.

24 זאת אומרת בפרשת פנחס, מן ׳בחדש הראשון׳ עד סוף הפרק (במדבר כח, טז-כו).

25 השווה ארחות חיים, נו ע״א.

26 בסר״ע, עמ׳ קכה, כתוב: ׳ומפטיר במלכים ״וישלח המלך״ עד ״ואחריו לא קם כמוהו״׳. ברם, ב׳יערי שמחה, ח״ב, עמ׳ קו: ׳ומפטירין במלכים ואמר מר רב עמרם ״בן שמנה שנים יאשיהו במלכו״ עד ״ואחריו לא קם כמוהו״. ומנהגנו מן ״וישלח המלך״ עד ״לא קם כמוהו״׳. וראה אנציקלופדיה תלמודית, י׳, עמ׳ יא.

27 לא ברור למי מתכוון מחברנו. בסר״ע, עמ׳ קל, מוזכר ש׳במוצאי יו״ט לחולו של מועד מבדיל על היין אבל לא על האור׳, אבל אין התייחסות לבשמים. ברם הרמב״ם פסק (הל׳ שבת פכ״ט הכ״ח) ׳ואין צריך לברך לא על הבשמים ולא על הנר׳. והשווה טור או״ח, סי׳ תצא, ובית יוסף שם.

׳אתה חננתנו׳ במוצאי שבת. ואומ׳ ״יעלה ויבא׳ בערבית ומבדיל בלא בשמים ומאור כאמרם ז״ל[27] הבדלה מיום טוב לחולו של מועד אבל בלא בשמים ומאור.

יום השלישי של פסח

וביום שלישי[28] שהוא יום ראשון לחולו של מועד פורס על שמע ומתפלל כחול אלא שאומ׳ ״יעלה ויבא׳ בעבודה. ומברך ׳לקרוא את ההלל׳[29] וקורין אותו בדלוג.[30]

ואומ׳ קדיש שלם ומוציאין שני ספרי תורה. באחד קורין שלשה אנשים ב׳בא אל פרעה׳ מן ׳קדש לי׳ עד סוף הסדר (שמות יג, ב-טז).[31] ובשני קורא רביעי בפנחס מן ׳והקרבתם׳ עד ׳כל מלאכת עבודה לא תעשו׳ (במדבר כח, יט-כה). ואומ׳ קדיש קצר ומתפלל מוסף כיום טוב. וכופלו ואומ׳ קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳.

יום רביעי של פסח

וביום הרביעי שהוא יום שני לחול המועד קורין באחד שלשה אנשים ב׳אלה המשפטי״ מן ׳אם כסף תלוה׳ עד ׳לא תבשל גדי בחלב אמו׳ (שמות כב, כד-כג, יט)[34] ובשני קורא רביעי כמו אתמול.

יום חמישי של פסח

ובחמישי שהוא שלישי לחול המועד קוראין באחד ב׳כי תשא׳ מן ׳פסל לך׳ עד ׳לא תבשל גדי בחלב אמו׳ (שמות לד, א-כו) ובשני קורא רביעי כמו אתמול.

יום ששי של פסח

ובששי שהוא רביעי לחול המועד קורין שלשה ׳בהעלותך׳ מן ׳וידבר י״י אל משה במדבר סיני׳ עד ׳והגר הגר בתוככם ולאזרח הארץ׳ (במדבר ט, א-יד)[32] ובשני קורא רביעי כמו אתמול.

שבת חול המועד

וכשחל שבת חול המועד מוציאין שנים ספרים וקורין באחד מ׳כי תשא׳ מן ׳ראה

28 נראה שמבנה התיאור הבא לקוח מסר״ע, עמ׳ קכו, אלא שמחברנו הרחיב את הדברים.

29 כדעת רב עמרם, שבימים שבהם גומרים את ההלל מברכים ׳לגמור את ההלל׳, ואילו בימים שאין גומרים את ההלל מברכים ׳לקרא את ההלל׳. ראה מה שכתב המחבר בתפלת יום טוב, עמ׳ 115, ומה שציינו בהערה שם.

30 ראה ערכין י ע״א-ע״ב, מדוע חול המועד ואחרון של פסח שונים מימות חג הסוכות שבהם גומרים את ההלל כל יום.

31 ראה לעיל הערה 15.

32 ראה לעיל הערה 15. בפסוק י״ד נאמר שם: ׳חוקה אחת יהיה לכם ולגר ולאזרח הארץ׳. בכתב היד יש קו מעל המילה ׳בתוככם׳ וכנראה התכוון הסופר שיש למחוק את המילה, אלא שגם המילים ׳והגר הגר׳ אינן בפסוק ויש למחוק גם אותן.

אתה׳ עד ׳לא תבשל גדי׳ (שמות לג, יב-לד, כו)[33] ובשני קורא מפטיר כמו אתמול. ומפטיר ביחזקאל מן ׳היתה עלי׳ עד ׳דברתי ועשיתי׳ (יחזקאל לז, א-יד).[34] ומפטיר חותם ׳מקדש השבת׳ שאלמלא שבת אין נביא בחולו של מועד.[35]

וסימן לכל הפרשיות שקורין בפסח: משך תורא קדש בכספא פסל במדבר שלח בוכרא.[36]

אם יהיה פסח ביום חמישי שיהיה יום שלישי שבת נפיל ׳קדש לי כל בכור׳ ויקרא ׳ראה אתה׳.[37] ויקרא ביום ראשון שהוא רביעי לחג ׳קדש לי׳, ויום [שני שהוא][38] חמישי לחג יקרא ׳אם כסף׳, ויום שלישי שהוא ששי לחג יקרא ׳במדבר סיני׳ ויפיל ׳פסל לך׳, כי כבר קראו בשבת.[39]

ואם שכחו וקראו בארבעה בענינו של יום ולא קראו בפרשת קרבן מוסף[40] יחזור שליח צבור ויקרא בפרשת הקרבנות, ורביעי כמאן דליתיה דמי. ואי אפשר שלא לקראות בקרבנות דחובא הוא, לפיכך יחזור שליח צבור ויפתח ספר תורה ויקרא לכל מי שירצה לרביעי ולא לאחד.[41]

וכל ימי הפסח אחרון[42] יקרא ׳והקרבתם׳ וקורא כמו ביום השביעי דחדא פרשתא

33 השווה מגילה לא ע״א.

34 השווה מגילה שם. ראה מה שכתב מחברנו בתפלת סוכות, עמ׳ 141. השווה סר״ע, עמ׳ קכז.

35 ראה מה שכתב המחבר בתפלת שבת, לעיל עמ׳ 107.

36 ראה לעיל הערה 15. אותיות אלו נכתבו בכתב היד באותיות גדולות. במחזור ויטרי, עמ׳ 302-303, נמצא הסבר לסדר קריאות אלו.

37 השווה מגילה לא ע״א.

38 המילים נשמטו ונכתבו בגליון.

39 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 303; סדר טרוייש, עמ׳ 11; ספר מחכים, עמ׳ 35. בספר העיטור, ח״ב, קלו ע״ד, מובא מנהג שונה: ׳וזה הסדר (משך תורא קדש בכספא פסל במדבר שלח בוכרא) כשחל באג״ז, אבל אם חל בחמישי הסדר משך תורא פסל במדברא׳. זאת אומרת שמקדימים קריאת ׳פסל׳ שהיא הקריאה בשבת, וביום ראשון ממשיכים עם מה שבא בדרך כלל אחרי ׳פסל׳ שהיא קריאת במדבר. בדברי העיטור הנדפס לא נאמר מה הוא המשך הסדר. אבל ניתן לעמוד על כך מהנמסר בארחות חיים, נו ע״ב. שם מובאת דעת בעל העיטור בזה הלשון: ׳וכתב הבעל העיטור שזה הסדר נוהג כשחל פסח באג״ז אבל אם חל ביום ה׳ נוהג הסדר משך תורא פסל במדברא קדש בכספא שלח בוכרא׳. זאת אומרת שאחרי ׳במדברא׳ חוזרים להשלים הקריאה החסרה, ובסדר המקובל. ומוסיף בעל ארחות חיים: ׳ויש כותבין שאינו משנה הסדר לעולם לבד מאותו יום שבת אבל למחרתו חוזר לקדמותו וכן מנהגנו׳. נראה שמנהג ה״יש כותבין׳ הוא מנהג מחברנו, ונמצא שלמרות העובדה שגם בעל העיטור היה תושב מרשלייאה, יש שינוי בין מנהגו למנהג שמוסר מחברנו. יש להוסיף שמנהג מחברנו הוא המנהג המובא בתוספות מגילה לא ע״א ד״ה והאידנא, ועל ידי הרא״ש בפסקיו, פ״ד סי׳ י׳.

40 כלומר שארבעת הקרואים לתורה קראו רק בעניינו של יום, ולא קראו בכלל בקרבן מוסף של פסח.

41 כוונת הדברים אינה ברורה. נראה שכוונת מחברנו לומר שלא לקרא לתורה אחד שהיה בין הארבעת הקרואים הראשונים.

42 פירוש אחרון הקרואים, העולה הרביעי.

היא.[43] ואין לשנות כלל, אבל ביום ראשון וביום שני קורא מפטיר מן ׳ובחדש הראשון׳.[44]

יום שביעי של פסח

וביום השביעי יעשה קדוש בלילה כמו קדוש לילה ראשונה. ואין אומרי׳ בו זמן כאמרם (סוכה מז ע״א): ׳אין אומרי׳ זמן בשביעי של פסח׳.

וכל הימים של פסח זולת שני ימים ראשונים מברכים ׳לקרוא את ההלל׳ ומדלגין, ואפי׳ שני הימים האחרונים.[45]

ויום שביעי מוציאין שנים ספרים וקורין באחד חמשה אנשים מן ׳ויהי בשלח׳ עד ׳כי אני י״י רופאך׳ (שמות יג, יז-טו, כו),[46] כי השירה נאמרה ביום השביעי. ומפטיר קורא ב׳פנחס׳ עד סוף פסקא ומפטיר בשמואל מן ׳וידבר דוד׳ עד ׳מגדיל ישועות מלכו׳ (שמואל ב כב, א-נא),[47] שהוא סוף השירה.[48]

יום אחרון של פסח

וביום השני שהוא אחרון קוראים באחד חמשה גברי ב׳ראה אנכי׳ ׳כל בכור׳ עד סוף הסדר (דברים טו, יט-טז, יז) ומפטיר קורא בשני בפרשת ׳פנחס׳ כמו אתמול. ומפטיר בישעיה מן ׳עוד היום בנוב׳ עד ׳צהלי ורני׳ (ישעיה י, לב-יב, ו), כאמרם (מגילה לא ע״א): ׳ביום שביעי של פסח קורין ״ויהי בשלח״ ומפטי׳ ״וידבר דוד״ ולמחר קרינן ״כל הבכור״ ומפטירין ״עוד היום״׳. ואם חל שמיני של פסח בשבת מנהג להתחיל ׳עשר תעשר׳ וכן בשמיני של פסח.[49]

ואם תאמר: למה אין גומרין ההלל כי אם בימים הראשונים ובשאר הימים ׳לקרוא׳, ולמה נשתנו מימי סכות? הללו חלוקים בקרבנותיהם; בסכות בכל יום

43 כלומר, כמו ביום שביעי של פסח, שהמפטיר קורא מ׳והקרבתם׳ (במדבר כח, יט) עד סוף הפרשה (פסוק כה), כך נוהגים כל ימי חול המועד. הערת פרופ׳ פליישר: ואולי יש להוסיף ׳וקורא כמו [כן] ביום השביעי׳.

44 זאת אומרת מהפסוק הראשון (׳ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח לה״) בפרשת קרבן מוסף של חג הפסח (שם פסוק טז), שהרי שלושת הפסוקים הראשונים של הפרשה עד הפסוק ׳והקרבתם׳ שייכים ליום הראשון של פסח.

45 השווה ערכין י ע״א; רמב״ם, הל׳ חנוכה, פ״ג ה״ז. וראה דברי מחברנו בהמשך.

46 ראה מגילה לא ע״א. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 304.

47 מגילה שם. ראה דברי מחברנו בהמשך.

48 אפשר שמחברנו בא להוציא מן המנהג שהובא בספר האשכול בשם ר׳ שמואל הנגיד, מהד׳ אלבק, ח״א עמ׳ 174: ״יום שביעי [...] ומפטיר בשמואל מן ותהי עוד מלחמה לפלשתים עד על שמונה מאות חלל בפעם אחת (שמואל ב כא, טו-כג, ח)׳. וראה המשך דברי בעל ספר האשכול. והשווה גם מחזור ויטרי, עמ׳ 304.

49 השווה ארחות חיים, נו ע״ב; טור או״ח, סי׳ תצ.

יש בו קרבן חדש, קרבן היום זולת קרבן אתמול, והוא חג בפני עצמו. והללו אין חלוקים בקרבנותיהם, כלומ׳ — ימי הפסח, כי קרבן פסח ביום הראשון ובשאר הימים אין בהם חדוש בסדר כמו שכתו׳ ׳כאלה תעשו ליום שבעת הימים׳ (במדבר כח, כד).[50]

ואמרו[51] שהימים שהיחיד גומר בהם את ההלל: שני ימים של פסח ושני ימים של עצרת ותשעה ימי החג ושמונה ימי חנוכה.

וחייב אדם למנות התשעה וארבעים יום מתחלת ליל שני של פסח עד שבועות, בין צבור בין יחיד. ויברך בכל לילה על ספירת העומר, ר׳ל עשירית האיפה, שהוא מקריב מקמח שעורים יום שני של פסח.[52] ויאמר שהיום כך וכך ימים שהם כך וכך שבועות[53] כאמרם (מנחות סו ע״א): ׳אמ׳ אביי צריך למימני יומי ושבועי׳.

אייר

אין בו חדוש.

סיון

לעולם יהיה יום ראשון של שבועות יום שהיה שני של פסח.
וכבר זכרנו[1] שערב שבועות אין בו נפילה על אפים.

תפלת ערבית

ומעריב ופורס על שמע ומתפלל כשאר ימים (ימים)[2] ואומ׳ ברכה רביעית ׳אתה בחרתנו׳ ו׳יעלה ויבא׳ ׳והשיאנו׳ ואומ׳ ׳זמן מתן תורתנו׳. ואחר תפלתו קדיש שלם ו׳עלינו לשבח׳.

וכשיקרה בשבת יתפלל ׳ותודיענו׳ ויקדש יקנה״ז כמו שבארנו.[3]

ואם היה יום שני של חג שבועות שבת, כי יום ראשון אי אפשר להיות כי

50 השווה ערכין י ע״א-ע״ב.
51 שם, י ע״א.
52 השווה ויקרא כג, טו-טז; מנחות סה ע״ב-סו ע״א.
53 לכאורה משמע שנוסח הספירה אצל מחברנו דומה למנהג האשכנזים ׳היום [...] ימים שהם [...] שבועות׳, ולא ׳היום [...] ימים לעומר שהם [...] שבועות׳ כמנהג עדות המזרח.

1 ראה לעיל עמ׳ 112.
2 המילה ״ימים׳ נכתבה על ידי הסופר בטעות פעמיים.
3 ראה לעיל עמ׳ 116.

יהיה פסח בששי ולא ׳בד״ר׳ פסח,[4] מתפלל כדין שבת ויום טוב. ואו׳ ׳ויכלו׳ ו׳מגן אבות׳ אבל אין אומ׳ ׳במה מדליקין׳ לפי שאין מעשרין ומערבין ביום טוב[5] ומקדש ואומ׳ ׳שהחיינו׳.

תפלת שחרית

ובבקר פורס על שמע ומתפלל כשאר ימים טובים ומברך ׳לגמור את ההלל׳.[6]

ומוציא שני ספרי׳ וקורין באחד חמשה בפרשת ״יתרו׳ מן ׳בחדש השלישי׳ עד סוף הסדר (שמות יט, א-כ, כג), ובשני קורא מפטיר ב׳פנחס׳ מן ׳וביום הבכורים׳ עד ׳ונסכיהם׳ (במדבר כח, כו-לא) ומפטיר ביחזקאל מן ׳ויהי בשלשים שנה׳ עד ׳ואשמע אחרי׳ (יחזקאל א, א-ב, א).[7]

יום שני של שבועות

וליל שני מקדש ׳שהחיינו׳. וביום שני מוציאין שני ספרים וקורין באחד חמשה ב׳ראה אנכי׳ עד סוף הסדר. ובשני קורא כמו אתמול. ומפטיר בתרי עשר מן ׳תפלה לחבקוק׳ עד ׳למנצח׳ (חבקוק ג, א-יט), וכבר התבאר זה בתלמוד.[8]

ואם חל שני בשבת מוסיפין מן ׳עשר תעשר׳ עד סוף הסדר.

וצריך לכוון שיקרא ׳במדבר סיני׳ ואחר כך יעשה חג שבועות, והסימן ׳מנו ועצרו׳,[9] כי כן עצרת אחר ספירת העומר. ו׳אמ׳ ר׳ שמעון[10] עזרא תקן לישראל שיהיו קורין קללות שבתורת כהנים קורם עצרת ושל משנה תורה קורם ראש השנה. מאי טעמ׳? כדי שתכלה שנה וקללותיה׳ (מגילה לא ע״ב), שאף עצרת ראש השנה לאילן.[11]

והקורא בקללות שבתורת כהנים אינו מפסיק, שכך שנינו (מגילה לא ע״ב): ׳אין מפסיקין בקללות׳ אלא אחד קורא את כלו. מה טעם? ׳לפי שאין אומ׳ ברכה על הפורענות׳ (שם), אלא היאך יעשה? ׳כשהוא מתחיל מתחיל בפסוק שלפניהם, וכשהוא מסיים מסיים בפסוק שלאחריהם. אמר אביי: לא שנו אלא קללות שבתורת כהנים אבל של משנה תורה פוסק. מה טעם? הללו בלשון רבים אמורות ומפי הגבורה אמרן, והללו בלשון יחיד אמורות ומשה מפי עצמו אמרן׳.[12]

4 כלומר, יום ראשון של פסח לא יחול לא ביום שני, ולא ביום רביעי ולא ביום ששי.
5 ראה לעיל עמ׳ 114.
6 ראה ערכין י ע״א.
7 ראה מגילה לא ע״א.
8 שם.
9 השווה סר״ע, עמ׳ קט; הגהות מיימוניות, הל׳ תפלה, פי״ג ה״ג, אות א.
10 בדפוס: ׳ר׳ שמעון בן אלעזר׳; בכ״י מינכן: ׳אמר ר׳ אלעזר׳.
11 ראה ראש השנה פ״א מ״ב.
12 מגילה לא ע״ב. כל הקטע לקוח מסר״ע, עמ׳ קט.

גם עשו סימן 'עשו"ק וזאת חקת חשוק', פי' — עצרת שבת 'ויקח קורח' 'וזאת חקת' 'חשוק', פי' — חבר.[13] וסימן אחר: 'עצרת ו"ז עצור ו"ז', פי' — אם יבא עצרת ו"ז חבר קורח וחקת.[14]

תמוז

י"ז בתמוז יום תענית ומתפללין 'עננו'. וקורין שחרית 'ויחל' ובמנחה. ושנינו בפסיקתא[1] מבראשית עד י"ז בתמוז מפטירין בענין הפרשיות, דומה בדומה. מכאן ואילך הכל לפי הזמן (וכמאורע) [והמאורע][2] תלת דפורענותא דש"ח, 'דברי ירמיהו', 'שמעו דבר', 'חזון ישעיהו'. ושב דנחמתא,[3] 'נחמו', 'ותאמר ציון', 'עניה סוערה',[4] 'רני עקרה', 'קומי אורי', 'שוש אשיש'. ותרתי דתיובתא,[5] 'דרשו י"י', 'שובה ישראל'.

'חזון' ל'אלה הדברים' לפני תשעה באב,[6] 'שוש אשיש' לפני ראש השנה, 'דרשו' בעשרת ימים בין ראש השנה ויום הכפורים.[7]

אב

תשעה באב

כשיקרה ראש חדש (ב)[1] אב בשבת תהיה ההפטרה 'חדשיכם' (ישעיה א, יד)[2] ובשבת שניה מן 'לכו נא' עד 'נכון יהיה' (שם יח-ב , ב).[3]

13 נראה שפירוש 'עשו"ק' הוא (ע=עצרת, ש=שבת, ו"ק=ויקח קרח); והכוונה כשיום עצרת חל בשבת אז חבר [חשוק] 'ויקח קרח' ל'וזאת חקת'.

14 ר"ל אם יבא עצרת ושבת (ו"ז) חבר ו' (='ויקח קורח') וז' (='וזאת חקת').

1 כל הקטע הבא לקוח מספר המנהיג, עמ' רפד. ומהדיר הספר כבר העיר שם שהציטוט אינו נמצא בפסיקתא, והביא את דברי ש' בובר במבואו לפסיקתא דרב כהנא, עמ' XX, שהגיה בספר המנהיג: 'אנו נוהגים עפ"י הפסיקתא'. קטע דומה לזה של מחברנו מובא גם על ידי הטור, או"ח סי' תכח, ועל ידי ר' דוד אבודרהם, עמ' שב, ששאבו גם הם מספר המנהיג. ראה המקורות שצוינו במנהיג, שם, והשווה מחזור ויטרי, עמ' 223; סדר טרוייש, עמ' 13.

2 אפשר שיש לפענח את הכתוב כ'ובמאורע'. בכל אופן נראה שיש טעות סופר כאן, וצריך להיות 'והמאורע', כמו שהוא באמת בספר המנהיג.

3 בספר המנהיג באים כאן ראשי התיבות 'נו"ע ארק"ש', הסימן לשבע ההפטרות של נחמה. השווה מחזור ויטרי, שם; סדר טרוייש, שם.

4 בספר המנהיג מצוין ל'אנכי אנכי', וכן הוא בפסיקתא דרב כהנא. ראה פיסקא יט, עמ' 301.

5 בספר המנהיג מופיעים כאן ראשי התיבות 'ד"ש', הסימן לשתי ההפטרות של תשובה.

6 השווה מחזור ויטרי, עמ' 223.

7 השווה ספר המנהיג, עמ' רפה; סדר טרוייש, עמ' 13.

1 מעל לאות ב' נמצא סימן מחיקה.

2 השווה מגילה לא ע"ב ותוס' שם, ד"ה ראש חדש.

3 השווה ארחות חיים, ס ע"א; ראה אנציקלופדיה תלמודית, י', עמ' יח.

תשעה באב שחל במוצאי שבת

ויאכל ערב תשעה מיום.[4] יתפלל מעריב ויאמר ב׳תשכון׳ אחר ׳ובנה׳ ׳רחם י״י את אבלי ציון׳ ובמנחה אומ׳ ׳נחם׳.[5] ויאמר שליח צבור ׳עננו׳ בין ׳גואל׳ ל׳רופא׳ ויחיד ב׳שומע תפילה׳.[6]

ואחר התפילה קדיש ויביאו לפניו הנר ויברך ׳מאורי (הנר)[7] האש׳.[8] ואין אומ׳ ׳ויהי נועם׳ ולא ׳ויתן לך׳[9] ויאמר מן הקינות לפי המנהג. ואומ׳ ׳ואתה קדוש׳ וכל הסדר ואין אומ׳ ׳ובא לציון׳ בלילה שאין הגואל בא [אלא][10] ביום.[11] גם אין אומ׳ ׳ואני זאת׳ מפני שאסור בדברי תורה ואיך יאמר ׳לא ימושו׳.[12] וכסדר כשיקרה בשבת כן הוא כשיקרה בערב שבת שנדחה הצום ליום א׳.

תפלת שחרית

וכתבו הגאונים[13] שכל מקום שאין אומ׳ ׳ויהי נועם׳ אין אומ׳ סדר קדושה כמו שאם חל יום טוב במוצאי שבת או באמצע שבת שאין בו ומעשי ידינו. ורב האיי כתב בבבל וכל סביבותיה אין אומ׳ ׳ויהי נועם׳ ואומ׳ תחתיו קינות, אבל מנהגנו ערבית שחרית ומנחה לומר ׳ואני זאת בריתי׳ והעם עוסקין באיוב ובקינות ובירמיה[14] אבל

4 משפט זה הוא המשך העניין הקודם ששבת השנייה היא ערב ט׳ באב, והמחבר משמיענו שיש להקפיד לגמור אכילת שבת ביום, ולא להמשיך בה אחר השקיעה כבשבת רגילה.

5 השווה ספר המנהיג, עמ׳ רצה. על אמירת ׳רחם׳ או ׳נחם׳ בט׳ באב ראה ספרי גלגולי מנהג, עמ׳ 51.

6 ראה תענית יג ע״ב.

7 מעל המילה ׳הנר׳ נמצא סימן מחיקה.

8 השווה שערי שמחה, ח״א, עמ׳ כב; טור או״ח, סי׳ תקנו.

9 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 229; סדר טרוייש, עמ׳ 17; ארחות חיים, ריג ע״א-ע״ב; ספר מחכים, עמ׳ 36.

10 המילה נרשמה בגליון.

11 ראה לעיל עמ׳ 109.

12 ראה שתי ההערות הבאות ודברי המחבר בהמשך. השווה שערי שמחה, ח״א, עמ׳ כג; מחזור ויטרי, עמ׳ 227; ספר הפרדס, עמ׳ קנז; ראבי״ה, ג, עמ׳ 675; ספר הרוקח, סי׳ שיא.

13 הקטע הבא, מלבד מילות הפתיחה ׳וכתבו הגאונים שכל מקום׳, לקוח מספר המנהיג, עמ׳ רצו. ומעניין שאף על פי שמחברנו הביא לעיל דברים בשם ספר המנהיג, ראה לדוגמא עמ׳ 147. כאן הוא מעתיק מהספר בלי לציין את המקור. השווה גם שערי שמחה, ח״א, עמ׳ כב-כג.

14 גם חלק זה של דברי מחברנו לקוח מספר המנהיג, שם. השווה שערי שמחה, ח״א, עמ׳ כג,

ראיתי בפרוונצה ובצרפת[15] שמדלגין [מן][16] 'ובא לציון' וגם 'ואני זאת בריתי', וכן באבל, לפי שאין גאולה בלילה. גם ביום אין להזכיר גאולה.[17] ואחר קינות אומר קדיש שלם.

וביום שחרית, אחר שישלים פסוקי דזמרה עד 'ומהללים לשם תפארתך', נהגו לדלג כל השירה.[18] ומתחיל 'ישתבח' וקדיש קצר ופורס על שמע ומתפלל כמו ערבית. ואומ' סליחות ב'חנון המרבה לסלוח' ו'עננו' בין 'גואל' ל'רופא',[19] ו'רחם' ב'תשכון' וברכת כהנים שחרית ומנחה[20] וקדיש שלם.

ומוציא ספר תורה וקורין שלשה ב'ואתחנן' מן 'כי תוליד בנים' עד 'כל הימים' (דברים ד, כה-מ) ורביעי מפטיר[21] בירמיה 'אסוף אסיפם' עד 'חפצתי נאום י"י' (ירמיה ח, יג-כג; ט, א-כג)[22] וחותם כל הברכות 'שמחנו' אבל לא רביעי.[23]

ודברי מהדיר הספר, בהערות לח ולט; ש' אברמסון, רב נסים, עמ' 134 הערה 7; מחזור ויטרי, עמ' 227.

15 גם המשך זה לקוח מספר המנהיג. המדבר כאן אינו ר' יצחק אבן גיאת כבמשפט הקודם, אלא בעל ספר המנהיג עצמו, ר' אברהם ב"ר נתן. ואמנם מנהג מרשלייאה מתאים למנהג 'פרוונצה' המצוין בדברי ר' אברהם הירחי.

16 המילה נשמטה ונרשמה בגליון, ברם היא חסרה בספר המנהיג.

17 בספר המנהיג הנוסח הוא: 'אבל ראיתי בצרפת ובפרובינצ' שמדלגין "ואני זאת בריתי" וכן באבל לפי שאין גאולה בלילה, וכן "ובא לציון גואל" ביום זה אין להזכיר גאולה'; ראה שם בשינויי גירסאות. השווה מחזור ויטרי, עמ' 226; ספר הפרדס, עמ' רנז; ספר הרוקח, סי' שיא.

18 זאת אומרת שאחרי תה' קמ"ה-ק"נ אמרו רק 'ויברך דוד' (דברי הימים א' כט, י-יג), בלי 'אתה הוא ה' לבדך' (נחמיה ט', ו-יא), שמוסיפים עליו כל יום. השווה מחזור ויטרי, עמ' 226; ספר האשכול, מהד' אלבק, ח"ב, עמ' 183; ספר המנהיג, דיני תפילה, עמ' נד, רצז; ארחות חיים, ריב ע"ב; שבלי הלקט, סי' רסט.

19 השווה סר"ע, עמ' קלב; סדור רב סעדיה גאון, עמ' שיט; ארחות חיים, ריב ע"ב. ד' גולדשמידט העיר במבוא לסדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשכ"ח, עמ' ז-ח: 'רב עמרם וגם רב סעדיה גאון פוסקים שהש"ץ היורד לפני התיבה בשחרית אומר סליחות בברכת "חנון המרבה לסלוח" כמנהג שאר התעניות, ויש סימנים שכך נהגו זמן מה בספרד בהשפעת סדר רב עמרם גאון'. ממחברנו למדים אנו שכך אמנם היה המנהג במרשלייאה.

20 כך היה אפוא מנהג מרשלייאה; וכן מובא בסר"ע, עמ' קלד. בארחות חיים, שם, נזכרת ברכת כהנים רק בשחרית.

21 מעניין לציין שמחברנו קובע שהרביעי הוא המפטיר. השווה סר"ע, עמ' קלג; תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 302 הערה 3; ספר המנהיג, עמ' רצח; ארחות חיים, נז ע"א. בעל ארחות חיים מרבה לציין את הפוסקים שקבעו שהשלישי הוא המפטיר, אולי מפני שאמנם היה מנהג שלפיו עלה המפטיר רביעי, כפי שמשמע מדברי מחברנו.

22 ראה מגילה לא ע"ב.

23 רוצה לומר שהמפטיר חותם את ברכות ההפטרה בברכה השלישית, 'שמחנו ה' אלקינו באליהו הנביא עבדך', אבל אינו אומר את הברכה הרביעית, 'על התורה ועל העבודה'. השווה סר"ע, עמ' קלג; וראה לעניין זה גם תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 301-303 והערה 6 שם.

ומנהג לשנות הגלילה בספר לקיים ׳עמו אנכי בצרה׳ (תהלים צא, טו). גם מנהג לקרוא במקום שפל לא על הבימה.[24]

ומחזיר הספר ואומ׳ קדיש ו׳אשרי׳ ואחר כך אומ׳ קנות וסדר קדושה אבל מתחיל ׳ואתה קדוש׳[25] ואין אומ׳ ׳למנצח׳ שאסור לקרוא בדברי תורה[26] והוא יום צרה, נאמר בו ׳צעקו בנים ולא ענה אב׳.[27] ואם היה יום ספר אין אומ׳ ׳והוא רחום׳ ולא תחנה.[28]

תפלת מנחה

ובמנחה אומ׳ החזן ׳אשרי׳ וקדיש קצר. ומוציא ספר תורה וקורין שלשה ב׳כי תשא׳ מן ׳ויחל׳ עד ׳אשר אני עושה עמך׳ (שמות לב, יא; שם לד, י) והשלישי עצמו מפטיר בישעיה ׳דרשו י״י׳ עד ׳אקבץ עליו לנקבציו׳ (ישעיה נה, ו-נו, ח).

וכי כתבו[29] דמפטיר אינו עולה מן המנין הני מילי שבתות וימים טובים שהוא תקנת משה[30] ומפטירין בהם אבל תקנת עזרא שקוראין שלשה[31] אין מפטירין במנחה ואם בא להפטיר השלישי מפטיר[32] כמו מקומות שמפטירין במנחה בשבת[33]

24 המקור למנהגים אלו במסכת סופרים פי״ח, עמ׳ 315-316. השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 227; ספר האשכול מהד׳ אלבק, ח״ב, עמ׳ 183; ספר מחכים, עמ׳ 36; ארחות חיים, ריג ע״א; שבלי הלקט, סי׳ רסט. ראה בקשר למנהגים אלו מה שכתבתי בספרי גלגולי מנהג, עמ׳ 47.

25 השווה סר״ע, עמ׳ קלג; מחזור ויטרי, עמ׳ 227; ספר המנהיג, עמ׳ רצז הערה לשורה 38; ארחות חיים, ריג ע״א.

26 נראה שמה שכתב מחברנו, ׳שאסור לקרוא בדברי תורה׳, חוזר על מה שהוא כתב ׳מתחיל ״ואתה קדוש״׳, והוא בא להסביר מה טעם מדלגים על הפסוק ׳ואני זאת בריתי׳, שהוא מפני שפסוק זה מתייחס לתלמוד תורה והיום אסור בתלמוד תורה. השווה דברי מחברנו לעיל, בתפילת ליל ט׳ באב: ׳גם אין אומ׳ ״ואני זאת״ מפני שאסור בדברי תורה, ואין יאמר ״לא ימושו״׳.

27 המילים ׳והוא יום צרה נאמר בו צעקו בנים ולא ענה אב׳ חוזרות על מה שכתב ׳ואין אומר ״למנצח״׳. המשפט ׳צעקו בנים ולא ענה אב׳ לקוח מהקינה ׳עד אנה בכיה בציון ומספד בירושלים׳ הנאמרת בליל ט׳ באב. כוונת מחברנו להסביר שאין אומרים ״ענך ה׳ ביום צרה׳ ביום שבו ׳צעקו בנים ולא ענה אב׳. נימוקים אחרים למנהג שלא לומר ׳למנצח׳ ראה ספר הפרדס, עמ׳ רנז; אבודרהם, עמ׳ רנז. המנהג לא היה מקובל בכל מקום, כפי שניתן ללמוד ממחזור ויטרי, עמ׳ 227; ספר מחכים, עמ׳ 36; מנהגי ר״ח פלטיאל, עמ׳ 59; מנהגי ר׳ אברהם קלויזנר, עמ׳ קל; ספר המנהגים לר׳ אייזיק טירנא, עמ׳ פב; מהרי״ל: מנהגים, עמ׳ רנה. השיטה מובאת בשם המנהגים על ידי הרמ״א או״ח סי׳ תקנט, סעיף ד, ומעניין שבעל המשנה ברורה מעיר שם: ׳ולא למנצח: דכתיב שם יענך ד׳ ביום צרה ישגבך וגו׳ ואין שייך לומר זה׳, והדברים זהים לדברי מחברנו.

28 השווה מחזור ויטרי, עמ׳ 227; סדר טרוייש, עמ׳ 7; ארחות חיים, ריג ע״א.

29 ראה עמ׳ 151 הערה 10.

30 ראה ירוש׳, מגילה פ״ד ה״א, עה ע״א.

31 ראה ירושלמי שם.

32 ראה לעיל הערה 21.

33 על מקומות שמפטירין במנחה בשבת ראה אנציקלופדיה תלמודית, י, עמ׳ ד. ספק אם המחבר מתייחס למקומות שהיו ידועים לו באופן אישי או רק למה שנודע לו ממקורות הספרותיים, כגון מקומות בפרס שהזכיר רב האיי גאון.

ובתעניות.[34] ואומ׳ קדיש קודם שיפטיר. ואחר שיפטיר אומ׳ נחמות.[35] ומחזיר הספר ומתפלל מנחה.

ואחר ׳ובנה אותה׳ אומ׳ ׳נחם י״י את אבילי ציון׳[36] וקדיש שלם ומתפלל תפלת ערבית.

וכשיהיה ט׳ באב ביום א׳, שאמרנו[37] שלא יבדיל במוצאי שבת ליל הצום, יביאו לפניו ליל שני כוס של יין ומברך ׳בורא׳ ומבדיל[38] כי התאמת לנו[39] שאסור לטעון קודם שיבדיל. ואמרו (פסחים קו ע״א) מי שלא הבדיל במוצאי שבת מבדיל והולך כל השבת כולה, עד יום שלישי נקרא מוצאי, ומרביעי ואילך נקרא ערב שבת.[40]

וראוי להזהר שתהיה פרשת ׳ואתחנן׳ אחר הצום והסימן ׳צומו וצלו׳.[41] ועוד מפני שכתו׳ בה ׳כי תוליד בנים ובני בנים ונושנתם׳ (דברים ד, כה) שקורין בט׳ באב ויהיה קורא בשבת הבאה כדינו.

אלול

לעולם קורין ׳אתם נצבים׳ קודם ראש השנה[1] וההפטרה של אותה שבת ׳שובה ישראל׳[2] והיא באה כדי להזהיר על התשובה לפני יום הדין.

וכשחל ראש השנה ביום שני או ביום שלישי קורין עד ׳וילך׳ לבד, והסימן ׳בג המלך פת וילך׳.[3] ההפטרה גם כן ׳שובה ישראל׳ כמו שבארנו בראש השנה.[4]

34 ראה מה שכתב מחברנו (לעיל עמ׳ 119) על קריאת ההפטרה ביום תענית.

35 ארחות חיים, ריג ע״א: ׳ויש מקומות שאומרים אחר תפלת המנחה נחמות, ואח״כ אומרים ״אבינו מלכינו אבינו אתה״ וכו׳, וכן המנהג בגירונדא, ויש מקומות אומרים אותם קודם תפלת המנחה והכל הולך אחר המנהג׳. על נושא הנחמות בט׳ באב, ראה ספרי גלגולי מנהג, עמ׳ 52-55.

36 ראה לעיל הערה 5.

37 ראה לעיל עמ׳ 167.

38 מקור דין זה הוא בהלכות גדולות. ראה הלכות גדולות, א, עמ׳ 65-67. וראה לעיל הערה 8.

39 ראה פסחים קה ע״א.

40 הרמב״ן חולק על פירוש זה בדברי הגמרא. ראה תורת האדם, מהד׳ שעוועל, עמ׳ רס. ברם הרא״ש הסכים לפסק הבה״ג, וכך פסקו הטור והשולחן ערוך, או״ח סי׳ תקו.

41 השווה סר״ע, עמ׳ קט; הגהות מיימוניות, הל׳ תפלה פי״ג ה״ג, אות א.

1 השווה סר״ע, עמ׳ קט.

2 ראה דברי המחבר לעיל עמ׳ 166.

3 ראה מה שהערנו לעיל עמ׳ 121 הערה 5.

4 ראה לעיל עמ׳ 121.

[סוף דבר][1]

וזהו סדר כל השנה כולה חברתיו במרשלייאה והוספתי ושניתי קצת דברים בעיר מונטפישליי״ר. ורוב ענינו או כולו הולך מנהג מרשלייאה. וכבר בארנו הראיות ממה שנמצא בתלמוד בקצת מקומות. גם מה שמצאתי שנהגו בו.

וחייב להתנהג כל איש כמנהגי אבותיו כאמרם ז״ל (ביצה ד ע״ב) ׳הזהרו במנהג אבותיכם בידכם׳. ואמרו (ברכות מה ע״ב)[2] ׳פוק חזי מאן עמא דבר׳.

וראוי לחזן שידע כל מה שזכרנו כדי שיהיה נשמר בתנאי וחייוב הסדר בחזון כי שליח צבור שטעה סימן רע לשולחיו[3] ו׳הקריבהו לפחתך הירצך או הישא פניך׳ (מלאכי א, ח) כי אין [ראוי][4] להעמיד לפני המלך אלא מי שיודע טכסיסי מלכות. ו׳אמ׳ ר׳ אלעזר מאי דכתיב ׳היתה לי נחלתי כאריה ביער נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה׳ (ירמיה יב, ח) — זה שליח צבור היורד לפני התיבה שאינו הגון׳,[5] וכל שכן מי שאינו משים כונתו בתפלתו ומתפלל ׳מצות אנשים מלומדה׳ (ישעיה כט, יג) והוא אמרו ׳בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני׳ (שם). וכל שכן מי שאינו מבין מה שאומ׳ שפעמים הוא מברך את השם ופעמים הוא מקלל את העם והוא ׳לא ידע ואשם׳ (ויקרא ה, יז).

וכל שכן מי שאין כונתו אלא להשמיע קולו ונגונו שאין תפלתו לשם כי אם לעם והוא כמקריב קרבן י״י לזר. וכל מי שאין מתפלל כי אם להתגדל על העם, שהוא שנוי ובזוי לשם ולעם.[6]

וכל שכן מי שמתפלל בקלות ובעזות ראש ואינו משים על לבו לפני מי הוא עומד, שתפלתו תועבה. וכל שכן מי שאינו ירא שמים וכל שכן מי שהוא בעל עברות ולא עשה תשובה שלימה. אבל צריך שיהא ירא שמים בענוה וביראה ובדעה מיושבת.

ושישים כונתו במה שיאמר ויבאר האותיות ויחבר המלות שראוי לחבר ויפסיק הראוי להפסיק ויבין מה שיאמר. וסימן לדבר ׳תכין לבם תקשיב אזניך׳ (תהלים י, יז). ושיהיה שפל ומרוצה לקהל.

וזה בתפלת חול, כל שכן בתפלת ראש השנה ויום הכפורים. כי אז ראוי להיות מרבה בתחנונים, כמו ששנינו (תענית טז ע״א) ׳ר׳ יהודה אומ׳: מטופל ואין לו

1 כותרת זו אינה נמצאת בכתב היד.
2 בדפוס: ׳מאי עמא דבר׳; בכ״י מינכן: ׳מה עמא דבר׳.
3 ראה ברכות פ״ה מ״ה.
4 המילה נשמטה על ידי הסופר ונכתבה בגליון.
5 ראה תענית טז ע״ב.
6 על התייחסותו של הרשב״א, שפעל דור אחד אחר מחברנו, לעניין זה, ראה שו״ת הרשב״א, ח״א סי׳ רטו.
7 בדפוסים שלנו נוספו כאן המילים ׳ולשנות במדרש בהלכות ובאגדות׳. גם בכ״י מינכן חסרות מילים אלו. ראה דקדוקי סופרים לתענית, עמ׳ 88.

ויש לו יגיעה בשדה וביתו ריקם ופרקו נאה שפל ברך ומרוצה לעם ויש לו נעימה וקולו ערב ובקי לקרות בתורה בנביאים ובכתובים[7] ובקי בכל הברכות כלן. ואם הוא נמצא חסר מכל אלו ורחוק הוא להמצא יבחרו מי שהוא יותר מוכתר ברובם ובגדוליהם.

יוצר[8] בחול: אומ' 'ישתבח' וקדיש ופורס על שמע ותפלה ותחנה וקדיש קצר 'אשרי' 'למנצח' 'ובא לציון' וקדיש שלם ו'שיר מזמור' וקדיש קצר ו'יהא שלמא' ו'עלינו לשבח'.

ובשני ובחמישי: אחר תפלה 'והוא רחום' ותחנה וקדיש קצר וקריאת ספר תורה וקדיש קצר ו'אשרי' 'ובא לציון' וכל הסדר.

מנחה: 'אשרי' וקדיש קצר ותפלה ותחנה וקדיש שלם.

ערבית: פורס על שמע וקדיש קצר ותפלה קדיש שלם ו'שיר מזמור' וקדיש קצר ו'יהא שלמא' ו'עלינו לשבח'.

שבת: פורס על שמע וקדיש קצר ותפלה וקדיש שלם 'ויכולו' ומעין שבע קדיש שלם וקדוש ו'במה מדליקין' וקדיש קצר ו'על ישראל ועל רבנן' ו'יהא שלמא' ו'עלינו לשבח'.

יוצר של שבת: 'נשמת כל חי' ו'ישתבח' וקדיש קצר ויוצר ופורס על 'שמע' ותפלה וקדיש שלם וקריאת התורה וקדיש קצר ו'אשרי' וקדיש קצר ומוסף וקדיש שלם ו'עלינו לשבח'.

מנחה: 'אשרי' 'ובא לציון' וסדר קדושה וקדיש קצר וקריאת התורה וקדיש קצר ותפלה ו'צדקתך' וקדיש שלם ו'עלינו לשבח'.

מוצאי שבת: פורס על שמע וקדיש קצר ותפלה ו'אתה חננתנו' קדיש קצר 'ויהי נועם' וסדר קדושה וקדיש שלם והבדלה 'ויתן לך' וקדיש קצר ו'על ישראל ועל רבנן' ו'יהא שלמא' ו'עלינו לשבח'.

ראש חדש: אחר התפלה אומ' קדיש שלם ו'עלינו לשבח'.[9] ביוצר אחר התפלה קורא את ההלל וקדיש שלם וקריאת התורה וקדיש קצר ו'אשרי' 'ובא לציון' וקדיש קצר ומוסף וקדיש שלם ו'עלינו לשבח'.

8 מכאן עד סוף הספר רושם מחברנו מעין מדריך קצר לחלקי התפילה של ימות החול, יום ב' וה', מנחה, ערבית, ערבית של שבת, יוצר של שבת, מנחה של שבת, מוצאי שבת, ראש חודש ויום טוב.

9 לא ברור למה רשם מחברנו משפט זה לפני תיאור תפילת יוצר. אולי הוסיף כאן מה ששכח לציין בגוף החיבור, שהרי בסוף תפילת מוסף של ראש חודש כתוב 'ואו' קדיש שלם' בלי לציין לאמירת 'עלינו לשבח'.

יום טוב: מערבית פורס על שמע וקדיש קצר ותפלה וקדיש שלם וקידוש ו׳עלינו לשבח׳. ואם חל בשבת, אחר התפלה אומ׳ ׳ויכולו׳ ומעין שבע וקדיש שלם ו׳במה מדליקין׳ וקדיש קצר ו׳על ישראל ועל רבנן׳ ו׳יהא שלמא׳ ו׳עלינו לשבח׳.[10] ירושלמי (עירובין פ״ג ה״ט, כא ע״ג) ׳אעפ״י שכתבתי לכם סדר מועדות אל תשנו לכם ומנהג אבותיכם בידכם׳.[11]

נשלם בעזר צור ובישועתו ספר
המנהגות לחכם ר׳ משה בן החכם
ר׳ שמואל זכרונו לברכה אמן חזק[12]

10 כאן מופיע סימן כזה ~ עד סוף השורה. על משמעות הדבר ראה מה שכתבנו במבוא, עמ׳ 89.

11 בדפוס ונציה הגירסא: ׳אעפ״י שכתבו לכם סדרי מועדות אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש׳.

12 על נוהג סופרים לחתום הספר בברכת ׳חזק׳ ראה י׳ תא־שמע, אשכנז, עמ׳ 183.

רשימת החכמים שנזכרו בחיבור

גאונים 167
רב האיי גאון 167
חכמים 157
חכמים אחרונים 121
ר׳ חנוך ב״ר משה 112, 123
ר׳ יהונתן ב״ר דוד מלוניל 116
ר׳ יעקב ב״ר מאיר (רבינו תם) 148
ר׳ יצחק אבן גיאת 115, 125
ר׳ יצחק אלפסי 106, 152
ר׳ יצחק ב״ר אבא מרי (בעל העיטור, דוד מחברנו) 116
ר׳ משה בן מיימון 106, 125, 152, 156
רב נסים ב״ר יעקב 139
רב עמרם גאון 112, 125, 151, 156, 157
הצרפתים 155
רוב המפרשים 156
רב שר שלום גאון 113

ספרים שנזכרו בחיבור

האשכול 113
חבור הגאונים 156
המאור 106
המנהיג 112, 143, 147, 151, 155
סדר רב עמרם 95, 116, 141
עשרת הדברות 116
תשובת גאון 123

מקורות מהספרות התלמודית

מדרשי הלכה
ספרי במדבר, פיס׳ עז 113
ספרי דברים, פיס׳ רי 137

מדרשי אגדה
בראשית רבה, יא, ב 138
פסיקתא (לא נמצא אצלנו) 166

תלמוד בבלי[13]
ברכות מה ע״ב 171
שבת כד ע״ב 114, 146
פסחים ו ע״א 154
קו ע״א 170
קט ע״א 158
קט ע״ב 159
ראש השנה יח ע״א 121
סוכה מז ע״א 163
נה ע״א 141
ביצה ד ע״ב 171
תענית י ע״א 144
טז ע״א 171
טז ע״ב 171
מגילה ד ע״א 156
ה ע״ב 157
ו ע״ב 157
טז ע״ב 155
יח ע״א 154
כט ע״ב 147
ל ע״א 152
לא ע״א 111, 126, 141, 160
לא ע״ב 165
בבא בתרא ט ע״א 154
הוריות ו ע״א 137
יב ע״א 128
מנחות סו ע״א 164
ערכין י ע״א 146, 164

תלמוד ירושלמי
ברכות פ״ד ה״ג, ח ע״א 109
עירובין פ״ג ה״ט, כא ע״ג 173
נדרים פ״ח ה״א, מ ע״ד 107

13 רוב הגירסאות של התלמוד הבבלי בחיבורנו דומות לאלו שבכ״י מינכן, ראה ההערות למקורות.

ספרים הנזכרים במבוא ובהערות

ספרי במדבר, מהד׳ ח״ש הורוביץ, לייפציג תרע״ז.
ספרי דברים, מהד׳ א״א פינקלשטין, ברלין ת״ש.
בראשית רבה, מהד׳ י׳ תיאודור וח׳ אלבק, ברלין תרס״ג-תרפ״ט.
פסיקתא דרב כהנא, מהד׳ ד׳ מנדלבוים, ניו יורק תשמ״ז.

הלכות גדולות, מהד׳ ע׳ הילדסהיימר, א, ירושלים תשל״ב.
מסכת סופרים, מהד׳ היגר, ניו יורק תרצ״ז.
סדור רב סעדיה גאון, מהד׳ ש׳ אסף ואחרים, ירושלים תש״א.
סדר רב עמרם גאון, מהד׳ ד׳ גולדשמידט, ירושלים תשל״ב.
תורתן של ראשונים, מהד׳ הורוויץ, פראנקפורט על נהר מיין תרמ״ב.
תשובות רב נטרונאי גאון, מהד׳ י׳ ברודי, ירושלים תשנ״ד.
תשובות רב שר שלום, מהד׳ ר״ש וינברג, ירושלים תשל״ו.

אבודרהם, ר׳ דוד אבודרהם, ירושלים תשכ״ג.
אור זרוע, ר׳ יצחק ב״ר משה, ז׳יטומיר תרכ״ב.
ארחות חיים, ר׳ אהרן הכהן מלוניל, ירושלים תשט״ז; ח״ג, מהד׳ מ׳ שלזינגר, ברלין תרנ״ט.
חיבור התשובה, ר׳ מנחם המאירי, מהד׳ א׳ סופר, ניו יורק תש״י.
מגן אבות, ר׳ מנחם המאירי, מהד׳ הרב י׳ כהן, ירושלים תשמ״ט.
מחזור ויטרי, ר׳ שמחה מויטרי, מהד׳ ש׳ הורוויץ, נירנברג תרפ״ג.
מנהגי רבי חיים פלטיאל, ד׳ גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש״ם, עמ׳ 38-60.
מנהגי ר׳ אברהם קלויזנר, מהד׳ י״י דיסין, ירושלים תשל״ח.
סדר טרוייש, ר׳ מנחם ב״ר יוסף חזן מטרוייש, מהד׳ מ״צ ווייס, פרנקפורט דמיין תרס״ה.
סדר התפילה של הרמב״ם, מהד׳ ד׳ גולדשמידט, חקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש״ם, עמ׳ 187-216.
סידור רב שלמה ב״ר נתן, מהד׳ ש׳ חגי, ירושלים תשנ״ה.
סידור רבנו שלמה מגרמייזא, מהד׳ מ׳ הרשלר, ירושלים תשל״ב.
ספר האורה לרש״י, מהד׳ ש׳ בובר, לבוב תרס״ה.
ספר האשכול, ר׳ אברהם ב״ר יצחק אב״ד, מהד׳ ח׳ אלבק, ירושלים תרצ״ה-תרצ״ח; מהד׳ הרב צבי אויערבאך, הלברשטאט תרכ״ח.
ספר המנהגות, ר׳ אשר ב״ר שאול מלוניל, מהד׳ ש׳ אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ״ה, עמ׳ 129-182.
ספר המנהגים, ר׳ אייזיק טירנא, מהד׳ ש׳ שפיצר, ירושלים תשל״ט.
ספר המנהיג, ר׳ אברהם ב״ר נתן, מהד׳ י׳ רפאל, ירושלים תשל״ח.
ספר מחכים, ר׳ נתן ב״ר יהודה, מהד׳ י׳ פריימן, קראקא תרס״ט.
ספר העיטור, ר׳ יצחק ב״ר אבא מארי, מהד׳ ר׳ מאיר יונה, ווארשא-ווילנא תרל״ד-תרמ״ה.
ספר העתים, ר׳ יהודה ב״ר ברזילי, מהד׳ י׳ שור, קראקא תרס״ג.
ספר הפרדס, מהד׳ ח״י עהרענרייך, בודאפעשט תרפ״ד.
ספר הרוקח, ר׳ אלעזר ב״ר יהודה מגרמיזא, ירושלים תשכ״ז.
ספר מהרי״ל, מהד׳ ש׳ שפיצר, ירושלים תשמ״ט.
פירוש התפלות והברכות, ר׳ יהודה ב״ר יקר, מהד׳ ש׳ ירושלמי, ירושלים תשל״ט.
פסקי ריא״ז למגילה, מהד׳ א׳ ליס ואחרים, ירושלים תשל״א.
ראבי״ה, ר׳ אליעזר ב״ר יואל הלוי, מהד׳ א׳ אפטוביצר, ברלין-ירושלים תרע״ד-תרצ״ח.
שבלי הלקט, ר׳ צדקיה הרופא, מהד׳ ש׳ בובר, וילנה תרמ״ז; מהד׳ ש״ק מירסקי, ניו יורק תשכ״ו.
שערי שמחה, ר׳ יצחק אבן גיאת, מהד׳ י׳ במברגר, פירטא תרכ״א.
תורת האדם לרמב״ן, מהד׳ ח״ד שעוועל, ירושלים תשכ״ד.
תשובות רש״י, מהד׳ י׳ אלפנבין, ניו יורק תש״ג.

מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים

אברמסון, רב נסים	ש׳ אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכ״ה.
אלבוגן, התפילה	י׳ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ירושלים תשל״ב.
אסף, תקופת הגאונים	ש׳ אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ״ז.
גרוס, גליה	H. Gross, *Gallia Judaica*, Amsterdam 1964.
גרטנר, גלגולי מנהג	י׳ גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ״ה.
די סולה פול, הקדיש	D. De Sola Pool, *The Kaddish*, New York 1964.
זימר, עולם כמנהגו	י׳ זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ״ו.
יערי, שמחת תורה	א׳ יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשמ״ט.
מרגליות, הנגיד	מ׳ מרגליות, הלכות הנגיד, ירושלים תשכ״ב.
פליישר, שירת הקודש	ע׳ פליישר, שירת הקודש העברית בימי־הביניים, ירושלים תשל״ה.
צונץ, ריטוס	L. Zunz, *Die Ritus des Synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859.
תא־שמע, אשכנז	י׳ תא־שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ״ב.